

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

Домановська Марина Євгенівна

УДК 930(477.54)''185/192'':94(100)''03/1453''

**ВІЗАНТИНІСТИКА У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Чорний Дмитро Миколайович
доктор історичних наук,
професор

Харків – 2014

Зміст

Перелік умовних позначень.....	4
Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія та методи дослідження.....	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Огляд джерел.....	25
1.3. Методологія та методи дослідження.....	34
Розділ 2. Початковий етап розвитку візантиністики у Харківському університеті (початок XIX ст. – кінець 60-х рр. XIX ст.).....	42
2.1. Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії та перші візантійські студії викладачів Харківського університету.....	42
2.2. Дослідження проблем політичної історії Візантії та кирило-мефодіївські студії (О. П. Зернін, П. О. Лавровський).....	57
2.3. Русько-візантійські зв'язки в доробку М. О. Лавровського.....	65
Розділ 3. Візантиністика у Харківському університеті (початок 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.).....	80
3.1. Вивчення та викладання проблем політичної історії Візантії і візантійського права.....	80
3.2. Візантія та слов'яни в навчальних курсах і наукових працях М. С. Дринова.....	99
3.3. Дослідження та викладання історії візантійської культури і церкви.....	112
Розділ 4. Розвиток візантиністики як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті (початок 1890-х рр. – початок XX ст.).....	120
4.1 Наукові студії і навчальні курси з історії візантійського мистецтва та літератури.....	120
4.2. Проблеми русько-візантійських зв'язків у працях і навчальних курсах з російської історії.....	142

4.3. Візантійська держава, право, економіка та суспільство в оцінках Є. О. Черноусова.....	150
4.4. XII Археологічний з'їзд і його значення для розвитку харківської візантиністики.....	159
4.5. Проблема становлення візантинознавчої наукової школи у Харківському університеті.....	168
Висновки.....	177
Список джерел та літератури.....	183
Додатки.....	267

Перелік умовних позначень

ВВ	– Византийский временник – Москва
ЖМНП	– Журнал Министерства народного просвещения – Санкт-Петербург
ЗХУ	– Записки Императорского Харьковского университета - Харьков
ИНИОН АН СССР	– Институт научной информации по общественным наукам Академии наук СССР - Москва
ИРАИК	– Известия Русского Археологического института в Константинополе - Константинополь
ИОРЯС	– Известия отделения русского языка и словесности Академии наук – Петербург
ІР НБУВ	- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського - Київ
ПВЛ	– Повесть временных лет
РАІК	Російський археологічний інститут у Константинополі
ХІФТ	– Харківське історико-філологічне товариство
ЦДІАУ	- Центральний державний історичний архів України – Київ

Вступ

Актуальність теми дослідження. Становлення візантиністики як окремого напрямку наукового знання в інтелектуальному просторі Східної Європи впродовж середини XIX – початку XX ст. відбувалося у контексті загальноєвропейських тенденцій розвитку гуманітарних наук та з огляду на особливе значення візантійського спадку в культурі та державотворчих традиціях східних слов'ян.

Увага до локальних осередків візантиністики підросійської України, одним з яких був Харківський імператорський університет, є важливою складовою історії української візантиністики, яка на сьогодні, подібно до означеного періоду, переживає етап інституціоналізації в межах професійної української історичної спільноти, активно визначаючи своє місце, роль і значення в регіональному та світовому контексті.

Поступова інституціоналізація візантиністики як науки та предмету викладання в університетах Російської імперії передбачала поряд із постійним збагаченням системи наукових знань про візантійське минуле формування окремих елементів дисциплінарної інфраструктури. Розширювалося коло навчальних курсів, мали місце спроби створення візантиністичних кафедр, формувалися наукові школи, створювалися фахові часописи, візантійська тематика була предметом уваги на наукових форумах. У такому напрямі відбувався і розвиток візантиністики в українських землях Російської імперії, зокрема у Харківському університеті, який і сьогодні має потужну візантиністичну школу.

Відтак дослідження наукового спадку та викладацької діяльності О. П. Зерніна, М. О. Лавровського, В. К. Надлера, М. С. Дринова, Є. К. Редіна, В. І. Савви, Є. О. Черноусова, Ф. І. Шміта набуває особливої ваги у визначенні спадкоємності традицій харківської візантиністичної школи. Вивчення регіональних особливостей становлення і розвитку візантиністики в українських землях Російської імперії на прикладі Харківського університету є

продовженням студій, присвячених аналогічним процесам у Київській Духовній академії та Університеті Св. Володимира (м. Київ).

У термінологічному контексті видається логічним дотримуватися сучасної традиції визначення «науки про Візантію» як «візантиністики», «візантинознавства», «візантинології», що вивчає історію та культуру Візантійської імперії [508, 11; 716, 1–4]. До візантинознавчих студій та навчальних курсів слід долучати не лише присвячені зазначеному колу проблем, а й суміжні, в яких предметом уваги є середньовічна історія південних слов'ян, російська та українська історія, церковна історія, історія церковного права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках тем плану науково-дослідної діяльності кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна “Національно-культурна ідентичність у контексті культури Порубіжжя” (держ. реєстр. № 0106U002232) та “Урбанізація Східної України: економіка, культура, міська ідентичність” (держ. реєстр. № 0109U008194).

Метою дисертації є дослідження особливостей розвитку візантиністики у Харківському університеті впродовж середини XIX – початку XX ст.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**:

- надати характеристику соціокультурних та політичних умов становлення візантиністики як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті;
- виділити основні етапи розвитку візантиністики у Харківському університеті;
- з'ясувати місце та обсяг візантиністичної тематики у навчальних курсах історико-філологічного та юридичного факультетів Харківського університету;
- проаналізувати науковий спадок і особливості методології візантиністів Харківського університету, визначити його значення для сучасної української, російської та європейської науки;

- з'ясувати особливості наукових комунікацій вчених-візантиністів Харківського університету та ступінь їхньої інтегрованості до загальноросійського співтовариства фахівців.

Об'єкт дослідження – наукові праці, навчальні курси, організаційна діяльність та наукові комунікації візантиністів Харківського університету.

Предмет – особливості процесу зародження і розвитку візантиністики у Харківському університеті у контексті становлення візантинізму в Російській імперії та Європі.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять принципи наукової об'єктивності та історизму. У дослідженні застосовуються як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи, а саме історико-генетичний, історико-порівняльний, типологічний, проблемно-хронологічний, біографічний, метод наукового синтезу, а також біоісторіографічний аналіз.

Хронологічні межі роботи - від середини XIX до початку XX ст. Нижня межа визначається часом зародження наукового вивчення візантійської історії, філології, культури вченими Харківського університету. Верхня межа зумовлена припиненням візантійських студій у Харківському університеті внаслідок його ліквідації 1920 р., смерті та від'їзду з Харкова провідних фахівців.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше в історіографії здійснено спробу комплексного дослідження особливостей розвитку візантиністики у Харківському університеті від середини XIX до початку XX ст.

- з'ясовані умови зародження візантиністики у Харківському університеті у контексті громадсько-політичного життя і зовнішньої політики Російської імперії середини XIX – початку XX ст.;

- визначені основні напрями візантійських студій у Харківському університеті;

- запропонована періодизація розвитку візантиністики у Харківському університеті;

- визначені навчальні предмети, які передбачали звернення до візантинознавчої проблематики, та роль візантиністики у підготовці студентів історико-філологічного та юридичного факультетів Харківського університету;
- здійснена характеристика наукових комунікацій візантиністів Харківського університету та досліджено питання про існування візантинознавчої школи;
- схарактеризований візантиністичний доробок М. О. Лавровського, В. К. Надлера, В. І. Савви;
- обґрунтована роль Є. К. Редіна як першого харківського дослідника історії та археології Херсонеса Таврійського.
- здійснений комплексний аналіз візантиністичних студій викладачів Харківського університету у контексті розвитку європейського та російського візантинознавства середини XIX – поч. XX ст., обґрунтована їх актуальність для науки середини XX – поч. XXI ст.;
- оцінено значення XII Археологічного з'їзду для розвитку візантиністики у Харківському університеті.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження, викладені в дисертації, одержані авторкою самостійно. Публікації у фахових виданнях та доповіді на конференціях є одноосібними. Статті у співавторстві входять до числа тих, що додатково відображають наукові результати дисертації. У працях у співавторстві з Г. В. Штаном (ХНУ імені В. Н. Каразіна) автору належить аналіз листів Є. К. Редіна до М. Ф. Сумцова з описом досліджень Херсонеса Таврійського. В біобібліографічних довідках, присвячених Є. К. Редіну та Ф. І. Шміту (співавтор – А. М. Домановський – ХНУ імені В. Н. Каразіна), автором уточнено факти біографій науковців. У співавторстві з Д. С. Гордієнко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ) опубліковані листи до Є. К. Редіна осіб, які надали експонати для виставок XII Археологічного з'їзду (автором опрацьовані матеріали Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна). Ідеї та результати статті, присвяченої русько-візантійським

зв'язкам другої половини IX ст., та огляду дисертаційних досліджень з візантиністики (співавтор А. М. Домановський) в роботі не використані.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розширенні сучасних наукових знань про маловивчений етап розвитку візантинознавства в українських землях Російської імперії. Дослідження може бути використане у створенні синтетичних праць з історії візантинознавства в Україні, історії освіти та науки в Україні, української медієвістики, історії Харківського університету. Матеріали дисертації можуть залучатися у підготовці навчальних курсів з історії середніх віків та Візантії, спеціальних курсів з історії історичної науки в Україні, історіографії історії Візантії на історичних та інших гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення дисертації на засіданнях кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з рекомендацією до захисту. Основні положення та результати дослідження були виголошені в доповідях та обговорені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: 1) VI Міжнародна конференція “Проблеми історії та археології України”, присвячена 150-річчю від дня народження академіка В. П. Бузескула (Харків, 10–11.10.2008); 2) XIX Всероссийская научная сессия византинистов “Российское византиноведение: Традиции и перспективы”. (Москва, 15–17.06.2011); 3) VIII Міжнародна наукова конференція “Проблеми історії та археології України” (Харків, 10–11.11.2012); 4) XII Кирило-Мефодіївські читання, присвячені 200-річчю від дня народження академіка І. І. Срезневського (Харків, 28–29.05.2012); 5) Міжнародна наукова конференція “X читання пам'яті проф. П. О. Каришковського” (Одеса, 11–12.03.2013); 6) XIII Кирило-Мефодіївські читання (Харків, 24–25.05.2013); 7) XX Всероссийская научная сессия византинистов “Византия и византийское наследие в России и мире” (Москва, 3–6.06.2013); 8) IV Международная научная конференция “Кондаковские чтения” (Белгород, 12.10.2013); 9) VII Дриновські читання, присвячені 175-річчю від дня

народження М. Дринова (Харків, 15–16.10.2013); 10) Всеукраїнська наукова конференція “Історичні регіони України: минуле та сучасність” (Харків, 28–29.11.2013).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у двадцять одній науковій публікації автора, у тому числі за кордоном*.

* **Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:** *Домановська М. Є.* Василь Карлович Надлер як візантиніст / М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - № 939. - Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. - Харків, 2011. - Вип. 14. - С. 39–49; *Домановський А. М., Домановська М. Є.* Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. / А. М. Домановський, М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - № 1006. - Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. - Харків, 2012. - Вип. 15. - С. 109–141, авт. обсяг 0,6 друк. арк.; *Домановська М. М. С.* Дринов про Русь і Візантію як ворогів Болгарії у Х ст. / М. Є. Домановська // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 25 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - Київ, 2012. - С. 26–38; *Домановська М.* Візантиністика в навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Є. Домановська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. - Вип. 106. Серія : Історичні науки. - Чернігів : ЧНПУ, 2012. - С. 3–8; *Домановська М. Є.* Візантиністика в творчості і планах О. Білецького (до 130 річниці від дня народження) / М. Є. Домановська // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. - № 1055. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. - Вип. 16. - Харків, 2013. - С. 15–22; *Домановська М. М. О.* Лавровський (1825-1899) про русько-візантійські угоди Х ст. / М. Домановська // Сіверянський літопис. - 2013. - № 2. - С. 101–111; *Домановская М. Е.* XII Археологический съезд и харьковская византистика / М. Е. Домановская // Научные ведомости Белгородского государственного университета. История. Политология. Экономика. Информатика. - № 15 (158). - Белгород, 2013. - Вып. 27. - С. 55–61; *Домановська М.* Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії і початок візантійських студій у Харківському університеті (початок ХІХ – 60-ті рр. ХІХ ст.) // М. Домановська // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - Т. 26. - К., 2013. - С. 236–249; *Домановська М. Є.* Історична славістика та візантиністика у Харківському університеті (середина ХІХ – поч. ХХ ст.) : традиції у вивченні та викладанні середньовічної історії південних слов'ян / М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - 2014. - № 1117. Серія «Історія». - Вип. 48. - С. 188–197. **Праці апробаційного характеру:** *Домановська М. Є.* П. В. Безобразов як рецензент (до 90-річчя від дня смерті) / М. Є. Домановська // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). - Харьков : ООО «НММТ», 2008. - С. 65–66; *Домановская М. Е.* Понятие «византизм» в научном наследии В. К. Надлера / М. Е. Домановская // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византистов. - М. : Издательство Московского университета, 2011. - С. 84–87; *Домановська М. Є. М. С.* Дринов про балканські походи князя Святослава у контексті візантійсько-болгарського протистояння Х ст. (до питання про межі об'єктивності історика) / М. Є. Домановська //

Структура роботи. Відповідно до поставлених мети і завдань, робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що налічує 725 позицій, трьох додатків. Дисертацією є рукопис загальним обсягом 271 сторінка, з них основного тексту – 182 сторінки.

Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII международной конференции 9–10 ноября 2012 г. – Харьков: ООО «НТМТ», 2012. – С. 86; *Домановська М.* Візантиністика в спеціальних навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Є. Домановська // Древнее Причерноморье. Х чтенія памяти проф. П. О. Карышковского. Материалы международной научной конференции. Одесса, 11–12 марта 2013 г. – Одесса, 2013. – С. 88–93; *Домановская М. Е.* Н. А. Лавровский – автор методики «обратного перевода» в исследовании русско-византийских договоров X в. / М. Е. Домановская // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византистов. Москва, 3–6 июня 2013 г. – М. : Издательство Московского университета, 2013. – С. 92–95; **Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації :** *Домановская М. Е.* О возможности существования русско-византийских договоров в IX в. (отдельные замечания к трактовке проблемы) / М. Е. Домановская, А. Н. Домановский // Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків; Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2007. – С. 46–59; *Домановська М., Домановський А.* Редін Єгор Кузьмич // Сходознавство і візантологія України в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. : Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол. : Матвєєва Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 188–189; *Домановська М.* Савва Володимир Іванович // Сходознавство і візантологія України в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 198; *Домановська М., Домановський А.* Шміт (Шмідт) Федір Іванович // Сходознавство і візантологія України в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л. В. (голов. ред.) [та ін.]. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 245–247; *Домановська М.* Єгор Кузьмич Редін – перший харківський дослідник Херсонеса Таврійського (до питання про участь у підготовці видання “Пам’ятки Християнського Херсонеса”) / М. Домановська, Г. Штан // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.) / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – Київ, 2012. – С. 198–203; *Домановская М. Е.* Е. К. Редин – первый харьковский исследователь Херсонеса Таврического / М. Е. Домановская, Г. В. Штан // ‘Ρωμαιοί: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Т. 2. – Харьков: Майдан, 2013. – С. 163–170; *Гордієнко Д., Домановська М.* До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з’їзді: проблема повернення пам’яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова) / Д. Гордієнко, М. Домановська // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – Київ, 2013. – С. 119–139.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія та методи дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Розвиток візантиністики в Російській імперії середини XIX – початку XX ст. став предметом рефлексій сучасників, дослідників радянської та пострадянської доби. Існуючий комплекс робіт містить окремі оцінки творчого спадку представників харківського візантинознавства в контексті історії російської та європейської історичної науки та її напрямів, зокрема візантиністики, славістики, медієвістики. Для визначення особливостей становлення візантинознавства як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті важливими є узагальнюючі праці з історії історичної науки в Російській імперії та її українських землях, дослідження, присвячені аналізу творчого спадку окремих фахівців-візантиністів, роботи з історії вищої освіти, а також історіографічні студії теоретичного характеру, що містять трактування понять наукових комунікацій, наукових шкіл, мікросвіту та макросвіту вчених, сучасних дослідницьких прийомів, методів тощо.

Для характеристики історіографічної бази історії візантиністики у Харківському університеті виправданим є поєднання персонологічного та проблемного підходу. Праці біоісторіографічного жанру є найбільш інформативними, і поряд з аналізом спадку представників харківської візантиністики містять окремі відомості про їхню викладацьку діяльність, оточення, комунікації, особливості творчої лабораторії. Проте саме дослідження проблемно-історіографічного характеру дозволяють скласти об'єктивну думку про стан розробки окремих питань візантійської історії та оцінити значення доробку окремих науковців Харківського університету.

В історіографії історії харківської візантиністики можна визначити наступні групи. В *працях, присвячених розвитку історичної науки в Російській імперії та нарисах з історії російської візантиністики* окреслені загальні тенденції становлення візантинознавства як наукової дисципліни в академічних

установах та університетах, визначена тематика наукових студій, схарактеризовані особливості загальноросійського співтовариства вчених-візантиністів та функціонування наукових шкіл. Втім науковий доробок викладачів Харківського університету в таких оглядах згадується побіжно, а домінуючою є увага до столичних осередків візантиністики.

Перша спроба узагальнення візантинознавчого доробку вчених Російської імперії належала професору Харківського університету В. П. Бузескулу [271] (на це видання посилаємося у тексті. – М. Д.). Праця «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и в начале XX в.» стала завершальною у науковій кар'єрі вченого. Перша частина роботи вийшла друком ще за життя автора (1929 р.) [272], друга – невдовзі після його смерті (1931 р.) [273]. Спробам С. О. Жебельова опублікувати третю частину роботи В. П. Бузескула, що містила огляд досліджень російських істориків з історії Візантії та слов'янського світу, у видавництвах АН СРСР, Всеукраїнської академії наук та Державної Академії історії матеріальної культури стали на заваді політичні причини. Вона вийшла друком лише 2008 р. за редакцією І. В. Тункіної. Петербурзька дослідниця, окрім розлогих коментарів та показчиків, представила детальний нарис наукової біографії В. П. Бузескула та історії створення його праці [271, 11–42], яка, окрім свого історіографічного значення, є також джерелом з історії харківської візантиністики другої половини 20-х років XX століття.

У нарисі історії візантійських та слов'янських студій у Російській імперії В. П. Бузескул значну увагу зосередив на доробку лідерів російської візантиністики, зокрема Ф. І. Успенського, В. Г. Васильєвського, О. О. Васильєва, Ю. А. Кулаковського, яким присвятив розлогі і ґрунтовні огляди. Характеристики візантиністичного спадку науковців Харківського університету О. П. Зерніна [271, 52], П. О. Лавровського [271, 363], В. К. Надлера [271, 114–115], М. С. Дринова [271, 383–386], Ф. І. Шміта [271, 383–384], Є. К. Рєдіна [271, 344–345], Є. О. Черноусова [271, 357] є більш стислими. Проте подібні згадки свідчать на користь приналежності харківсь-

ких вчених до загальноросійського співтовариства фахівців. Нариси історії візантинізму в Російській імперії належать одному з її беззаперечних лідерів Ф. І. Успенському [639] та антикознавцю С. О. Жебелю [342], втім увагу авторів тут також акцентовано на столичних наукових осередках.

В історіографічних роботах радянської доби візантиністичний доробок харківських науковців залишився майже не поміченим. О. Л. Ванштейн у характеристиці доробку М. М. Луніна та М. Н. Петрова обмежився зауваженням про те, що вчені якісно розробляли університетські курси з історії середніх віків, тим самим сприяючи розвитку історичної освіти [279, 302]. Також у підрозділі «Развитие позитивистской историографии в России» автор високо оцінив творчість В. К. Надлера, назвавши його самостійним дослідником поряд із іменами В. О. Більбасова, Ф. К. Бруна, Ф. Я. Фортинського та інших провідних російських медієвістів другої половини XIX ст. Втім візантиністичний спадок харківського вченого, зокрема праця «Юстиниан и партии цирка в Византии» [114], в нарисі О. Л. Ванштейна не згаданий, на відміну від робіт відомих візантиністів Ф. І. Успенського, Н. П. Кондакова, В. Г. Васильєвського, О. О. Васильєва [279, 303].

Доробок візантиністів Харківського університету залишилися поза увагою також у навчальному посібнику з історіографії історії середніх віків Є. В. Гутнової, в якому поданий лише загальний стислий огляд творчості М. Н. Петрова [306, 308–309].

Нарис історії російського візантинізму містить ґрунтовна узагальнююча праця «Очерки истории исторической науки в СССР», проте її відрізняє значна ідеологічна тенденційність і увага передусім до проблем соціально-економічної історії та класової боротьби. З харківських візантиністів тут містяться згадки про праці П. О. Лавровського, М. С. Дринова та Є. К. Редіна [490, 506, 514, 520].

У спеціальних студіях з історії російського візантинізму радянської доби Б. Т. Горянова [299; 300], Г. Л. Курбатова [411], О. М. Цамуталі [669] також основну увагу традиційно акцентовано на діяльності столичних

візантиністів і наукових шкіл. Цінність історіографічного дослідження Г. Л. Курбатова полягає в тому, що розвиток російського візантинізму він розглянув у контексті європейської науки, визначив основні етапи та особливості його становлення. Проте роботи харківських візантиністів в роботі залишилися майже не поміченими.

Суспільно-політичні зміни кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. зумовили розвиток багатопланових візантиністичних студій на пострадянському просторі, у тому числі й праць з історії візантиністики у Російській імперії. В нарисах І. П. Медведєва «Петербургское византиноведение. Страницы истории» [477] та «Из истории петербургского византиноведения. Истоки и становление» [474] поданий загальний огляд історії становлення російської візантиністики, частково проаналізований епістолярний спадок провідних візантиністів, у тому числі й професора Харківського університету Ф. І. Шміта. Також І. П. Медведєв не обійшов увагою трагічну долю російського візантинізму в роки революції та громадянської війни.

Відомості про доробок лідерів російської візантиністики та розвиток візантинізму у вищих навчальних закладах Російської імперії, містять студії С. П. Карпова [372], С. О. Мерзлякової [481], Т. О. Щербань [694], Ш. С. Хамматова [662; 663], В. Ю. Чеканова [673; 674; 675], О. В. Файди [645], Л. Б. Куликової [405], О. Ф. Самойлова та Ф. О. Самойлова [583], Л. М. Хмелевої [692] та інших. Залучення цих досліджень уможливорює порівняльний аналіз становлення візантиністики як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті із аналогічними процесами у інших локальних осередках.

Важливе значення для оцінки розвитку харківської візантиністики мають узагальнюючі дослідження з історії славістики в Російській імперії. На існуванні нерозривного зв'язку візантинізму із балканістикою, слов'янознавством, орієнталістикою вперше акцентував увагу Г. Л. Курбатов. Він пояснював це явище поліетнічністю візантійської держави, через що вивчення її історії неможливе без звернення до минулого

окремих народів, які в різні періоди входили до складу Імперії [411, 4]. Втім, щодо харківських славістів, він обмежується згадкою лише про доробок М. С. Дринова, залишивши поза увагою імена П. О. Лавровського, О. Л. Погодіна, Г. А. Ільїнського [411, 122–123]. Науковий спадок М. С. Дринова детально проаналізований в узагальнюючих працях з історії славістики Л. П. Лаптевої [419] та С. А. Копилова [386]. Проте наявність візантинознавчої складової в студіях М. С. Дринова, присвячених балканському середньовіччю не акцентувалася, а оцінка його доробку наведена винятково у контексті розвитку слов'янознавства.

Для дослідження історії харківської візантиністики вагоме значення має *коло праць з історії медієвістики* в українських землях Російської імперії авторства харківських істориків С. І. Лимана та С. Б. Сорочана. Фактично вони започаткували системне дослідження доробку та викладацької діяльності науковців-візантиністів Харківського університету як складової розвитку вітчизняної медієвістики, присвятивши цій проблемі серію статей [428; 429; 430; 431; 432; 433; 434; 436; 437; 438; 439; 440; 441; 442; 443; 444; 445; 446; 447; 449; 450]. Також розвиток візантиністики в Харківському університеті фрагментарно проаналізований в кандидатській [448] та докторській [451] дисертаціях С. І. Лимана, а також у монографії [435].

Особливості навчального процесу на історико-філологічному та юридичному факультетах, зміни в університетській освіті, пов'язані із впровадженням статутів 1835, 1863 та 1884 рр., загальна характеристика розвитку наукових студій висвітлені у працях з історії Харківського університету [246; 274; 360; 664; 665]. Окремі питання підготовки кадрів, організації викладання та розвитку науки стали предметом уваги В. І. Чеснокова [683; 684; 685], С. І. Посохова [557; 558; 559; 560], Н. М. Зипуннікової [350], О. С. Карцова [373], Ю. В. Красової [397; 398], А. І. Авруса [229], Г. О. Перковської [524], О. А. Дорської [333; 334; 335].

Аналіз наукового спадку юристів Харківського університету, які досліджували окремі питання історії візантійського права та його рецепції в

Київській Русі, Московському царстві та Російській імперії, є частково вивченим. Так творчий доробок М. А. Остроумова став предметом уваги О. А. Дорської [333] та І. А. Мацелюх [471], автором наукової біографії М. О. Максимейка є О. Ф. Скакун [594], А. М. Стоянова – С. І. Лиман [443].

Стислий нарис історії візантиністики у Харківському університеті, у якому ставиться питання про спадкоємність дореволюційної та сучасної традицій, належить А. М. Домановському та С. Б. Сорочану [319].

Наступну групу праць, *присвячених окремим вченим-візантиністам Харківського університету*, становлять студії, що містять огляд їхнього візантинознавчого спадку та біографічні нариси, які надають уявлення про особистісні риси науковців, контакти з колегами і науково-організаційну діяльність.

Праці *О. П. Зерніна* стали предметом уваги обмеженого кола науковців. Огляд наукової та викладацької діяльності вченого, створений В. І. Саввою [135], впродовж наступного століття майже не був доповнений новими деталями [349] через відсутність особистого архіву О. П. Зерніна та стислість спогадів сучасників. Одним із перших російських фахівців-візантиністів О. П. Зерніна називав В. П. Бузескул [271, 52], його ім'я згадано у нарисі розвитку світової та вітчизняної візантиністики Г. Л. Курбатова [411, 78]. Впродовж останнього десятиліття в українській історичній науці неодноразово зазначалися заслуги вченого як фундатора ромейських студій у Харківському університеті та одного із перших фахівців-візантиністів Російської імперії, а також був здійснений аналіз його наукового доробку [253, 5; 319, 92–93; 428; 431, 58; 432, 98; 435, 455; 437, 210; 440, 475].

Оцінка спадку *М. О. Лавровського* у контексті розвитку візантиністики ще не стала предметом спеціальних досліджень. В узагальнюючих працях з історії історичної науки в Російській імперії, у сучасних оглядах історії візантинознавства [271; 411; 513], у нарисах наукової біографії вченого [193; 304, 74–92; 313; 482, 3–16; 491, 45–72; 601; 617; 644] відсутні згадки про його русько-візантійські студії. Відомо лише, що в середині 1920-х рр. вони

обговорювалися на засіданнях комісії з вивчення русько-візантійських договорів (пізніше вона також називалася Підкомісією з вивчення економічних і торговельних зв'язків Давньої Русі зі Сходом і Візантією). В рамках роботи цього осередку, що діяв у складі Русько-візантійської історико-словникової комісії Російської академії наук під керівництвом В. Н. Бенешевича (1925–1930 рр.) було виголошено дві доповіді О. Ф. Вишнякової: «О работе Н. Лавровского «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» і «О работах Н. Лавровского по комментированию текста договоров». На жаль, у рукописних протоколах засідань Підкомісії зберігся лише вкрай стислий переказ цих виступів [252, 173 прим. 109, 195].

У сучасній історіографії спроба аналізу праці М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» належить С. І. Лиману та С. Б. Сорочану [431, 91–93; 432, 94–95; 435, 447–450; 437, 207–210]. Втім, вчені розглядали дисертацію візантиніста у ширшому контексті історії медієвістики в Україні у XIX ст. і проаналізували лише вступну частину і перший розділ книги. Значна частина тексту, а саме філологічна складова роботи, залишилася поза увагою дослідників, які воліли оминати ці сюжети, приділяючи увагу лише головним висновкам. Тим часом саме цей розділ книги М. О. Лавровського залишається найбільш актуальним для сучасних дослідників, які продовжують застосовувати запропонований і вперше реалізований вченим дослідницький підхід зворотнього перекладу текстів русько-візантійських угод із давньоруської грецькою мовою [314; 376; 420; 506; 458; 459; 466; 467; 522 715]. В аналізі наукового доробку М. О. Лавровського важливим є порівняння його методики дослідження русько-візантійських угод X ст. та інтерпретацій окремих сюжетів із тим, як працювали з текстами договорів, маючи подібну дослідницьку мету, його наступники – С. П. Обнорський, О. О. Зімін [522], Д. С. Лихачов [314], О. В. Творогов [545], Б. О. Ларін [420], Л. Є. Махновець [458; 459], Я. Малінгуді [466; 467; 713], С. М. Каштанов [376], Д. Міллер [715].

Візантинознавчий доробок професора кафедри всесвітньої історії *В. К. Надлера*, зокрема його робота «Юстиніан и партии цирка в Византии» [114], не став предметом спеціальних студій. Окремі згадки в публікаціях з історії харківської візантиністики [319, 92; 431; 433; 435, 507–510; 436; 437] та нарисах наукової біографії вченого [323; 370; 371; 442; 445; 616] подавалися в контексті розвідок, більш широких тематично і хронологічно. Також робота *В. К. Надлера* не стала предметом аналізу в працях з історії церковних димів та факцій (фракцій іподрому) [172; 241; 242; 243; 286; 318; 671; 672]. Тому в дисертації пропонується детальний огляд праці *В. К. Надлера* «Юстиніан и партии цирка в Византии», що уможливить оцінку вченого як візантиніста.

Науковий спадок провідного російського та болгарського славіста, професора Харківського університету *М. С. Дринова* та його громадсько-політична діяльність мають значну дослідницьку традицію. Для оцінки вченого як візантиніста первинне значення має робота болгарського дослідника *Д. Ангелова* [237], який вперше в історіографії звернувся до цього питання. Історичні погляди та творчий спадок *М. С. Дринова* став предметом спеціальних студій *Л. В. Горіної* [296; 297; 298], *А. Бурмова* [276], *С. О. Никитіна* [503], *А. І. Митряєва* [486; 487; 488]. Аналіз його наукового доробку містять узагальнюючі огляди історії слов'янознавства в Російській імперії [386; 419]. Важливими є також розвідки, присвячені викладацькій діяльності вченого у Харківському університеті [356; 357; 439; 496; 558].

Щодо ідентичності *М. С. Дринова* як історика в історіографії існує кілька точок зору. Болгарські науковці, як правило, згадують його провідну роль у заснуванні історичної науки незалежної Болгарії і вважають *М. С. Дринова* болгарським вченим [237; 276; 523]. У вітчизняній історіографії радянської доби превалює думка про його приналежність до російської історичної школи [356; 357; 394; 503]. Харківські науковці *С. Ю. Страшнюк* та *С. І. Лиман* наводять докази на користь безпосереднього зв'язку *М. С. Дринова* із сучасною йому українською наукою [439, 70], хоча в

інших публікаціях С. І. Лиман називає його болгарським та російським славістом [444; 437, 215–218; 435, 386–390]. Останнє твердження є більш виваженим. Вченого, який здобув вищу освіту в Київській духовній семінарії і Московському університеті й понад тридцять років працював у Харківському університеті, видається доречним ідентифікувати як представника російської історичної науки. Разом із тим очевидними є заслуги М. С. Дринова як фундатора історичної науки незалежної Болгарії [419, 821–822; 297, 3].

Діяльність відомого мистецтвознавця *Є. К. Редіна* є однією із найбільш ґрунтовно вивчених сторінок історії Харківського університету. Багатогранний творчий спадок, науково-організаційна та громадська робота, коло спілкування, дослідницькі плани, особисті якості – всі ці аспекти життя та творчості вченого стали предметом уваги значного кола фахівців. Вони проаналізовані у спеціальних студіях Р. І. Філіппенка, чия кандидатська дисертація [655], монографія [653] у співавторстві з С. М. Куделком, статті [646; 647; 648; 649; 650; 651; 652; 653; 654; 656] та бібліографічний покажчик [341] значною мірою узагальнюють сторічний досвід дослідження життя та творчості Є. К. Редіна. На особливу увагу також заслуговує аналіз доробку вченого з історії давньоруського та візантійського мистецтва С. І. Побожія, чії публікації частково залишилися непоміченими для авторів згаданої монографії або вийшли друком пізніше [зокрема в публікаціях Р. І. Філіппенка та С. М. Куделка не згадуються: 529; 541; 535; 536; 537]. В працях цих дослідників Є. К. Редін постає передусім як фахівець з історії мистецтва і фактичний фундатор харківської мистецтвознавчої школи, проте, на нашу думку, недооціненою залишається його роль у контексті розвитку візантиністики у Російській імперії.

З огляду на наявність узагальнюючих робіт, що містять згадки переважної кількості наукових студій, присвячених науковій та громадській діяльності Є. К. Редіна, а також посилення на значне коло історичної та мистецтвознавчої літератури другої половини XX – початку XXI ст., в якій

узятий до уваги досвід вченого з вивчення історії давньоруського та візантійського мистецтва, історії Харківського університету, церковних старожитностей Харківської губернії, видається необхідним зосередитися лише на окремих зауваженнях, які мають на меті оцінку творчості Є. К. Редіна як візантиніста, та подати огляд новітніх досліджень, що вийшли друком вже після публікації монографії Р. І. Філіппенка та С. М. Куделка і статей С. І. Побожія.

Питання про оцінку Є. К. Редіна як візантиніста стало предметом уваги лише обмеженого кола дослідників і потребує подальших уточнень. Для аналізу спадку вченого у контексті розвитку російської та української візантиністики зберігає значення розвідка О. І. Білецького «Е. К. Редин как историк византийского искусства» [58], яка довгий час залишалася єдиним прикладом такої постановки проблеми. Доробок Є. К. Редіна з історії візантійського мистецтва став предметом уваги Р. І. Філіппенка у згаданій монографії (співавтор – С. М. Куделко) [653], проте питання про взаємозв'язок мистецтвознавства та візантиністики у Харківському університеті на початку ХХ ст. дослідник спеціально розглянув лише у недавній статті «Е. К. Редин – историк византийского искусства» [646].

На необхідності аналізу внеску Є. К. Редіна у розвиток як візантиністики, так і мистецтвознавства, акцентує увагу С. І. Побожій [537]. Науковий доробок Є. К. Редіна як візантиніста та мистецтвознавця став предметом уваги Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка у вступній статті «Егор Редін: вчений і людина» [294] до ювілейного видання на честь 150-річчя від дня народження вченого «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна» [611], в якому опубліковане листування Є. К. Редіна із провідними вченими, письменниками та діячами культури, а також детально схарактеризовані основні напрями його наукової та громадської діяльності. Важливе значення має публікація О. В. Йодко, присвячена аналізу епістолярного спадку Є. К. Редіна за матеріалами архівосховищ Санкт-Петербурга [365], що є прямим свідченням визнання сучасною російською наукою приналежності

вченого до кола провідних російських візантиністів кінця XIX – початку XX ст.

Спадок Є. К. Рєдіна в історіографії початку XX – початку XXI ст. вивчався передусім у контексті розвитку мистецтвознавства [58; 133; 528; 529; 531; 534; 535; 536; 541; 618; 619; 646; 650; 651; 652; 653; 656], археології [599], бібліографії [699; 700], історіографії [403], діяльності Харківського історико-філологічного товариства [658; 659] та організації археологічних з'їздів [402]. Також було укладено бібліографічні покажчики [341; 538] праць вченого та проаналізовано значну частину його епістолярного спадку з українських [198; 199; 200; 201; 202; 203; 211; 212; 213; 542] та Санкт-Петербурзьких [365; 498] архівів.

З огляду на те, що наукова, викладацька та громадська діяльність Є. К. Рєдіна вже стали предметом уваги значного кола дослідників, на нашу думку, потребує окремих уточнень лише питання про значення візантиністичного доробку вченого для сучасної науки.

Життєвий шлях і науковий спадок відомого мистецтвознавця *Ф. І. Шміта* на сьогодні продовжують залишатися в полі уваги дослідників, які вивчають його творчість та біографію у контексті візантиністики, мистецтвознавства, музеєзнавства, історії наукової інтелігенції. Такі студії, як правило, поєднують аналіз різних аспектів діяльності науковця. Прикладами створення наукової біографії Ф. І. Шміта є дослідження В. А. Афанасьєва [244] та С. Л. Чистотінової [687]. Огляд наукової діяльності вченого на матеріалах петербурзьких архівів здійснила К. Ю. Басаргіна [255], предметом її спеціальних студій стала також робота Ф. І. Шміта на посаді вченого секретаря Російського археологічного інституту в Константинополі [253; 254]. Важливе значення для дослідження особливостей наукових комунікацій вченого та його співробітництва із редакцією «Византийского временника» має праця І. П. Медведєва [472].

Мистецтвознавчим та музеєзнавчим студіям Ф. І. Шміта була присвячена масштабна конференція «История и современность российских

музеев» (Санкт-Петербург, 2006). Її матеріали увійшли до наукової збірки «Собор лиц», в якій значне коло розвідок містять оцінки наукового спадку вченого [336; 529; 592; 605; 686; 691]. Мистецтвознавчі та психологічні теорії Ф. І. Шміта стали предметом дослідження А. А. Ахтямової [245].

Важливе значення для вивчення творчості Ф. І. Шміта має доробок доцента Казанського університету Л. О. Сиченкової [620; 621; 622; 623; 624; 625], яка здійснила єдине перевидання трьох праць Ф. І. Шміта з теорії мистецтва, музейної справи, а також з історії мистецтва Давньої Русі, доповнивши публікацію детальним нарисом біографії та наукової діяльності вченого. Її роботи містять ґрунтовний огляд історіографії, присвяченої творчості науковця, втім у них не згадується значне коло публікацій українських дослідників. Серед останніх слід зазначити роботи О. О. Нестулі [499], С. І. Побожія [539; 540; 544], О. Г. Павлової [517; 518; 519; 520; 521], які оцінюють доробок Ф. І. Шміта у контексті історії харківської мистецтвознавчої школи, а також В. Т. Петрикової [525], дослідниці історії інтелігенції в Україні перших десятиліть радянської влади.

Отже, попри значну історіографію наукової діяльності Ф. І. Шміта, потребує уточнень оцінка його спадку в контексті розвитку візантиністики у Харківському університеті.

Для розвитку візантинознавства у Харківському університеті молододослідженою є постать учня Є. К. Рєдіна *О. І. Білецького*, який набув визнання в радянський період як літературознавець. Значними накладками видавалися його численні праці, які до сьогодні не втрачають своєї актуальності, була складена детальна бібліографія, продовжує різнобічно досліджуватися його доробок із історії та теорії літератури, видані спогади його колег та учнів [219]. Втім ранні роботи вченого, присвячені візантійській та давньоруській літературі, мистецтвознавчі нариси, створені в Харківському університеті, майже не вивчалися. За винятком спогадів «А. И. Белецкий-византинист (1884–1961)» [62], автором яких є його син Платон Білецький, статті С. І. Побожія [543] та згадок в науково-біографічних довідках [271, 498; 305;

559], період навчання О. І. Білецького у Харківському університеті та становлення його як вченого-візантиніста спеціально не досліджувалися.

Маловивченою сторінкою історії харківської візантиністики є наукова та викладацька діяльність *Є. О. Черноусова*. Інформація про нього обмежується науково-бібліографічними довідками [679; 680; 681; 682], а спроби оцінки його візантиністичного доробку мають фрагментарний характер і здійснені у контексті студій, які мають ширші завдання. Окремі зауваження щодо його оцінок суспільного та економічного ладу Візантії містяться у статтях С. І. Лимана [431; 437; 446] та О. Г. Самойленка [582], а дослідження його наукового спадку у контексті розвитку візантиністики у Російській імперії має перспективу подальших студій.

Наукова та викладацька діяльність професора кафедри російської історії Харківського університету *В. І. Савви* також не стала предметом спеціального аналізу, стисло інформацію про нього містять довідкові видання [578; 579; 580; 581], маловивченою залишається і візантиністична складова його праць. Втім, його роботи, присвячені хрещенню княгині Ольги та дослідженню візантійського впливу на становлення ідеї царської влади в Московській державі, продовжують залишатися актуальними, про що свідчать численні поклики на них у сучасних студіях, а також два перевидання його магістерської дисертації, здійснені впродовж останніх років.

Спеціального дослідження також не набуло питання про значення XII Археологічного з'їзду для харківського візантинізму. У загальноросійському контексті питання про роль археологічних з'їздів у становленні візантиністики вивчала лише С. Б. Авруніна [228]. Втім, щодо харківського з'їзду дослідниця лише зазначила широку представленість виступів із візантійської проблематики (історичної, джерелознавчої, літературної, археологічної), не згадавши огляд візантиністичних доповідей на XII з'їзді, опублікований Є. К. Рєдіним [228, 257]. У сучасній історіографії XII Археологічного з'їзду детально розглянуті питання перебігу його роботи, надана оцінка організаційної діяльності окремих харківських вчених [236; 535; 571; 572; 664,

243, 248], визначена роль з'їзду для розвитку етнографії, археології, мистецтвознавства, музейної справи Слобожанщини [380; 598; 697]. Всі ці дослідження майже не порушують питання про візантиністичні студії, представлені на цьому форумі, проте надають уявлення про вчених, що взяли участь в засіданнях з'їзду, загальні збори, виставки, містять інформацію про атмосферу з'їзду, його масштаби та значення для розвитку історичної та філологічної науки у цілому.

Отже, історіографічна база дослідження є достатньою для аналізу особливостей розвитку візантиністики як наукової та навчальної дисципліни в Харківському університеті у порівнянні із іншими візантинознавчими осередками Російської імперії. Втім, попри висвітлення в науці багатьох питань історії візантиністики у Харківському університеті, цілісного дослідження, присвяченого історії становлення та розвитку цієї наукової галузі в зазначеному навчальному закладі, на сьогодні немає. Актуальним залишається необхідність аналізу внеску харківських науковців у розвиток російської та європейської візантиністики середини XIX – поч. XX ст., а також їхнього значення для науки XX – поч. XXI ст. Перспективним є створення узагальнюючого огляду історії харківського візантинознавства у контексті широкого дослідження історії візантиністики в Україні, а також написання детальних біоісторіографічних нарисів, присвячених візантиністам Харківського університету. Зокрема малодослідженою на сучасному етапі є наукова біографія і творчий спадок О. П. Зерніна, П. О. Лавровського, В. І. Савви, А. Г. Ільїнського, Є. О. Черноусова.

1.2. Огляд джерел

Вивчення процесу зародження і розвитку візантиністики у Харківському університеті середини XIX – поч. XX ст. передбачає аналіз комплексу джерел. Класифікація, яка є важливим пізнавальним засобом осмислення багатоманітного джерельного матеріалу [479], з огляду на історіографічний характер дослідження історії харківського

візантинознавства, має свої особливості. Основне коло джерел є писемними, серед яких, дотримуючись класифікації, запропонованої Я. С. Калакурою [364], слід виділити документальні й наративні, а також історіографічні та історичні.

Група *історіографічних джерел* є основною і найбільш чисельною. До неї входять праці візантиністів Харківського університету та джерела особового походження (мемуари, автобіографії, листування). Це коло джерел дозволяє схарактеризувати оточуюче середовище, наукові комунікації представників харківського візантинознавства та особливості політичної ситуації, які впливали на результати наукових досліджень. У такому контексті видається необхідним не лише оцінити значення творчого спадку харківських вчених-візантиністів, а й наблизитися до розуміння факторів, які визначали їхнє світосприйняття, суспільно-політичні погляди, характерні риси наукового пошуку та методологічних прийомів. Увага до аспектів пізнавальної діяльності окремих науковців, що отримали назву «творчої лабораторії» [345; 369], в сучасній історіографії нерозривно пов'язана з використанням прийомів інтелектуальної історії, які передбачають звернення до джерел особового походження і спробу відтворення атмосфери написання тексту.

Серед праць візантиністів Харківського університету можна відокремити наукову продукцію (монографії, статті, рецензії, науково-інформаційні та бібліографічні огляди, актові промови) від робіт, які були створені із метою використання у навчальному процесі (навчальні програми, літографовані курси лекцій, навчальні посібники). Такий поділ наукового доробку за цільовим призначенням є умовним. Його основна мета - полегшити аналіз окремих питань, зокрема стану викладання візантинознавчих дисциплін та особливостей розвитку візантинознавчих студій у Харківському університеті. Втім з огляду на особливості історіописання середини XIX – поч. XX ст. беззаперечним є нерозривний зв'язок наукових студій і навчальних курсів.

Нерідко саме лекційні курси найкращим чином відображали авторські концепції сприйняття подій візантійської історії, а тексти актових промов, монографій та статей могли використовуватися у навчальному процесі. Проти такого поділу виступає також сучасний російський дослідник К. А. Соловйов [604], який слушно зауважує той факт, що впродовж середини XIX – кінця XIX ст. домінуючою формою історичних досліджень були лекційні курси і розвідки, що містили систематичні детальні виклади матеріалу, і, як правило, створювалися у чіткій відповідності до офіційної державної ідеології [604, 28–29]. Саме вони слугували основним засобом презентації авторської позиції та професійних навичок як студентській аудиторії, так і фаховому середовищу. На межі XIX–XX століть такі роботи за популярністю поступилися науковим монографіям, за матеріалами яких автори нерідко читали загальні і спеціальні курси.

Таким чином, в огляді доробку візантиністів Харківського університету є виправданим нерозривний зв'язок наукової творчості та викладацької діяльності, а також наукових студій та навчальних курсів.

Основний комплекс *лекцій викладачів Харківського університету*, що передбачали візантинознавчу складову, є опублікованим. Виняток становлять рукописи лекцій з історії південних та західних слов'ян М. С. Дринова (ЦДІАУ) [155], , М. Н. Петрова [156] та В. К. Надлера [157] (ЦДІАУ). У бібліотеці Харківського університету збереглися рукопис лекцій з історії середніх віків М. М. Луніна [65; 66], літографовані лекційні курси з історії середніх віків та російської історії В. К. Надлера [93; 112; 113], з історії церкви А. С. Лебедева [102; 103; 104; 105; 107], один із перших у Російській імперії посібників із всесвітньої історії М. Н. Петрова [116; 117; 118] та його програма до іспиту з історії середніх віків [64], курси з історії та літератури південних слов'ян Г. А. Ільїнського [86; 87] та О. Л. Погодіна [119; 120]. Окремі питання візантійсько-руських зв'язків стали предметом уваги в лекціях з російської історії Д. І. Багалія [55]. Проблема рецепції візантійського права в Київській Русі та Московській державі розглядалася в

навчальних курсах для майбутніх юристів М. А. Остроумова [115], М. О. Максимейка [108; 109; 110; 111].

Праці вчених-візантиністів Харківського університету є основним і найбільш масовим джерелом дослідження. Серед наукового спадку харківських візантиністів можна визначити кілька напрямів, які, втім, лише умовно об'єднують близькі за тематикою дослідження, автори яких, як правило, не були пов'язані зв'язками «вчитель-учень» і не належали до спільних наукових шкіл.

Вже на стадії зародження візантійських студій у Харківському університеті (кінець 40-х – кінець 60-х рр. XIX ст.) найбільш популярними стали теми політичної історії Візантії і нариси життя окремих державних діячів [79; 80; 81; 82]. На другому етапі розвитку візантиністики у Харківському університеті (початок 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.) політична історія Візантії, зокрема партії цирку і питання про причини тривалості існування Імперії стали предметом розлогої актової промови В. К. Надлера [114], до найголовніших подій візантійської історії звертався у посібнику з історії середніх віків М. Н. Петров [116; 117; 118]. Проблеми візантійської державності та суспільства досліджував на початку XX ст. Є. О. Черноусов, який започаткував студії з візантійської економіки та соціальних рухів [165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 174; 175; 176; 177].

Наступним напрямом візантійських студій у Харківському університеті було дослідження русько-візантійських зв'язків, зокрема візантійського впливу на мову договорів київських князів з візантійськими імператорами X ст. та історії давньоруської педагогіки (М. О. Лавровський [94; 95; 96]. Проблему рецепції ромейських державотворчих традицій у Московському царстві, а також візит княгині Ольги до Константинополя на початку XX ст. досліджував В. І. Савва [136; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 144]. До питання про зміст і значення русько-візантійських угод X ст. та зовнішньої політики Київської Русі у Причорномор'ї звертався Д. І. Багалій.

Проблеми візантійсько-слов'янської історії, а також діяльність святих Кирила та Мефодія стали предметом уваги П. О. Лавровського [97; 98; 99; 100]. Візантійсько-слов'янським зв'язкам і болгаро-візантійським війнам присвятив докторську дисертацію М. С. Дринов [73], який також досліджував окремі візантійські джерела [68; 69; 70; 71] і представив детальний відгук на роботу Ф. І. Успенського [72].

Дослідження історії візантійського мистецтва і літератури у Харківському університеті започаткував О. І. Кирпичніков, який до переходу до Новоросійського університету (1884 р.) опублікував докторську дисертацію [91], присвячену Святому Георгію, а також наукові статті з іконографії Діви Марії [89; 90; 92].

Значний доробок з історії візантійського мистецтва належить одному із найвідоміших викладачів Харківського університету Є. К. Редіну [Детальний список праць Є. К. Редіна див.: 204]. Його наукові праці ще за життя здобули високу оцінку сучасників, а вчений увійшов до числа провідних російських фахівців-мистецтвознавців. Традиції досліджень історії візантійського мистецтва та розвитку музею красних мистецтв у Харківському університеті, започатковані Є. К. Редіним, продовжив Ф. І. Шміт [178; 179; 180; 181; 181; 182; 183; 184; 185; 186; 187; 613]. О. І. Білецькому належать нарис візантинознавчого доробку Є. К. Редіна та публікація уривків творів Симеона Полоцького, присвячених візантійським імператорам [57; 58; 59; 60; 61].

Джерела особового походження. Ця група джерел по відношенню до окремих візантиністів Харківського університету представлена нерівномірно. Так, відсутні мемуари, автобіографії, листи представників харківського візантинознавства О. П. Зерніна, М. О. Лавровського, П. О. Лавровського, В. К. Надлера, О. І. Кирпичнікова. Опубліковані та наявні в українських архівах матеріали М. С. Дринова фактично не мають відношення до його становлення як візантиніста. Автобіографії Є. К. Редіна [204; 220] та В. І. Савви [579], опубліковані у нарисі історії історико-філологічного факультету Харківського університету, містять лише короткі відомості щодо

послужного списку, основних наукових праць та навчальних курсів вчених. Винятком є автобіографія О. І. Білецького, яка має характер спогадів і є надзвичайно змістовною [192]. Життєвий шлях О. І. Білецького та його становлення як візантиніста також відображені у мемуарах його колег [219] та нарисі його сина П. О. Білецького [62].

Мемуари вихованців Харківського університету містять стислі відомості про викладачів-візантиністів, зокрема О. П. Зерніна та В. К. Надлера, втім добре відображають картини внутрішнього університетського життя, містять цінні відомості щодо організації навчального процесу та відносин у колективі [194; 195; 197].

Впродовж останнього десятиріччя значно посилилася увага дослідників до епістолярного спадку російських вчених-візантиністів, були докладені значні зусилля до пошуку в архівах та публікації значного обсягу такого роду джерел [240; 477; 485; 575]. Листи російських візантиністів та антикознавців, що значною мірою відображають історію розвитку світової та вітчизняної візантиністики того часу, історію наукових відкриттів, долі окремих вчених, провідний сучасний візантолог І. П. Медведев визначає як окремий історіографічний жанр [475]. Також на цінності листування істориків із колегами за фахом як чи не найголовнішого джерела для характеристики творчої лабораторії окремих вчених та реконструкції міжособистісних комунікацій у середині наукового середовища акцентує увагу А. М. Острянка [509; 510; 512].

Епістолярний спадок вчених-візантиністів Харківського університету є частково дослідженим та опублікованим: зокрема у згаданих публікаціях матеріалів петербурзьких архівів вміщені уривки листів Є. К. Редіна до І. В. Пом'яловського [365, 329–330], Н. П. Кондакова до І. В. Пом'яловського з клопотанням про публікацію дисертації Є. К. Редіна у Петербурзі [473, 226]. Окрім згаданих старших наставників, Є. К. Редін мав значне коло кореспондентів майже з усіх університетів, академічних установ та наукових товариств Російської імперії. Вже на початку своєї кар'єри Є. К. Редін, перебуваючи в Італії, відчував гостру потребу ділитися враженнями від знайомства

із непересічними мистецькими пам'ятками. Результатом стали розлогі подорожні записки, які, ймовірно, частково повторювалися у кореспонденції до колег та рідних, та згодом були опубліковані під назвою «Италия. Из писем друзьям любителя искусств» [131; 653, 22–25]. Переживання, детальні описи досліджень Херсонесу Таврійського, враження від подорожей на Афон, до Афін, поїздки до Москви, роботи над візантійськими рукописами у домашній бібліотеці графині П. С. Уварової містили також його листи до колеги та товариша М. Ф. Сумцова, які той опублікував як додаток до статті-некрологу на пошану Є. К. Рєдіна [618; 619; 542; 653, 38–39].

Значна кількість листів Є. К. Рєдіна з київських архівів опублікована у збірці на честь 150-річчя від дня народження науковця [611], у тому числі нами підготовлена публікація листування Є. К. Рєдіна з М. М. Бережковим з приводу повернення експонатів виставки XII Археологічного з'їзду до Ніжина (матеріали архівів Музею історії Харківського університету та Відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин) [196; 200; 214; 215; 216]. Серед кореспондентів Є. К. Рєдіна, окрім петербурзьких, московських та казанських науковців, були також відомі українські вчені та мистецтвознавці А. І. Сомов [213], В. Г. Ляскоронський [198], В. Б. Антонович [199], М. С. Грушевський [202], В. Ю. Данилевич [201], М. І. Петров [221], Д. І. Багалій [203], О. І. Яцимирський, В. І. Срезневський [538, 85–87].

Значний епістолярний спадок належить Ф. І. Шміту. Впродовж перебування на посаді професора кафедри теорії та історії мистецтв Харківського університету він активно співпрацював із редакцією «Византийского временника», про що свідчать його листи до редактора В. Е. Регеля [462, 161–165] з приводу публікації бібліографічних оглядів та отримання літератури для рецензування. Працюючи у Харкові, він продовжував брати участь в археологічних експедиціях РАІК, листувався із провідними візантиністами та мистецтвознавцями, серед яких Я. І. Смирнов, А. В. Прахов (його та П. В. Нікітіна науковець вважав своїми найголовнішими наставниками), В. Е. Регель, Ф. І. Успенський [255, 482–486].

В архіві ІР НБУВ збереглося значне за обсягом листування викладача кафедри російської історії Харківського університету В. І. Савви з професорами Київського університету В. С. Іконниковим [206; 207; 208; 209; 233] та В. Ю. Данилевичем [210], які ще не стали предметом спеціальної уваги дослідників. Цінність цього матеріалу для історії харківської візантиністики полягає передусім у тому, що листи містять інформацію про контакти В. І. Савви з київськими колегами, містять відомості про обмін літературою, значною мірою відображують загальний стан Харківського університету в роки Першої світової війни та революцій, а також всебічно характеризують особисте ставлення автора до подій політичного життя та ситуації в університеті.

Епістолярний спадок згаданих вчених-візантиністів, поза сумнівом, є цінним джерелом для розуміння процесу розвитку візантиністики у Харківському університеті, але значна його частина втрачена або знаходиться у малодоступних закордонних сховищах. Через часткове знищення архіву Харківського університету в роки Другої світової війни невідомою залишається доля особистих архівів О. П. Зерніна, В. К. Надлера, Є. К. Редіна, Є. О. Черноусова, що ускладнює комплексне дослідження епістолярного спадку та міжособистісних комунікацій харківських вчених.

Серед *документальних джерел* окрему групу становлять законодавчі акти. У нашому дослідженні особливе значення мають три університетські статuti [31; 32; 33], які виступали основою університетського життя, регламентуючи структуру факультетів, кафедр, штат викладачів і коло навчальних курсів. Також для розвитку візантиністики у Російській імперії і, зокрема, у Харківському університеті, важливим був проект статуту 1906 р. [50], відповідно до якого в університетах планувалося створення візантиністичних кафедр, що свідчило про значну роль дисциплін візантиністичного циклу у підготовці вихованців історико-філологічних факультетів.

Наступною групою документальних джерел є діловодна документація. Для характеристики місця візантиністики у навчальному процесі надзвичайно інформативні звіти Ради Харківського університету [1; 2; 3; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43] і огляди викладання предметів [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 45; 46; 47; 48; 49], що виконували роль навчальних планів.

Таким чином, джерельну базу дослідження становлять наукові праці, навчальні курси, мемуари, автобіографії, листи вчених-візантиністів Харківського університету, а також документальні джерела, зокрема законодавчі акти, звіти університетської Ради та огляди викладання предметів. Проте діяльність окремих вчених у цьому комплексі джерел представлена нерівномірно. Якщо науковий спадок харківських візантиністів є переважно опублікованим і доступним для вивчення та оцінки його значення як з огляду на стан науки середини XIX–поч. XX ст., так і для сучасного візантинознавства, то джерел особового походження, які є особливо важливими для характеристики мікросвіту вчених, збереглося небагато.

Понад сто листів В. І. Савви до В. С. Іконникова та В. Ю. Данилевича, окремі з яких в роботі вводяться до наукового обігу, є майже єдиним комплексом джерел, який надає можливість відтворити творчу лабораторію історика-візантиніста Харківського університету, з'ясувати особливості його комунікацій із колегами, особисті уподобання та ставлення до складних політичних процесів початку XX ст. Частково опублікований епістолярний спадок Є. К. Редіна та Ф. І. Шміта також надає інформацію про науково-організаційну діяльність, суспільно-політичні погляди вчених та ступінь їхньої інтегрованості до загальноросійського та європейського співтовариства фахівців-мистецтвознавців. Відтворення особливостей творчої лабораторії та світогляду окремих О. П. Зерніна, В. К. Надлера, О. І. Кирпичнікова, М. О. Остроумова, А. С. Лебедева, Є. О. Черноусова

ускладнюється через відсутність їхніх особистих архівів, публікацій листів і мемуарів.

Таким чином, розглянутий комплекс джерел є репрезентативним і дозволяє здійснити дослідження процесу становлення і розвитку візантиністики як науки та навчальної дисципліни у Харківському університеті середини XIX – поч. XX ст.

1.3. Методологія та методи дослідження

Аналіз розвитку візантиністики у Харківському університеті середини XIX – початку XX ст. передбачає визначення особливостей її інституціоналізації як наукової та навчальної дисципліни, суспільно-політичних умов її становлення, особливостей світогляду, наукових комунікацій та творчої лабораторії представників харківського візантинознавства, а також значення їхнього доробку з огляду як на сучасний стан науки, так і у контексті російської та європейської візантиністики XIX – поч. XX ст.

Методологічну основу дослідження означеного кола питань становить використання комплексу загальнонаукових, історичних, історіографічних методів, а також наслідування традиційних для сучасних досліджень принципів. Серед останніх визначальним є принцип історизму, відповідно до якого виклад матеріалу відбувається у хронологічній послідовності з визначенням загальних умов та особливостей кожного етапу розвитку візантиністики у Харківському університеті в зв'язку з конкретно-історичними чинниками. Принцип наукової об'єктивності передбачає неупереджений аналіз наявної літератури та джерел, політичну, національну та конфесійну незаангажованість. Основою роботи є системна методологія, яка дозволяє розглядати розвиток візантиністики у Харківському університеті середини XIX – поч. XX ст. у динаміці та хронологічній послідовності як складову історіографічного процесу в українських землях

Російської імперії, що передбачає зміну історіографічних ситуацій на окремих етапах розвитку історичної науки.

Обрання сукупності методів, що дозволяють здійснити комплексний аналіз особливостей розвитку харківської візантиністики, безпосередньо пов'язане з завданнями роботи та відповідає сучасному розумінню особливостей історіографічних досліджень. Із загальнонаукових методів у дослідженні використовуються аналіз, синтез, класифікація та типологізація. Поміж спеціально-історичних методів пріоритетними є методи періодизації (визначення етапів розвитку візантиністики у Харківському університеті), хронологічний та проблемно-хронологічний (характеристика особливостей розвитку візантиністики у Харківському університеті в динаміці, визначення його пріоритетних напрямів), історико-порівняльний або метод компаративного аналізу (порівняння процесу становлення візантиністики як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті з іншими вищими навчальними закладами Російської імперії). Комплексне застосування зазначених методів зумовлює особливості структурування та викладу матеріалу, а також дозволяє прослідкувати динаміку розвитку досліджень окремих проблем візантиністики у Харківському університеті [348, 35; 629; 693].

З методами, які широко використовуються в історичних дослідженнях, межують методи та прийоми, притаманні історіографічним студіям. Так важливим є метод історіографічного аналізу, використання якого уможливорює оцінку творчого спадку представників харківського візантинізму та його значення як для науки середини XIX – початку XX ст., так і для сучасної нам візантиністики. Метод історіографічного синтезу дозволяє визначити приналежність візантиністів Харківського університету до спільних дослідницьких напрямів та наукових шкіл.

Популярна у сучасній історіографії на межі XX–XXI ст. боротьба «історії ідей» проти «історії наукових співтовариств» або традиційного проблемно-історіографічного підходу з визначенням історіографії як складової інтелектуальної історії, що передбачає аналіз творчої лабораторії вчених, зумов-

лює необхідність максимально виваженого поєднання елементів обох наукових напрямів [385]. Прийнятним також є застосування у вивченні процесу становлення візантиністики у Харківському університеті історико-антропологічного підходу, в якому основним суб'єктом пізнання виступають представники харківського візантинознавства та особливості їхніх уявлень про історичний процес. Поєднання таких прийомів надасть можливість реконструювати процес розвитку візантиністики у Харківському університеті середини XIX – початку XX ст. із урахуванням широкого кола чинників, що визначали як особливості історіописання окремих науковців, так і загальний стан розвитку харківського візантинознавства у загальноросійському та європейському контексті.

Використання методів «проблемної історіографії» залишається актуальним, оскільки дозволяє з'ясувати значення доробку харківських науковців у дослідженні окремих питань візантинознавства як для науки середини XIX - поч. XX ст., так і для її сучасного етапу. Погляд на історіографію в контексті інтелектуальної історії передбачає увагу не лише до творчого спадку, а й до зовнішніх та внутрішніх аспектів буття історика, від яких залежать майбутні результати наукової творчості. Тому аналіз історії візантинознавства у Харківському університеті як складової історіографічного процесу у Російській імперії передбачає увагу до світогляду харківських візантиністів та соціально-політичних процесів, що зумовлювали особливості історіописання, а також реконструкцію системи наукових комунікацій візантинознавців Харківського університету, яка визначала їхній статус у фаховому середовищі.

Залучення біографічних даних представників харківської візантиністики, які містяться у джерелах особового походження, зумовлює необхідність використання біографічного або персоналізованого підходу, який у сучасній науці визнається не методом, а засобом викладу матеріалу [568, 31; 569, 301; 629]. Він дозволяє реконструювати процес формування наукового світогляду окремих вчених, визначити особливості їхнього оточення та наукових зв'язків, загалом додаючи дослідженню своєрідного

людського виміру. Використання окремих елементів біоісторіографічного аналізу, обґрунтованого одеською дослідницею Т. М. Поповою [555, 496–503], є цілком прийнятним як для характеристики наукового спадку візантиністів Харківського університету, так і для реконструкції комплексу факторів, які зумовили особливості їхніх поглядів, методології та інтегрованості до загальноросійського наукового середовища.

Аналіз процесу становлення візантиністики як навчальної та наукової дисципліни в Харківському університеті передбачає увагу до формування її інституційних основ. З огляду на те, що візантинізнавство в українських землях Російської імперії та в Європі формувалося на межі значного кола наук, зокрема всесвітньої та російської історії, славістики, філології, богослов'я, церковної історії, римського та канонічного права, процес його становлення як самостійної дисципліни відбувався повільно і не був остаточно завершений на початку XX ст. Подібна ситуація мала місце й у Харківському університеті, де впродовж середини XIX – початку XX ст. візантинізнавство поступово набувало окремих ознак дисциплінації.

Впродовж означеного періоду відбувалося становлення візантинізнавства як самостійної комплексної дисципліни, що вивчає історію, літературу, мову, мистецтво Візантійської імперії та країн «візантійського кола» [508, 11–30]. З огляду на те, що у більшості візантинізнавчих студій харківських науковців домінувала історична складова, виправданим є також погляд на візантиністику як складову історичної науки у Харківському університеті, що, втім, не позбавляє її зв'язку з філологією, славістикою, юриспруденцією, мистецтвознавством.

Тому дослідження особливостей розвитку візантиністики у Харківському університеті передбачає увагу не лише до суто візантинізнавчих студій та навчальних курсів, а й до суміжних. Це дозволить більш повно окреслити коло викладачів-гуманітаріїв Харківського університету, чий фах передбачав ґрунтовну підготовку як візантиністів, і

надасть можливість визначити роль та місце візантиністики в системі підготовки фахових істориків, філологів та юристів.

Окрім аналізу процесу дисциплінації візантиністики у Харківському університеті, важливим аспектом дослідження є увага до особливостей історіографічної ситуації в українських землях Російської імперії, в умовах якої відбувався розвиток візантиністики у Харківському університеті впродовж середини XIX – початку XX ст. У цьому контексті виправданим є залучення матеріалів, що характеризують загальний стан гуманітарних наук середини XIX – початку XX ст. та особливості соціально-політичної ситуації, які впливали на статус візантиністики як науки та навчальної дисципліни, характерні риси історіописання та ідейні уподобання візантиністів Харківського університету. Одним із основних елементів біоісторіографічного аналізу, нерозривно пов'язаного з інтелектуальною історією, є також увага до мікросвіту автора (або інституціоналізованої колегії), що визначав його творчу лабораторію та наукові результати, а також макросвіту, який впливав на наукове буття історика [345; 42–45; 303, 13].

Політичні та соціальні процеси у Російській імперії середини XIX – поч. XX ст., які мають широку джерельну базу і є детально вивченими в науковій літературі, дозволяють здійснити характеристику зовнішніх умов становлення харківської візантиністики, які, власне, і становили макросвіт вчених-візантиністів Харківського університету.

Дослідження мікросвіту харківських науковців або особливостей творчої лабораторії науковців ускладнюється через неповноту джерельної бази, в якій неоднорідно представлені джерела особового походження. Так, фактично відсутні мемуари, листи, автобіографії багатьох представників харківського візантинізнавства середини XIX – початку XIX ст. Виняток становить епістолярний спадок В. І. Савви, Є. К. Редіна та Ф. І. Шміта, який уможливорює відтворення окремих особливостей творчості цих вчених, надає інформацію про наукові зв'язки, політичні погляди, особисті уподобання, від яких тією чи іншою мірою залежали дослідницькі результати. Епістолярні

джерела, що є одним із різновидів еґо-документів, як правило, не мають значного часового розриву із моментом написання. Їхня унікальність полягає в тому, що, окрім інформації про конкретні події, вони дозволяють спостерігати емоційний фон автора, а також «пульс» життя навколо нього [303, 20].

Серед факторів, що визначали особливості історіописання харківських візантиністів, особливу вагу мали наукові контакти, які долучали вчених передусім до загальноросійської, а у випадку Є. К. Рєдіна, Ф. І. Шміта, Є. О. Черноусова – до загальноєвропейської спільноти фахівців. У середовищі наукового співтовариства візантиністів, об'єднаних спільною дослідницькою та викладацькою тематикою, впродовж останньої чверті XIX – початку XX ст. відбувалося становлення складної комунікативної системи «внутрішньонаукових» та зовнішніх (позаакадемічних) зв'язків [469, 267; 387; 389].

Комунікативні зв'язки між окремими вченими та науковими школами традиційно є предметом уваги в дослідженнях біоісторіографічного жанру, яким притаманне прагнення до розуміння змісту наукового тексту через призму особистості автора [385, 30], поєднання дослідницьких прийомів історіографії, соціології, психології, культурології, біографіки та інших гуманітарних наук із метою створення цілісного «образу історика» [259; 260; 261]. Реконструкція такого образу передбачає характеристику особистості вченого, його світогляду та політичних уподобань, увагу до етапів наукової кар'єри, комунікацій, приналежності до наукової школи, громадської діяльності [303, 16].

Аналіз наукових комунікацій також є складовою концепції, що передбачає сприйняття історіографії як історії наукових співтовариств, де розвиток ідей нерозривно пов'язаний із системою людських взаємин [385, 30; 387, 12–17; 388, 226; 636, 41]. Протилежний напрям студій визначає історіографію як історію понять (Р. Козеллек), історію ідей та історію історичної пам'яті (Й. Рюзен). Такий підхід дещо нівелює значення

особистості автора, віддаючи первинне значення історичній реальності, яка формує закони розвитку тексту, але при цьому залишає історика роль творця історичної пам'яті [385, 30], не заперечуючи його приналежність до складної системи наукових та соціальних комунікацій. Оптимальним для сучасної історіографії є поєднання цих підходів і сприйняття різнопланових наукових комунікацій як визначного фактору впливу на тематику й методологію досліджень, а також невід'ємної складової розвитку вітчизняної візантиністики.

У такому контексті видається можливим здійснити аналіз особливостей наукового спілкування вчених-візантиністів Харківського університету середини XIX – поч. XX ст. Характеристика наукових комунікацій зазначеного кола фахівців, яка ще не стала предметом спеціальних студій, дозволить визначити ступінь їхньої інтегрованості до загальноімперського наукового співтовариства вчених-візантиністів, надасть уявлення про оцінки їхніх фахових здобутків колегами та їхню репутацію в професійному середовищі. Доречним уявляється також аналіз взаємин харківських візантиністів у контексті «вчитель-учень» (вертикальні наукові зв'язки) та особливостей наукового спілкування і співробітництва представників одного покоління науковців (горизонтальні наукові зв'язки), що значною мірою уможливить відповідь на питання про наявність у Харківському університеті візантиністичної школи. Основу сучасного підходу до розуміння структури і змісту інтелектуальних мереж, різновидом яких є наукові школи, становить дослідження Р. Коллінза [384], чиї ідеї були розвинуті у контексті історії вітчизняної історичної науки Г. П. Мягковим [493; 494; 495; 496], Л. П. Рєпіною [576, 88–91; 569, 18–23; 570, 89–101], І. І. Колесник [382, 151–166, 369–381, 453–468; 383, 170–173] та ін.

З огляду на те, що зовнішні комунікації науковців у сучасній історіографії розглядаються передусім у соціокультурному та політичному контексті, і, як правило, не мають прямого відношення до їхньої професійної діяльності як університетських викладачів, для дослідження історії

харківської візантиністики більш важливою є увага саме до «внутрішньонаукових» комунікацій, які безпосередньо були пов'язані із поточною науково-організаційною роботою.

Отже, комплексне застосування традиційних методів історичного аналізу та дослідження наукового спадку і діяльності харківських візантиністів у контексті «інтелектуальної історії» дозволить виконати основні дослідницькі завдання роботи, що мають на меті реконструкцію процесу розвитку візантиністики у Харківському університеті і з'ясування значення доробку харківських науковців як для візантиністики середини XIX – початку XX ст., так і для сучасного етапу його розвитку.

Розділ 2. Початковий етап розвитку візантинознавства у Харківському університеті (початок XIX ст. – кінець 60-х рр. XIX ст.)

2.1. Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії та перші візантійські студії викладачів Харківського університету

Початок візантійських студій у Російській імперії хронологічно межує з часом заснування Академії наук у Петербурзі (1725 р.), з якою було безпосередньо пов'язане становлення російської історичної науки. Вже на ранньому етапі свого існування Академія розпочала реалізацію масштабного проекту «Истории Российской», який передбачав широке залучення візантійського матеріалу.

У середині XVIII ст. було здійснене ґрунтовне вивчення значного корпусу візантійських хронік, які надавали широкі відомості про русько-візантійські зв'язки, долучалися до тлумачення давньоруських літописів, а також використовувалися у дискусіях «норманістів» та «антинорманістів». Початок масштабного дослідження та публікації творів візантійських істориків IX–X ст. у Російській імперії пов'язаний з іменами відомих науковців Г. З. Байєра, Г. Ф. Міллера, А. Л. Шльоцера, І. Ф. Круга, Е. Г. Муральта та інших [253, 4–5; 271, 47; 411, 48–49; 477, 9–20; 639, 115; 669, 5–6].

Візантиністичні студії створювали також ідеологічне підґрунтя для зовнішньополітичних амбіцій російської державної еліти, яка прагнула поширення впливу Росії на терени колишніх ромейських володінь у Європі та Азії. Значна візантинознавча складова була присутня в слов'янознавчих студіях, що набули популярності в Росії з кінця XVIII ст. Дослідження історії, культури, мови південних слов'ян, які в середньовіччі належали до т. зв. «візантійського кола» [340], спонукались «Грецьким проектом» Катерини II [265; 401; 463; 507] з відтворення Візантійської імперії, в якому ключові позиції належали Росії. Програма завоювань потребувала ідейного фундаменту, який могли надати пошуки спільного слов'янсько-візантійського минулого. За словами Ф. І. Шміта, якщо у XVIII ст. в Росії візантинознавство

передусім пов'язувалося з російською історією, то від середини XIX ст. воно міцно поєднувалося з слов'янознавством [184, 14–15].

У середині XIX ст. візантинознавча тематика почала поступово проникати у політичну полеміку. Вдалі приклади ромейської історії найкращим чином доводили життєздатність та своєчасність гасла «православ'я, самодержавство та народність». До візантійського минулого звертались і слов'янофіли [372, 281; 411, 72–73; 430, 91; 431, 51; 435, 438], певним чином ідеалізуючи ромейську державну ідеологію та релігійну філософію. На противагу їм «західники» пропагували негативний погляд на Візантію [669, 6], традиційний для європейської історичної та філософської думки доби Просвітництва, в якій панувало критичне ставлення до імперської влади та церкви. Значної популярності серед «західників» набула праця Е. Гіббона «Історія занепаду і падіння римської імперії» (1787), що узагальнила просвітницьку концепцію ромейської історії [266, 271–272; 271, 305–306; 323, 41; 372, 281].

Слов'янофільство та панславізм, Східна криза 1875–1878 рр., масштабна російсько-турецька війна 1877–1878 рр., підчас якої активно наголошувалося провідна роль Росії у визволенні балканських народів від турецького панування, визначена лаконічним гаслом «Константинополь!», викликали значний громадський резонанс і зумовили активізацію розвитку російської візантиністики та балканістики. Амбіції, пов'язані з підкоренням Константинополя, зберіг також імператор Микола II підчас підготовки до Першої світової війни. Масштабна політична пропаганда лідерства Російської імперії у слов'янському світі та її претензії на колишні візантійські володіння потребували ідейного обґрунтування, яке можна було отримати шляхом пошуків аргументів на користь спільного історичного минулого Російської держави з країнами колишнього «візантійського кола».

Впродовж останньої чверті XIX – на початку XX ст. різнопланові візантійські студії, викладацька діяльність вчених-візантиністів у вищих навчальних закладах, активна дослідницька робота Російського археологічного інституту в Константинополі (РАІК) демонстрували високий рівень розвитку

вітчизняного візантинознавства, представники якого за необхідності долучалися до пропаганди лідерства Росії у православному світі та її права на підкорення Балкан, Боспору та Дарданелл [254, 73–75; 271, 305–306; 460, 228]. Особливої ваги набували теми русько-візантійських дипломатичних, торговельних та культурних зв'язків, а також політична історія південних слов'ян доби візантійського панування.

Отже, дослідження візантійського минулого та рецепції ромейського спадку в Київській Русі та Московській державі стали безпосередньою складовою російського імперського історичного гранд-наративу вже на етапі його зародження, а перші російські науковці-візантиністи, поряд із вивченням творчості закордонних колег та наслідуванням європейських наукових стандартів, завжди були змушені враховувати свою особливу ідеологічну місію.

Нові умови для розвитку науки в Російській імперії створило відкриття університетів у Москві, Санкт-Петербурзі, Казані, Харкові, Дерпті, Вільні, Києві. Окрім головної мети, що полягала в забезпеченні кваліфікованими кадрами потреб суспільства, яке вступало у добу модернізації, держава вбачала у заснуванні університетів також і зовнішньополітичну користь. Так, В. Н. Каразін, з огляду на амбіції російського уряду з підкорення Балкан та подальшої експансії на Кавказ, доводив переваги Харкова як стратегічного пункту на цьому шляху. В університеті, на його думку, мало відбуватися навчання сербських та грецьких студентів із метою підтримки національно-визвольного руху на їх батьківщині [391, 144; 664, 23], а також підготовка професійних юристів, дипломатів, службовців, істориків, мовознавців, які у майбутньому стали б провідниками російської державної ідеології. Не зайвими у фаховій підготовці були знання про минуле балканських народів та їх приналежність до т. зв. «візантійської співдружності». Тому вже у перші десятиліття існування Харківського університету тут спостерігався сталий інтерес до візантійського спадку у державотворчих, культурних та правових традиціях Русі та країн «візантійського кола».

На початку XIX ст. юристи, історики, філологи Харківського університету зверталися до тем, що згодом стануть провідними у російській візантистиці середини XIX – поч. XX ст. Проблемі рецепції візантійських правових традицій у Росії та Європі була присвячена робота І. Ф. Тимковського «О сравнении Юстиниановых законов с российскими», що не збереглася до нашого часу [431, 51; 435, 439], а також актова промова І. М. Ланга «Об изучении юридических и политических наук» [101, 98–99; 430; 431, 52; 432, 92; 435, 439–440]. Значний ступінь візантійського впливу в європейській культурі доби середньовіччя та Відродження зазначали в актових промовах Х. В. Роммель [134] та А. А. Дегуров [67]. Втім, ці поодинокі спроби перших викладачів Харківського університету оцінити значення ромейського спадку для європейських держав та Росії не були результатом серйозних наукових студій. Вони мали на меті суто ідеологічні завдання, що полягали у знайомстві університетської громадськості із актуальними для російської політичної та правової думки початку XIX ст. питаннями візантійської історії.

Особливістю викладацької діяльності професорів-гуманітаріїв Харківського університету початку XIX ст. був певний універсалізм, спричинений як пануванням філософії доби Просвітництва, так і браком кваліфікованих кадрів. Викладачам доводилося поєднувати читання найрізноманітніших курсів, нерідко професори всесвітньої історії мали читати також лекції з історії російської.

Істотною проблемою до середини XIX ст. залишалась недостатня диференційованість історичної науки, курси російської та всесвітньої історії не розподілялися за періодами і нерідко викладалися одним професором, який обмежувався переказом відомих фундаментальних праць або популярних підручників [404, 66–68; 524, 67; 660, 173–174]. Традиційною проблемою був також мовний бар'єр: студенти не завжди добре розуміли лекції латиною чи французькою. Все це призводило до того, що викладачі найчастіше обмежувалися оглядовим поверховим переказом змісту доступних праць західно-європейських науковців, що, втім, не вважалося впродовж перших десятиліть

існування університетів ознакою непрофесійності і цілком вкладалося у панівне уявлення про гуманітарну освіту. Зміст лекцій із всесвітньої та російської історії, що читалися у Харківському університеті впродовж першої третини XIX ст., залишається для нас невідомим. Мемуари вихованців, на жаль, не надають інформації про зміст викладання середньовічної і, зокрема, візантійської історії.

Про значний прогрес у навчальному процесі й поширення візантинознавчої складової в університетських курсах для майбутніх юристів, істориків та філологів можна вести мову від часу впровадження Статуту 1835 р. Відтоді викладання гуманітарних дисциплін мало сприяти реалізації уварівської доктрини православ'я, самодержавства та народності. У цьому контексті ставало актуальним знайомство студентів із візантійським спадком та його рецепцією у Київській та Московській Русі. Воно набувало ваги в ідеологічному обґрунтуванні ролі Російської імперії у слов'янському світі та її зовнішньополітичних амбіцій у боротьбі за турецькі володіння. Особливого значення, окрім традиційних курсів всесвітньої історії та історії римського права, набували предмети, що викладалися за новоствореними кафедрами російської історії, російської словесності та історії російської літератури, історії та літератури слов'янських нарід [33; 246, 134; 229, 21; 360, 120; 516, 72; 524, 43; 627; 664, 89].

Різноманіття навчальних дисциплін історико-філологічного та правового циклу, запроваджене Статутом 1835 р., спричинило необхідність термінових змін у системі підготовки кадрів. Впродовж першої половини XIX ст. для російських університетів залишалася надзвичайно актуальною проблема нестачі фахівців [248; 274, 33–34; 685, 79]. Окрім запрошення викладачів-іноземців, у цей період з'явилася практика залишення випускників в університеті з метою підготовки до професорського звання, але стабільна система виховання кадрів налагоджувалася надто повільно через брак кваліфікованих наставників, нестачу посібників, матеріальну скруту претендентів.

Чимало майбутніх викладачів були випускниками Головного педагогічного інституту в Петербурзі, а також Професорського інституту, організованого у складі Дерптського університету 1827 р. Саме з призначенням на університетські кафедри випускників останнього впродовж другої половини 30-х рр. XIX ст. у викладанні гуманітарних дисциплін і, зокрема, всесвітньої історії, в російських університетах розпочалися позитивні зміни. До Професорського інституту направлялися кращі випускники російських університетів із метою підготовки для подальшої викладацької діяльності у вишах. Набуття фаху з всесвітньої історії, окрім поглибленої підготовки в Дерпті, також передбачало обов'язкове кількарічне стажування за кордоном, передусім у німецьких університетах, де претенденти здобували фундаментальний науковий вишкіл, основою якого на той час була філософія Г. Гегеля, а також праці представників німецької та французької історичної школи [246, 134; 248; 685, 79].

Одним із таких фахівців був історик М. М. Лунін (1806–1844), який після закінчення Дерптського університету і дворічної чиновницької роботи у департаменті податків та зборів вступив 1830 р. до нещодавно заснованого Професорського інституту. Разом із М. М. Луніним у Дерпті проходили підготовку майбутні провідні російські фахівці з античної історії та філології, які посіли кафедри в університетах Петербурга (М. С. Куторга) і Москви (В. С. Печерін та Д. Л. Крюков) [660, 154].

Високу оцінку харківському періоду викладацької діяльності М. М. Луніна (1835–1844) а також його науковому доробку вперше надав В. П. Бузескул, який навіть зазначив перевагу фахової підготовки М. М. Луніна у порівнянні із видатним М. Т. Грановським [275]. Тривале навчання в Дерпті та стажування у Берлінському університеті зумовило вплив німецької класичної філософії на формування історичних поглядів науковця [271, 93; 660, 201–203]. Набуття по-справжньому європейської освіти, знайомство із доробком західних колег значною мірою пояснюють «західницькі» симпатії М. М. Луніна, які також сповідувала більшість російських істо-

риків, що обрали своїм фахом всесвітню історію та пройшли стажування за кордоном. Це певним чином визначило наукові зацікавлення М. М. Луніна насамперед історією західноєвропейського середньовіччя та церкви.

Як уже зазначалося, «західники» неухильно дотримувались панівної в Європі гіббонівської концепції історії Візантії, що сформувалася ще в добу Просвітництва, і зневажливо ставились до візантійської цивілізації в цілому. Це значною мірою пояснює відсутність у лекційному курсі М. М. Луніна з історії середніх віків окремих тем, присвячених подіям ромейської історії, а поодинокі, найчастіше негативні згадки про візантійські завоювання зустрічаються лише в контексті викладу історії Італії та варварських королівств [435, 572; 65; 66]. Втім, саме з цим науковцем пов'язаний новий етап розвитку викладання і вивчення всесвітньої історії у Харківському університеті, рівень якого не поступався Москві і Петербургу.

Більш лояльно до візантійського спадку та його ролі у російській історії ставився вже згаданий провідний російський історик Т. М. Грановський (1813–1855), чий лекції з історії середньовіччя в Московському університеті були надзвичайно популярними. Їм надавали високу оцінку сучасники, а сам науковець, який симпатизував «західникам», активно використовував медієвістичний матеріал у палкій полеміці зі слов'янофілами [615, 132–134]. Втім, на відміну від притаманного «західникам» негативного сприйняття візантійського минулого, погляд Т. М. Грановського на Імперію був більш виваженим і об'єктивним. Визнаючи значний вплив Візантії на Русь, вчений наголошував на необхідності дослідження і належної оцінки подій та явищ ромейської історії, а пріоритетним напрямом вважав слов'яно-візантійські відносини [266, 262–264; 271, 76–78; 639, 117; 669, 6].

Ця думка московського історика була надзвичайно своєчасною, фактично Т. М. Грановський наприкінці 40-х рр. XIX ст. одним із перших визначив панівний напрям візантиністичних студій російських науковців середини XIX ст., коли дослідження візантійської історії були тісно пов'язані з історією Росії, славістикою та філологією.

Більш лояльне, порівняно із фахівцями в галузі всесвітньої історії, ставлення до візантійського минулого демонстрували дослідники історії Росії. Окрім вивчення та публікації візантійських джерел з історії Давньоруської держави, перспективним та політично актуальним напрямом в цей період стає дослідження русько-візантійських дипломатичних, релігійних та культурних зв'язків.

У середині XIX ст. у Харківському університеті мало місце зародження візантиністичних студій та поширення візантійської тематики у навчальних курсах. Це стало можливим завдяки направленню до Харкова випускника Петербурзького Головного педагогічного інституту О. П. Зерніна, який впродовж 1847–1863 рр. започаткував у Харківському університеті викладання спеціальних візантиністичних курсів, а також підготував кілька наукових праць, присвячених імператорам Македонської династії [79; 80] та патріарху Фотію [82]. Викладацька та наукова діяльність харківського науковця є характерним прикладом того, що в середині XIX ст. візантійські студії в Російській імперії нерідко провадилися у контексті дослідження проблем середньовічної російської історії.

Фахова підготовка університетського викладача потребувала володіння надзвичайно широким колом знань, що дозволяло поєднувати викладання двох великих загальних курсів – всесвітньої та російської історії. Поряд із цим, як зазначає В. Ю. Чеканов, наявність у візантиністиці взаємопов'язаних сюжетів російської та зарубіжної історії зумовила необхідність звернення вітчизняних дослідників до здобутків світової науки [673, 62; 674, 46–47]. Це, поза сумнівом, сприяло розширенню тематики досліджень історії Давньої Русі, залученню значного комплексу нових джерел та історіографії, зокрема з проблем візантійської історії.

Окрім зародження суто історичних візантиністичних студій, які мали під собою чітке ідеологічне підґрунтя і здійснювалися в руслі офіційного імперського політико-ідеологічного дискурсу, до візантиністики на межі 40-х – 50-х рр. XIX ст. все частіше почали звертатися філологи-класики [477, 107].

Дійсно, в Росії в цей період саме класична філологія закладала підвалини гуманітарної освіти, і зусилля академічної громадськості впродовж другої половини XIX ст. нерідко були спрямовані на збереження і посилення її позицій [524, 163]. Член Петербурзької Академії наук, відомий археограф і знавець іноземних джерел із історії Давньої Русі А. А. Куник (1814–1899), якому належала визначна роль у становленні російської візантиністики і налагодженні контактів із провідними європейськими науковцями, у запропонованій ним програмі розвитку візантинознавчих занять в Росії, поряд із дослідженням проблем візантійської історії, значної ваги надавав збиранню та публікації візантійських матеріалів, зокрема створенню бібліографії візантійських рукописів, виданню церковно-слов'янських перекладів візантійських джерел та лінгвістичному аналізу пам'яток візантійської літератури [411, 77; 477, 26–27; 639, 115–116; 669, 7].

Саме філологічний напрям візантиністичних досліджень, що був на початку 50-х рр. XIX ст. визнаний одним із найперспективніших у російській візантиністиці, об'єднав фахівців із класичних та слов'янських мов. Окрім столичної Академії наук, класична філологія у поєднанні із вивченням новогрецької мови та візантійських джерел, поступово ставала складовою навчального процесу в університетах. У Харківському університеті, на відміну від Петербурзького [271, 306; 281, 66–69; 477, 30–31], подібні навчальні курси не викладалися, однак мали місце літературознавчі візантійські студії. Так, основною темою досліджень О. І. Кирпичнікова та А. П. Кадлубовського стала проблема рецепції візантійської літературної традиції в Європі та Московській державі.

З університетською філологією від часу впровадження Статуту 1835 р., який започаткував кафедри історії та літератури слов'янських нарідів, була тісно пов'язана славістика. В цей період, майже одночасно із зародженням візантиністики, в університетах Російської імперії набувають популярності слов'янознавчі студії [271, 66–67; 386, 135–168; 419, 45–83]. Вивчення історії, літератури, мови слов'ян, що в добу середньовіччя належали до кола візан-

тійського впливу, було надзвичайно актуальним у контексті вже згаданого поширення слов'янофільства, панславізму, національного відродження слов'янських народів, поглиблення культурних зв'язків Російської імперії з зарубіжними слов'янами [386, 168; 504, 13]. За складних умов боротьби слов'янських народів проти іноземного панування впродовж другої половини XIX ст. підвищувався інтерес до їхнього героїчного минулого. Саме дослідження доби середньовіччя, найуспішнішого періоду державно-політичного розвитку південнослов'янських народів, і пошук причин втрати ними політичної самостійності набували популярності в історичній науці [435, 325; 515, 498]. Візантиністична складова була присутня у більшості досліджень із середньовічної історії Болгарії, Сербії, Македонії, а також у окремому напрямі студій, присвячених діяльності святих Кирила і Мефодія. Але той факт, що вчені-славісти найчастіше були професійними філологами, зумовлювало перевагу мовознавчих, палеографічних та літературних розвідок над суто історичними [435, 436].

На відміну від візантиністики, що так і не набула організаційного оформлення шляхом створення відповідних університетських кафедр, слов'янознавство мало ширші можливості для інституціоналізації. Вже за Статутом 1835 р. у російських університетах були створені кафедри історії та літератури слов'янських нарід. У закордонні відрядження до зарубіжних слов'янських країн були направлені О. М. Бодянський, П. І. Прейс, І. І. Срезневський та В. І. Григорович, які після повернення посіли кафедри в університетах Москви, Петербурга, Харкова та Казані. Саме ці науковці, вдосконаливши власну освіту в закордонних університетах, займалися вивченням слов'янських мов, збирали писемні пам'ятки та етнографічний матеріал, і стали провідними російськими славістами другої половини XIX ст. та засновниками наукових шкіл [271, 60–67].

Із Харківським університетом пов'язані студентські роки В. І. Григоровича (1815–1876) та І. І. Срезневського (1812–1880), які у своїх наукових розвідках нерідко зверталися до проблем середньовічної історії та

філології Давньої Русі, Візантії та південних слов'ян. І. І. Срезневський у Харкові розпочав викладацьку діяльність на кафедрі історії та літератури слов'янських нарід, куди був призначений після тривалого закордонного відрядження (1842–1847). Втім, високі наукові амбіції, багатогранна дослідницька робота, що потребували доступу до столичних бібліотек та архівосховищ, змусили вченого покинути Харків і виїхати до Петербурга. Харківська кафедра слов'янських нарід залишалася вакантною впродовж наступних п'яти років [271, 791]. У Петербурзькому університеті І. І. Срезневський зайняв славистичну кафедру після смерті П. І. Прейса (1847), і в цей же час був запрошений до Головного педагогічного інституту [419, 171]. Тут І. І. Срезневський створив перші наукові праці на межі слов'янознавства та візантиністики, присвячені визначенню візантійських впливів у давньоруських письмових пам'ятках [145; 146; 362, 28–33], і підготував учнів.

Історико-філологічний напрям досліджень продовжив вихованець І. І. Срезневського М. О. Лавровський (1825–1899), один із перших у Росії візантиністів-філологів, випускник Головного Педагогічного інституту в Петербурзі, який впродовж двадцяти років викладав у Харківському університеті педагогіку та російську словесність (1855–1875). Його магістерська дисертація «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853) [95], в якій здійснено спробу визначити ступінь впливу візантійської традиції у дипломатичній практиці Русі, є вдалим прикладом глибокого філологічного аналізу давньоруських та візантійських пам'яток, а методика «зворотнього перекладу» продовжує залишатись актуальною і для сучасної науки [315; 325].

Окремим науковим напрямом історико-філологічних студій середини XIX ст., важливим як для слов'янознавства, так і для візантиністики [386, 205, 206–210; 435, 437; 438, 230–231], стали роботи, присвячені слов'янським першовчителям св. Кирилу та Мефодію. Ґрунтовні розвідки середини XIX ст., предметом яких стала місіонерська діяльність Кирила та

Мефодія, із детальним екскурсом до візантійської та слов'янської історії IX ст. належать викладачам Харківського університету, зокрема І. В. Платонову [429], чиї роботи, на жаль, не згадані в узагальнюючому нарисі історії слов'янознавства в Росії [419], а також П. О. Лавровському [386, 206; 419, 796–800; 438, 235–237; 449], який займав харківську кафедру слов'янських нарід впродовж 1851–1869 рр.

Дослідження візантинознавчої проблематики в університетах Росії в середині XIX ст. було розпочато також у контексті церковної історії, церковного і римського права. На півдні українських земель велися розкопки, що давали багатий матеріал для студій з візантійської археології та мистецтвознавства. Втім всі ці напрями на той час перебували на стадії зародження, спеціальні студії були поодинокими, а у Харківському університеті в цей час майже не було відповідних спеціалістів.

Розширення тематики візантинознавчих досліджень і візантинознавчих курсів відбулися в Харківському університеті з кінця 60-х рр. XIX ст. Цей період фактично збігся із переходом російської візантиністики на новий, більш якісний ступінь розвитку. Як слушно зауважував провідний російський візантиніст академік В. М. Бенешевич (1874–1938), якому належала спроба створення узагальнюючого нарису розвитку візантійських студій в Росії [476], візантинознавство в Російській імперії до 1870 р. відставало від західноєвропейського. Це було зумовлено надто малою кількістю спеціалістів, розрізненістю їхніх зусиль та наукових інтересів, відсутністю державної підтримки та зацікавленості громадських кіл. У своїй основі візантинознавство мало службовий характер як допомога орієнталістам, класикам, дослідникам російської історії та літератури, представникам церковно-богословської науки, славістам [476, 605]. Із тезою В. М. Бенешевича про відсталість російської візантиністики у порівнянні із західноєвропейською не погоджувався радянський візантолог Г. Л. Курбатов, зазначаючи високий ступінь розвитку російського візантинознавства середини XIX ст., якому належить значне коло якісних досліджень русько-

візантійських державних та культурних зв'язків, робіт зі слов'янської філології, в яких публікувались коментовані слов'янські переклади візантійських джерел, а також праць з історії та літератури південних слов'ян [411, 77]. Фактично в середині XIX ст. у Петербурзькій Академії наук та російських університетах був створений фундамент для подальшої інституціоналізації візантиністики як науки та навчальної дисципліни.

Впродовж другої третини XIX ст. викладання курсів, що містили візантинознавчу складову, поступово виходило на якісно новий рівень. Система виховання кадрів, порівняно із попереднім періодом, стала більш дієвою, обов'язкове закордонне стажування, що передувало призначенню на кафедри всесвітньої історії, надавало змогу кандидатам здобути необхідний викладацький досвід у європейських університетах і бібліотеках. В цей час провідні історики поривають із ранньою університетською традицією читання курсів за працями західноєвропейських науковців і розпочинають викладати «за власними записками». Останній факт обов'язково зазначався в університетських документах і сприймався позитивно як адміністрацією, так і студентством [524, 71].

Примітною рисою викладання всесвітньої історії в російських університетах у середині XIX ст. стало домінування західноєвропейської тематики, в тому числі і середньовічної, що було зумовлене т. зв. «західницькими симпатіями» професорів, а також тим, що тогочасна система підготовки кадрів істориків була побудована на сприйнятті досвіду німецьких університетів. За таких умов майже всі викладачі всесвітньої історії університетів Російської імперії зазнали впливу гегелівської філософії та німецької історичної школи. Через це звернення до візантійської проблематики в курсах із всесвітньої історії було переважно ситуативним, а в оцінках візантійської цивілізації домінувала вже згадана концепція Е. Гіббона. У Харківському університеті це наочно демонстрували лекції професора М. М. Луніна.

Більш ґрунтовний і виважений виклад візантійського матеріалу мав місце в контексті російської історії та славістичних дисциплін, які у Харківському університеті впродовж 40–60-х рр. XIX ст. викладали кваліфіковані фахівці О. П. Зернін, І. І. Срезневський та П. О. Лавровський. Також подібного підходу почало дотримуватися молоде покоління викладачів всесвітньої історії, представниками якого були М. Н. Петров та В. К. Надлер, які вже за кілька років вийшли на якісно новий рівень викладання загальних та спеціальних курсів.

У цілому початковий етап розвитку візантиністики у Харківському університеті є багато у чому подібним до процесу зародження візантинознавства у вищих навчальних закладах українських земель Російської імперії, а також університетів Москви та Петербурга.

Так, наприклад, у Київському університеті у перші десятиліття його існування візантійські студії не проводились, а першим науковцем, який звернувся до питання про роль візантійського спадку у культурі Давньої Русі та Московського царства, став призначений сюди 1868 р. відомий фахівець в галузі російської історії В. С. Іконніков [435, 500–504]. На початку своєї викладацької кар'єри у 1866–1867 рр. він займав посаду приват-доцента в Харківському університеті і, ймовірно, саме тут написав значну частину докторської дисертації «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории».

До аналізу візантійської проблематики у контексті кирило-мефодіївських студій наприкінці 60-х рр. XIX ст. звертався В. О. Більбасов, а новий етап становлення візантиністики як наукової дисципліни у Київському університеті та візантійських студій на межі історії, філології та богослов'я у Київській Духовній Академії і поширення відповідних предметів у навчальному процесі розпочався у 70-х рр. XIX ст. [Детально про розвиток візантиністики у Київському університеті та КДА див. 645; 675]

У Новоросійському університеті, заснованому 1865 р., першим вченим-візантиністом був вже згаданий В. І. Григорович, який до переїзду до Одеси

понад двадцять років викладав у Казанському університеті та здійснював візантійсько-слов'янські дослідження передусім в галузі літератури та палеографії. Втім, справжній розквіт візантиністики в Новоросійському університеті розпочався у 70-х рр. XIX ст., і був пов'язаний із іменами Н. П. Кондакова, Ф. І. Успенського та їхніх учнів [481].

Подібна ситуація склалася й у Петербурзькому університеті, де перші візантиністичні курси читав у 60-х рр. XIX ст. Г. С. Дестуніс, а становлення візантиністики як наукової та навчальної дисципліни тут також відбулося впродовж 70-х - 90-х рр. XIX ст., а саме в період викладання В. Г. Васильєвського, який започаткував власну наукову школу і підготував учнів [372, 282–284]. На відміну від столичного університету, у Московському університеті візантійські студії довгий час обмежувалися дослідженнями пам'яток права та літератури, і відповідної наукової школи створено не було [477, 136–137].

Отже, становлення візантиністики як наукової дисципліни в Російській імперії відбувалося у безпосередньому зв'язку із місцевими політичними процесами і повною мірою відповідало загальній логіці розвитку гуманітарних наук. У середині XIX ст. в університетах Російської імперії, і, зокрема, у Харківському університеті, були створені передумови для становлення візантиністики як університетської дисципліни і розпочаті різнопланові візантиністичні студії переважно у контексті вивчення історії Росії і південних слов'ян.

Впродовж кінця 40-х - кінця 60-х рр. XIX ст. у Харківському університеті спостерігався сталий інтерес до візантиністичної проблематики передусім у контексті вивчення та викладання російської історії, історії римського права, слов'янської історії та філології. Цей період, що збігся з роками викладання та наукової діяльності О. П. Зерніна, братів М. О. Лавровського та П. О. Лавровського, слід вважати часом зародження візантійських студій у Харківському університеті, які ще не мали самостійного предмету дослідження і були пов'язані з іншими дисциплінами.

Від початку 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап розвитку візантиністичних студій у Харківському університеті, що супроводжувався появою нових фахівців-візантиністів, розширенням тематики наукових досліджень та навчальних курсів, і поширенням позитивістської методології.

2.2. Дослідження проблем політичної історії Візантії та кирило-мефодіївські студії (О. П. Зернін, П. О. Лавровський)

Початковий етап розвитку візантиністики як науки у Харківському університеті традиційно пов'язується з іменем О. П. Зерніна, який поєднував викладання всесвітньої та російської історії впродовж 1847–1863 рр. Візантійські студії вченого були присвячені питанням політичної та церковної історії, більшість їх виконана у жанрі біографістики. Після закінчення Головного педагогічного інституту в Петербурзі О. П. Зернін підготував магістерську дисертацію «Об отношении Константинопольского Патриарха к русской иерархии» [81], яку захистив 1846 р. у Санкт-Петербурзькому університеті. Її тематика цілком відповідала панівній на той час традиції залучення візантійського матеріалу для вивчення проблем російської історії.

Основне завдання магістерської дисертації, а саме характеристику ставлення патріарха Константинопольського до руської церковної ієрархії (хронологічні рамки: від заснування Київської митрополії та п'яти єпископій до 1452 р., тобто до періоду повного послаблення Візантії та припинення практики затвердження московських митрополитів у Царгороді [81, 4]. – М. Д.), О. П. Зернін вважав частиною актуальної наукової проблеми впливу Візантії на Русь [81, 1]. У цьому контексті науковець продовжив дослідження давньоруської церковної історії вже після призначення до Харківського університету, де 1849 р. відбувся захист його докторської дисертації «Об учреждении в России патриаршества» [83; 360, 327].

Ми не маємо інформації щодо факторів, які вплинули на тематичний вибір проблематики праць О. П. Зерніна, проте вже у вступі до роботи, присвяченої Константинові Багрянородному, вчений навів уривок із програмної статті А. А. Куника про перспективи візантійських занять в Росії, серед яких обрав для себе напрям біографічних студій на основі дослідження ромейських письмових джерел, вміщених у багатотомному боннському виданні творів візантійських істориків «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae» [79, 5–6].

Впродовж харківського періоду наукової та викладацької діяльності (1847–1863) О. П. Зернін створив три історико-біографічні нариси, присвячені життю та діяльності імператорів Василя I Македонянина [80], Константина Багрянородного [79] та константинопольського патріарха Фотія [82], а також планував продовжити написання життєписів візантійських правителів і дослідження питання впливу Візантії на становлення давньоруської державності та культури [360, 328–329].

Поза сумнівом, найголовніше досягнення О. П. Зерніна полягало у ґрунтовному опрацюванні текстів джерел: численні переклади та уривки оригіналів вчений навів майже на кожній сторінці роботи. У цьому контексті справедливим є зауваження С. І. Лимана про джерелознавчий характер розвідки О. П. Зерніна, присвяченої патріарху Фотію [435, 458], в якій переклади листів провідного церковного діяча вчений здійснив за виданням Річарда Монтегю (1577–1641) [717]. Особливої ваги роботі О. П. Зерніна додала майже цілковита відсутність праць попередників, присвячених діяльності патріарха. Виправдання вченого на користь Фотія, який, на його думку, всіляко перешкоджав Риму у його прагненні тотально контролювати східну церкву, наслідком чого став церковний розкол [82, 84–85; 435, 458–459], звучать в руслі офіційної російської церковної доктрини середини XIX ст., і цілком відповідають російській історіографічній традиції середини XIX ст.

На сторінках творів, присвячених імператорам Василю I та Константину Багрянородному, О. П. Зернін також вдався до свого улюбленого прийому, навівши значні за обсягом переклади уривків візантійських джерел із зібрання «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae» [79; 80; 703].

Вчений перебував на посаді професора кафедри російської історії, паралельно викладав курс всесвітньої історії, виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету [11, 11; 35, 29; 360, 326–327]. У підготовці лекцій він активно використовував власні записки, переклади і тлумачення візантійських джерел, а також популярні на той час у Росії посібники, авторами яких були його колишні наставники в Головному педагогічному інституті. Серед них курс російської історії професора кафедри російської історії Петербурзького університету та Головного педагогічного інституту, одного з засновників російського джерелознавства М. Г. Устрялова (1805–1870). Ця книга залишалася єдиним вітчизняним посібником з історії Росії до 60-х рр. XIX ст. [247; 269, 12; 643]. Всесвітню історію О. П. Зернін читав за популярним виданням Ф. К. Лоренца «Руководство к всеобщей истории» [462].

Тексти його лекцій не збереглися, а мемуари сучасників містять згадки лише про порядність та сумлінність О. П. Зерніна [195, 382; 428, 241]. Саме з курсу давньої російської історії, що передбачав обов'язкові екскурси до візантійського минулого, О. П. Зернін розпочав свою викладацьку діяльність. Вчений читав його впродовж 1848–1851 рр. одночасно для студентів-істориків, філологів та юристів I курсу, а учбове навантаження складало від двох до чотирьох годин на тиждень [9, 3; 11, 11]. Вже 1852–1853 навчального року на курс російської історії від заснування держави до царя Івана IV Васильовича відводилося 5 лекційних годин на тиждень, а також О. П. Зерніним було введено ще одну годину «на дослідження деяких спеціальних питань науки, частково у вигляді додатку до прослуханого курсу, частково для того, щоб привчити своїх слухачів студентів 4 курсу до самостійної розробки історичних матеріалів» [8, 10; 698, 43]. Це було

першою спробою історика впровадити до навчального процесу практичні заняття, які б передбачали безпосереднє знайомство студентів із історичними джерелами, в тому числі і творами візантійських авторів, що мали відомості з історії Київської Русі.

З 1857 р. О. П. Зернін почав читати курс «Життя та літературні твори імператора Константина Багрянородного», який можна вважати спробою переходу від викладання загальних курсів, що ґрунтувалися передусім на історичних посібниках, до спеціальних курсів, в основі яких була копітка робота із оригіналами джерел [79, 5; 360, 328]. Спеціальні візантиністичні курси О. П. Зерніна фактично є першими в університетах Російської імперії. Навіть у столичному Петербурзькому університеті спеціальні курси, присвячені візантійським старожитностям та літературним джерелам, з'являються дещо пізніше. Від початку 60-х рр. XIX ст. їх розпочав викладати Г. С. Дестуніс, а у 70-х рр. XIX ст. цю традицію продовжив В. Г. Васильєвський [302, 55–58].

О. П. Зернін був одним із перших російських учених-візантиністів, мав надзвичайно високий рівень підготовки і залишив значний науковий доробок, присвячений передусім ромейським імператорам Македонської династії та патріархові Фотію. На жаль, О. П. Зернін не встиг завершити всі заплановані праці і підготувати учнів, але, поза будь-яким сумнівом, йому вдалося стати чи не першим візантиністом у Російській імперії, чия наукова діяльність, на відміну від його колег із Академії наук, доповнювалася діяльністю викладацькою. Його наукові студії не залишалися на сторінках малотиражних видань, недоступних широкому загалу, а поступово ставали частиною навчального процесу, презентувались університетській громадськості та студентам, що значною мірою сприяло популяризації візантійської тематики і втіленню принципів уварівської тріади в Харківському університеті у середині XIX ст.

О. П. Зерніну, який вдався до малодослідженої в історіографії тематики, не вдалося уникнути певної тенденційності в оцінках візантійських

державних діячів та у характеристиці міжнародних відносин того часу. Апологетика вченого по відношенню до Василя I та критичне ставлення до діяльності Константина були значною мірою зумовлені його приналежністю до панівної на той час романтичної течії в історіографії. Емоційність, однозначні оцінки та художній виклад були характерною рисою тогочасної історичної науки. Тяжка хвороба і смерть у віці сорока п'яти років завадили логічному наближенню науковця до позитивістської методології, що стала домінуючою основою історичної науки останньої третини XIX ст.

Наступний напрям візантійських студій у Харківському університеті у середині XIX ст. передбачав дослідження питань візантійської історії та культури у контексті слов'янознавства. В цей період у Російській імперії майже одночасно відбувається зародження двох комплексних наукових дисциплін – славістики та візантиністики. Вже перші праці з історії, літератури, мистецтва південнослов'янських народів доби середньовіччя унаочнили наявність спільного предмету дослідження цих дисциплін, що передбачав неминуче поєднання слов'янознавчих та візантинознавчих студій.

Приклад викладачів Харківського університету, які вивчали середньовічну історію південних слов'ян, демонструє спільність предмету дослідження славістики та візантиністики впродовж означеного періоду. При цьому аналіз їхнього доробку дозволить нам значною мірою доповнити історію харківської візантиністики саме науковцями-славістами, чії дослідження та викладацька діяльність нерідко передбачали, окрім володіння слов'янськими мовами та знаннями про минуле слов'янських народів, також активне використання візантійського історичного матеріалу та джерел.

Перші акценти на питаннях середньовічної історії та літератури південних слов'ян у Харківському університеті у середині XIX ст. передусім мали місце в навчальному курсі «слов'янських старожитностей». Після короткого періоду викладацької діяльності І. І. Срезневського (1842–1847) кафедра слов'янської філології залишалася вакантною, і була заміщена впродовж 1851–1869 рр. П. О. Лавровським, який після наукового

відрядження до слов'янських земель впродовж 1859–1861 рр. розпочав викладання курсів з історії та літератури слов'янських народів, а також розширив тематику власних наукових студій, долучившись до розробки популярної на той час тематики, присвяченої вшануванню 1000-річчя місії св. Кирила та Мефодія. Такий напрям досліджень передбачав огляд візантійсько-слов'янських зв'язків та знайомство із ромейськими джерелами [97; 98; 99, 100; 419, 793–795; 449; 600, 213–214].

П. О. Лавровський, якого О. М. Пипін назвав найстаршим учнем І. І. Срезневського [564, 262], був одним із перших фахівців-славістів Харківського університету. Він поступово замінив «слов'янські старожитності» окремими курсами з історії та літератури слов'янських народів, що містили звернення до подій середньовічної історії Візантії та південних слов'ян. Окрім лекційних курсів, вчений проводив практичні заняття, на яких студенти займалися перекладами і аналізом пам'яток про життя і діяльність св. Кирила та Мефодія [419, 793–795; 449, 38–39; 600, 220]. Оскільки документальні відомості про викладання слов'янознавчих курсів впродовж 1847–1851 та 1869–1873 рр. відсутні, слушним буде припустити, що зазначені предмети в ці проміжки часу не читалися через брак фахівців.

До візантиністичної проблематики П. О. Лавровський звертався у дослідженнях з історії та літератури сербів і хорватів, а також у значному науковому доробку, присвяченому слов'янським першовчителям [97; 98; 99; 100]. Праця «Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современною им историей церковных несогласий между Востоком и Западом» (1863) є найбільш помітною у творчому спадку П. О. Лавровського. Візантійський матеріал в роботі залучений із метою з'ясування особливостей відносин Риму та Константинополя за життя слов'янських першовчителів. Отже, дослідження можна віднести до вже зазначеного нами одного з провідних напрямів у російській візантиністиці середини XIX ст., що передбачав звернення до візантійського минулого в контексті російської та південнослов'янської історії.

Грунтовна розвідка «Кирило та Мефодій як православні проповідники у західних слов'ян» [100] присвячена питанню про ступінь збереження слов'янськими першовчителями вірності православним традиціям під час місії до західних слов'ян та їхній позиції у питанні церковного розколу. Фактично це перша фундаментальна робота, присвячена св. Кирилу та Мефодію, підготовлена у Харківському університеті (ми свідомо залишаємо поза увагою творчий доробок І. В. Платонова з питань кирило-мефодіани, оскільки автор на момент написання цих праць вже значний час не працював у Харківському університеті. - М. Д.). Вона демонструє подання матеріалу, який традиційно відноситься до дослідницького поля славістики, у широкому контексті політичної і церковної історії Візантії та Західної Європи. Про високий для свого часу рівень роботи, що викликає інтуїтивне бажання співвіднести її з працями більш пізньої позитивістської доби, свідчить увага П. О. Лавровського у вступі до постановки проблеми, завдань роботи, критичне ставлення до джерел, прагнення залишитися неупередженим і уникнути конфесійної заангажованості, а також логічний і легкий для сприйняття виклад матеріалу [514, 490]. Підстави для долучення цієї праці до історії становлення візантинознавства у Харківському університеті надає перший розділ дослідження, присвячений характеристиці відносин Риму та Константинополя як уособлення двох складових вселенської церкви.

В огляді візантійських джерел автор поставив завдання дослідити свідчення про місію Кирила та Мефодія у хроніках Симеона Логофета, Іоанна Скилиці та Кедріна, що були створені вже після смерті першовчителів, а також прагнув з'ясувати причини «мовчання» про діяльність Кирила та Мефодія візантійських істориків-сучасників [100, 5]. Проте жоден зі згаданих авторів надалі в основному тексті не зустрічається, а основним грецьким джерелом для П. О. Лавровського стало Житіє св. Климента Римського, також автор залишив поза увагою останнє завдання. Поза сумнівом, позитивною рисою дослідження є детальний розбір автором свідчень західних джерел, залучення значного кола праць попередників із

церковної історії та політичної історії південних та західних слов'ян, серед яких розвідка харківського дослідника О. П. Зерніна, присвячена патріарху Фотію [100, 69; 82].

Основні положення праці щодо церковного розколу, прагнення римських пап до верховенства у християнському світі, а також щодо вірності св. Кирила та Мефодія ідеалам східної церкви у цілому відповідають слов'янофільським поглядам П. О. Лавровського [435, 420–422; 449, 38–40] та офіційній іделогії російської православної церкви. Остання прагнула довести цілковиту вірність солунських братів східній традиції. Л. П. Лаптева, зауважуючи певну застарілість для сучасної науки висновків П. О. Лавровського, разом із тим, долучає вченого до фундаторів російської наукової славістики разом із І. І. Срезневським, О. М. Бодянським та В. І. Григоровичем.

Окрім згаданої праці, вчений прагнув презентувати результати власних студій на сторінках загальноросійських часописів. Так у період викладання у Харківському університеті П. О. Лавровський опублікував у «Журнале министерства народного просвещения» розвідку, присвячену діяльності святих Кирила та Мефодія [97], що побіжно містила звернення до візантійської історії та культури, а також рецензію на французьке видання знов-таки з проблеми кирило-мефодіани [99]. Кирило-мефодіївську тематику вчений досліджував і після переїзду до Варшави, продовживши серію публікацій у ЖМНП [Див. список праць П. О. Лавровського у ЖМНП: 151, 225].

П. О. Лавровський, який не був фаховим візантиністом і звертався до візантійського матеріалу у контексті слов'янознавчих студій, у Харківському університеті започаткував дослідження популярної в Російській імперії теми кирило-мефодіани, а також розпочав викладання значного кола навчальних курсів, присвячених історії, філології та літературі слов'янських народів. Саме завдяки П. О. Лавровському тут постали перші традиції наукової славістики, які вже за кілька років після нього будуть продовжені і збагачені М. С. Дриновим.

2.3. Русько-візантійські зв'язки в доробку М. О. Лавровського

Історико-філологічний напрям візантинознавчих студій, зокрема дослідження візантійського впливу на становлення давньоруської правової, літературної та освітньої традиції, у Харківському університеті представлений послідовниками провідного російського славіста І. І. Срезневського, який займав кафедру історії та літератури слов'янських наріч упродовж 1842–1847 рр. Перші наукові праці на межі слов'янознавства та візантиністики, присвячені визначенню ромейських впливів у давньоруських письмових пам'ятках [Список праць І. І. Срезневського 1850–1855 рр. див.: 362, 28–33], вчений створив вже після переїзду до Петербурга. Це одні з перших в історико-філологічній науці дослідження мови русько-візантійських угод X століття [145; 146], продовжені його учнем М. О. Лавровським [95].

Вихованці Головного педагогічного інституту брати Лавровські були направлені до Харківського університету 1852 р., тут вони стали провідними фахівцями-філологами та займали адміністративні посади. Під впливом вчителя І. І. Срезневського М. О. Лавровський предметом власних наукових студій обрав історико-філологічний аналіз договорів Русі з греками та дослідження давньоруської освітньої традиції, а П. О. Лавровський створив роботи, присвячені діяльності св. Кирила та Мефодія, а також літературі західних слов'ян.

Микола Олексійович Лавровський (1825–1899) є одним із перших візантиністів Харківського університету. Впродовж майже п'ятдесятилітньої наукової та освітньої діяльності він займав посади ад'юнкта кафедри педагогіки (1852–1854), професора за кафедрами педагогіки та російської словесності (1855–1875 рр.), декана історико-філологічного факультету Харківського університету (1862–1875), директора Ніжинського історико-філологічного інституту (1875–1882), ректора Варшавського університету (1883–1890), попечителя Ризького навчального округу (1890–

1899) [360, 88–89, 93; 482, 11–18; 491, 46–47]. За рік після призначення М. О. Лавровського ад'юнктом кафедри педагогіки Харківського університету, де вчений завершив підготовку магістерської дисертації «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» [95], відбувся її захист в Петербурзькому університеті (1853) [360, 89; 482, 18].

У своїй магістерській дисертації вчений здійснив глибокий літературно-лінгвістичний аналіз текстів угод Х століття, що дозволило йому виявити значний ступінь візантійського впливу на мову, структуру, форму договорів, укладених руською стороною з Візантією [95; 694, 5].

Дослідження М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853) складається із вступу і чотирьох розділів. Перший з них присвячений «зовнішній формі договорів», під якою автор розуміє особливості форм запису русько-візантійських домовленостей і доводить їхнє походження з візантійської дипломатичної практики [95, 8]. У наступних розділах йдеться про візантійський вплив на побудову так званих «періодів» – особливостей конструкцій речень, чистоти грецької мови, наявності в тексті угод суміші грецької та латини тощо; про синтаксис текстів договорів та про походження окремих слів та словосполучень з грецької мови [95, 5].

У вступній частині роботи М. О. Лавровський зазначив необхідність історико-правових та філологічних досліджень договорів Русі з Візантією Х ст. з огляду на те, що в них міститься достовірна інформація про особливості суспільного життя, державного ладу, а в мові угод – писемної культури Давньої Русі [95, 2]. Основним відправним пунктом дослідження вченого стало припущення, що тексти угод є перекладами з грецької на давньоруську, яке також зустрічається у працях його попередників [95, 3–5; 420, 28–30; 506, 99; 546, 191–198; 695]. Втім М. О. Лавровський вперше в історіографії запропонував аргументоване пояснення цього твердження, вдавшись до детальних порівнянь текстів угод з візантійськими дипломатичними актами.

Вчений здійснив спробу так званого «зворотного перекладу» текстів договорів мовою оригіналу. Оскільки оригінальний грецький варіант документів не зберігся, М. О. Лавровський звернувся до вивчення інших візантійських пам'яток цієї доби, щоб в такий спосіб здобути інформацію про усталені топоси ромейської дипломатичної практики і відшукати аналоги з мовою договорів [432, 95; 431, 55; 435, 449]. З візантійських джерел автор обрав грамоти візантійських імператорів до іноземних правителів, вміщені в творі Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» [702], листи перського шаха Хосрова до візантійського імператора та його полководців (VI ст.) в переказі Феофілакта Симокатти (ймовірно, М. О. Лавровський скористався виданням 1834 р. або 1729 р.) [589, 13], послання Юстиніана Великого до П'ятого Вселенського собору з твору Георгія Кедріна [707], «Хронографію» Іоанна Малали [709], «Історію» Лева Диякона [711] та ін.

В першому розділі, присвяченому з'ясуванню особливостей зовнішньої форми русько-візантійських угод X століття, автор звернувся до актуального і у сучасній науці питання про договір 907 р. [95; 314; 545; 585; 591]. Подібно до інших дослідників, М. О. Лавровський зауважив той факт, що текст угоди 907 р., укладеної князем Олегом під стінами Константинополя, не увійшов до договору 911 р., проте майже буквально повторюється в договорі 944 р., а також зробив припущення, що угода 907 р. була реальною та самостійною [95, 56]. Саме це положення автора помітили і сприйняли дослідники останньої третини XX - поч. XXI ст. [432, 94–95; 431, 54–55; 435, 447–449; 585, 86–89; 634, 112–114]

Аргументи М. О. Лавровського на користь грецького походження формуляру («зовнішньої форми») договорів, його тезу про походження зовнішньої форми русько-візантійських угод від візантійського дипломатичного протоколу, а також твердження про те, що тексти договорів в складі «Повісті минулих літ» є перекладами, зробленими з автентичних (тобто тих, що мали силу оригіналу) копій актів зі спеціальних копійних книг, поділяють сучасні

дослідники М. В. Бібіков [263, 5], Д. С. Гордієнко [295, 128–130], Я. Малінгуді [467; 712; 713], С. М. Каштанов [376, 215], Ф. П. Сергєєв [591, 113–114], М. Б. Свердлов [588, 136], Д. А. Міллер [715, 73], Р. Л. Хачатуров [666, 18–20; 667, 101–102],

У «філологічній» частині роботи М. О. Лавровський переклав окремі уривки русько-візантійських договорів X ст. як з давньоруської давньогрецькою, так і російською мовами. Саме ці переклади привертають значну увагу як філологів, так і істориків. Здійснюючи зворотній переклад уривків текстів договорів грецькою, науковець намагався відновити втрачений оригінал текстів договорів, що, поза сумнівом, сприяло розтлумаченню малозрозумілих місць у текстах угод [420, 29–30]. Методику М. О. Лавровського не можна вважати такою, що в результаті надавала можливість отримання текстів, які повністю співпадали з візантійським протоколом, проте в разі відсутності оригіналу вона є єдиною, що дозволяє хоча б наблизитися до розуміння мови автентичних документів. Для свого часу подібна робота не мала аналогів, цю методику дослідження давніх текстів використовують і сучасні науковці [263; 467; 712; 713; 585, 86–89; 712; 713; 715].

Можна виділити кілька ключових спостережень М. О. Лавровського, які різною мірою були прийняті до уваги сучасною наукою. При цьому не менш важливими виявилися й ті його переклади, які було піддано аргументованій критиці й, зрештою, відкинуто, оскільки саме перегляд перекладів Лавровського сприяв генеруванню нових ідей і спостережень, змушував його наступників шукати нові точніші формулювання. Розглянемо кілька найважливіших з них детальніше.

Увагу науковця привернуло вже початкове формулювання із вступної частини договорів 911, 944 і 971 рр., яке є однаковим для всіх трьох угод: «Равно другаго свещания, бывшаго при ...» [522, 6, 30, 58]. М. О. Лавровський вважав, що в цих перших п'яти словах, однакових для усіх трьох угод, йдеться про копію-список договору. «Равно» він перекладав

як «τὸ ἴσον», що означало у юридичній практиці візантійців копію або список з певної грамоти, який повною мірою відповідав оригіналу [95, 43–44; 585, 137]. Відповідно дослідник відкинув переклад слова «свещание» як «усне обговорення», «нарада» (сучасною російською «совещание»), і наголошував, що під цим терміном ховається грецьке «συμβόλαιον» – «письмовий договір», себто писаний текст, документ [95, 148]. Подібними були також пояснення учителя М. О. Лавровського І. І. Срезневського [146].

Таким чином, на його думку, увесь уривок має бути перекладений грецькою наступним чином: «τὸ ἴσον τοῦ ἑτέρου συμβολαίου, γινομένου πρὸς τοὺς...». Російською ж цей фрагмент має перекладатися так: «Список с другого (экземпляра) договора, находящегося у...». Подібним чином його трактував О. О. Зимін у відомому виданні 1952 р., повністю поділяючи точку зору М. О. Лавровського [522, 10, 36, 60].

У світлі вищезазначеного навряд чи можна погодитися з перекладом Л. Є. Махновця: «Згідно з другою угодою, що відбулась при...» [458, 20, 26, 42], в якій він вбачав другу, попередню, прелімінарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблявся текст домовленостей, що згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися [458, 20, прим. 1]. Ближчими за текстом до смислу оригіналу можна вважати переклади з видання ПВЛ Д. С. Ліхачова: «Список с договора, заключенного при...» [314, 154, 160], чи навіть більш туманний переклад з видання О. В. Творогова: «Согласно другому уряжению, бывшему при...» [545, 85, 97]. Щоправда, під «уряжением», згідно з поясненням у коментарях, О. В. Творогов розумів, услід за А. М. Сахаровим, якісь попередні переговори про мир [545, 496; 586; 585, 134–146]. Д. С. Лихачов, у свою чергу, зазначав, що «другый» має перекладатися як «дружній» (грецьк. «ἑταῖρος», «ἑταῖρεῖος», «φίλος»), і, відповідно, договори позначалися як «дружні наради» («дружественные совещания») – «ἑταῖρον (ἑταῖρεῖον, ἑταῖρικόν) συμβόλαιον» [314, 420–421]. Слов'янський же перекладач, на думку дослідника, помилився, вживши переклад «другаго» (у значен-

ні «іншого»), що призвело до неправильного розуміння цього фрагменту літописцем і, зрештою, саме через це, як припускав О. О. Шахматов [688, 417], літописець припустив існування ще одного, більш раннього договору, який він змушений був вичленувати з відомих йому текстів і помістити під 907 р. [314, 421].

У новітніх дослідженнях русько-візантійських угод X ст. з точки зору дипломатики Я. Малінгуді докладно розглядає питання перекладу цієї преамбули. Дослідниця наводить п'ять можливих варіантів інтерпретації цих перших п'яти слів, називаючи в першу чергу саме версію, запропоновану М. О. Лавровським [467, 80; 712, 79]. Далі візантиністка стверджує, що жодне з п'яти пропонувананих формулювань не є на сьогодні загальновизнаним, оскільки кожного разу доводиться припускати можливість невірних читань, неточностей перекладів з грецької на давньослов'янську, або ж взагалі вигадувати інші гіпотези, які б пояснювали ці різноманітні «невідповідності» [467, 81; 712, 80]. Однак при цьому вона повною мірою поділяє ті положення, що стали вихідними у дослідженні М. О. Лавровського, стверджуючи, що наведені п'ять слів являють собою «по-перше, формулу, яка була у використанні незмінною впродовж десятиліть, і, по-друге, що вони були правильно перекладені слов'янською, точно передаючи грецький оригінал» [467, 81; 712, 81]. В цьому випадку М. О. Лавровський мав на увазі «буквальний переклад з візант[ійського] оригіналу» [95, 53].

Подібним чином визнає точність перекладу і правильність спостережень та інтерпретацій М. О. Лавровського щодо вислову «равно другаго свещания», який є калькою з грецького «ἵσον συμβολαίου (συμβολῆς)», і російський історик М. В. Бібіков [263, 6; 264, 52]. Отже, переклад-інтерпретація М. О. Лавровського цього уривку не втратила свого наукового значення на сьогодні й продовжує привертати увагу сучасних візантиністів.

Ще одним прикладом того, що актуальність спостережень М. О. Лавровського не втрачена донині, може вважатися запропонований ним переклад-інтерпретація дієслова «уведел» з другої статті русько-

візантійського договору 944 р. У ній йдеться про запровадження нової форми посвідчення осіб руських купців, що прибували до Константинополя, а саме про надсилання візантійській стороні князівської грамоти: «Ныне же уведел есть князь вашъ посылати грамоты ко цесарьству нашему». Услід за В. Н. Татищевим [628, 42] М. О. Лавровський переклав «уведел» як «затвердив» (рос. «утвердил») у значенні «вирішив» (рос. «решил») і обґрунтував цей варіант як похідний від грецьких дієслів «γινώσκειν», «διαγινώσκειν», «εἰδέναι» у значенні «постановити», «вирішити», «discernere», «statuere» [95, 140].

Приблизно так само, але ще більшою мірою наголошуючи наказовий спосіб дієслова «уведел» – «повелів» (рос. «повелел»), перекладали це дієслово Д. С. Лихачев [315, 160], О. О. Зимін [522, 37], А. Н. Сахаров [241]. Зауважимо, що неприйнятним видається пропонований Л. Є. Махновцем переклад «домовився» [458, 26], так само, як і переклад О. В. Творогова «стал» (у значенні «почав») [545, 99].

Плідним для науки виявився і пропонований М. О. Лавровським переклад словосполучення з договору 911 р. «иже суть под рукою его» [522, 6–7], важливий з точки зору визначення співвідношення влади великого князя руського та інших князів на початку X ст. Дослідник вважав, що це словосполучення є перекладом з грецького «οἱ ὑπὸ χεῖρα», де «χεῖρ» означало владу, підпорядкованість. Увагу автора привернула частота (чотири рази на 13 рядках літопису) і незмінність словосполучення «під рукою», що, на його думку, свідчить «про його офіційне значення, яке немов би вказує на ступінь влади Олега щодо підданих» [95, 97–101].

Пізніші перекладачі найчастіше обмежувалися дослівним перекладом «під рукою» (саме так чотири рази поспіль у тексті роблять Д. С. Лихачев [314, 154], Л. Є. Махновець [458, 20], В. О. Творогов [545, 85, 87]. Цікавим на цьому фоні є смисловий, а не буквалістський переклад О. О. Зиміна, який вживає наступні варіанти: «подвластными ему», «подвластных им», «подручных нам» і, нарешті, «под рукою» [522, 10, 11]. Як бачимо, останній перек-

ладач справедливо потрактував «руку», під якою перебували «підручні» князі і бояри, як символ влади, який набував щодо них «додатково значення васальної залежності» [587, 34; 588, 159].

Не менш важливими для з'ясування природи влади великого князя над підвладними йому князями і боярами стали висновки М. О. Лавровського щодо грецького відповідника терміну «світлий», що він так само чотири рази повторюється у кільканадцяти рядках вступної частини договору 911 р.: «светлых боляр», «наша светлость», «наших [князь] светлых», «светлаго князя нашего» [522, 6, 7]. На думку дослідника, у договорі 911 р. поняття «світлі князі» і «світлі бояри» тотожні, оскільки термін «світлий» є перекладом розповсюдженого у візантійській таблиці про ранги титулу «*λαμπρότατος*», «*ἰλλούστρις*» («*illustis*»), який застосовувався ромеями до іноземних володарів [95, 104–111]. Цю думку підтримав і розвинув І. І. Срезневський, який вважав, що згадані у договорі бояри були такими («т.е. вельможами, магнатами, грандами – не более») винятково щодо великого князя, щодо ж своїх підданих вони вважалися князями [146, 265]. Пізніше точку зору М. О. Лавровського підтримав Б. А. Рибakov, вважаючи термін «світлий» у договорі 911 р. похідним від формул візантійської титулатури [576, 173, 275, 359]. Спираючись на ці думки, висловлені вперше М. О. Лавровським, М. В. Свердлов дійшов висновку, що «племінні князі і родичі Олега перебували у підлеглому, васальному становищі щодо нього» [587, 34; 588, 160].

Нарешті, ще одним цікавим і перспективним видається спостереження М. О. Лавровського щодо перекладу слова «купля» («коупля») [95, 131–135]. Зазвичай в усіх перекладах договорів (О. О. Зиміна, Д. С. Лихачева, Л. Є. Махновця, О. В. Творогова) його подають як «торгівля» [458, 18, 26; 314, 153, 160; 545, 83, 99]. М. О. Лавровський наводить три варіанти можливого перекладу слова «купля»: власне торгівля, товар і (за)купівля [95, 134]. Останнє значення викликає найбільше зацікавлення. По-перше, саме воно притаманне слову «купля» у пізніших грамотах і договорах [464, 254; 548, 99–100]. По-друге, йому віддають перевагу окремі дослідники, такі, як

С. П. Обнорський [506, 111], М. Я. Брайчевський [267, 288], М. Хелманн [708, 656, 663]. По-третє, саме переклад слова «купля» як «купівля» стосовно окремих клаузул договорів дозволяє по-новому поглянути на умови організації торгівлі давніх русів з Візантією і їхнього перебування у Константинополі, що було нещодавно здійснено А. М. Домановським [317, 46–47; 328, 38].

Увагу М. О. Лавровського привернуло також положення договорів 907 (договір умовно виділено літописцем) та 944 рр., згідно з яким «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины» [314, 17, 24; 522, 31, 64; 545, 82, 98]. Відкинувши традиційний переклад «без торгівлі» [314, 153, 160; 458, 18, 26; 545, 83, 99] і пропонуючи переклад «без (за)купівлі», харківський дослідник А. М. Домановський розглядає отриману внаслідок нового перекладу інтерпретацію положення договорів у контексті організації державного контролю і регулювання зовнішньої торгівлі у Візантійській імперії. Він доходить висновку, що візантійська адміністрація позбавляла місячини саме тих руських купців, які не купували у Константинополі місцеві товари, що дозволяє йому вкотре відзначати риси своєрідного візантійського меркантилізму і протекціонізму [314, 10, 36, 60; пор. : 607; 610]. Якщо при цьому зважити також на думку Г. Г. Литаврина про те, що позбавлення права отримувати місячину автоматично полишало руських купців права безоплатно проживати у монастирі Св. Маманта [453; 455], можна зауважити, що візантійський уряд цілеспрямовано створював такі умови торгівлі з Руссю, за яких руські купці обов'язково мали купувати в столиці товари місцевого виробництва (чи ті, які там перепродувалися) і витратити на це виручені від продажу власних товарів кошти. До певної міри це спростовує розповсюджену у візантиністиці тезу про незацікавленість ромейського уряду в стимулюванні вивозу товарів місцевого виробництва за кордон і скерованість усіх його заходів лише на те, щоб заохотити ввезення товарів до столиці імперії з одночасним обмеженням вивозу, а також почасти пояснює малочисельність знахідок візантійських золотих монет на території Київської Русі [328; 329].

Про особливості підготовки М. О. Лавровським докторської дисертації «О древне-русских училищах» [96] інформація не доступна, проте не може не дивувати той факт, що вона вийшла друком та була захищена вже наступного року після магістерської. Ймовірно, остання мала бути майже повністю підготовленою ще у період перебування вченого у Головному педагогічному інституті в Петербурзі, а докторська – вже у Харкові впродовж 1852–1854 рр. Головним критиком роботи, присвяченої історії давньоруської школи, виступив І. І. Срезневський [147], який поряд із зазначенням того, що М. О. Лавровський фактично започаткував студії з давньоруської педагогіки, представив низку зауважень щодо неповноти висвітлення предмету. Так, на думку рецензента, автор, надаючи перевагу питанню про навчання письму, залишив поза увагою особливості навчання граматиці, арифметиці, співам, іноземним мовам, основам історичних та природничих наук, закону Божому, іконопису [147, 246]. Не зовсім доречною видається критика щодо відсутності в роботі розгляду згаданих питань. Так навчання церковному співу М. О. Лавровський присвятив окремий підрозділ [96, 171–178], також схарактеризовані особливості навчання граматиці [96, 178–180] та арифметиці [96, 180–186]. Решта зауважень є цілком слушними з огляду на брак джерельного та історіографічного матеріалу.

Заслуговує на увагу детальне обґрунтування М. О. Лавровським хронологічних рамок роботи (кінець X – кінець XV ст.: від появи перших освітніх осередків до змін у системі освіти, зумовлених потребами Московської централізованої держави). Майже цілковиту відсутність у літописах відомостей про особливості початкової освіти (навчання читанню, письму, іншим елементарним заняттям [96, 2]) у Давній Русі М. О. Лавровський пояснював домінуванням інтересу монахів-укладачів переважно до подій зовнішньої історії, а також до церковного життя [96, 12–13]. Наголошуючи на обмеженості джерельної бази, а також на відсутності уваги до цього питання в історіографії [96, 2], автор зосередився на вивченні відомостей візантійських джерел, що, на його думку, здатні заповнити

прогалини в уявленнях про історію давньоруської освіти. Той факт, що дослідження було побудоване на численних перекладах та тлумаченні візантійських хронік і давньоруських літописів, цілком виправдовує подання його М. О. Лавровським на здобуття ступеня доктора слов'яно-руської філології. Робота «О древнерусских училищах» стала продовженням студій автора з дослідження ромейських впливів у давньоруській правовій та дипломатичній традиції. Вони тематично належать до провідного напрямку у російській візантиністиці середини XIX ст., що передбачав звернення до візантійського минулого передусім у контексті студій з вітчизняної історії.

Цінність докторської дисертації М. О. Лавровського полягає передусім у вичерпному зібранні літописних відомостей із історії давньоруської та візантійської початкової освіти [193; 601]. Погляди науковця щодо візантійського впливу на становлення давньоруської освітньої традиції та їхня оцінка сучасниками залишаються предметом уваги сучасних дослідників [312, 6–16; 346; 347, 40–41; 490, 321–347; 577; 677; 678, 55–57]. Втім, попри те, що майже в усіх історико-педагогічних студіях праця М. О. Лавровського активно використовується та вважається хрестоматійною, вона донині зазнає деяких критичних зауважень, наприклад, щодо перебільшення науковцем ступеня організованості та чисельності шкіл у Давній Русі [346; 602, 83–84].

Перебування на посадах ад'юнкта (1852–1854) та професора кафедри педагогіки (1855 р.), перехід на кафедру російської словесності (1855 р.), а також виконання обов'язків декана історико-філологічного факультету (1862–1874) для М. О. Лавровського зумовили розширення кола наукових інтересів ще впродовж харківського періоду наукової та викладацької діяльності. Проте поряд із численними роботами з історії університету, історії російської літератури різних періодів, проблем педагогіки, вчений як філолог-класик зберіг інтерес до перекладів візантійських джерел з історії Київської Русі.

Замітка «Замечание о гире Константина Багрянородного» [94] присвячена поясненню уривку візантійського джерела зі згадкою про

важливу складову політики руських князів – полюддя, під яким у сучасній літературі найчастіше розуміється регулярний об'їзд київськими князями підкорених територій із метою збору данини. Суперечки щодо змісту поняття «гіра» (полюддя) тривають в історіографії вже близько двох століть. М. О. Лавровський, зазначивши, що думки його попередників значною мірою базувалися на хибному розумінні перекладу «гіри» у відомому словнику середньовічної грецької мови Ш. Дюканжа, виступив з критикою розуміння під «гірами» містечок (М. М. Карамзін, М. П. Погодін, К. О. Неволін), а також твердження С. М. Соловйова про полюддя як перебування руських князів у землях залежних від них племен із метою суду або для зібрання данини хутром та іншими речами для подальшої закордонної торгівлі [94, 114–116, 121]. Термін «гіра» («полюддя») М. О. Лавровський переклав як відвідини руськими князями земель підкорених племен [94, 121]. Збір данини як основну мету таких відвідин, вчений прямо не зазначив.

Точка зору М. О. Лавровського була прийнята до уваги сучасною наукою, проте, на відміну від беззаперечно схвального сприйняття в історіографії його магістерської дисертації, оцінки статті «Замечание о гире Константина Багрянородного» не однозначні. Так, М. Ю. Брайчевський зазначив, що варіант перекладу вченого, схвально оцінений науковцями останньої третини ХІХ ст., вже в 20-ті рр. ХХ ст. зазнав критики, а деякі дослідники повернулися до визначення «гіри» як «містечка» або «селища» [268, 145]. Фактично у статті М. Ю. Брайчевського обґрунтовано сучасний підхід до розуміння полюддя як складової державної політики київських князів. Він передбачає аналіз інформації, отриманої в результаті співставлення перекладів візантійських джерел із даними літописів, у контексті уваги до політичної ситуації та особливостей економічних та соціальних відносин у Київській Русі [268, 151–152]. Подібна методика стала домінуючою у сучасних дослідженнях [250; 285; 353; 354; 661], її обов'язковою складовою залишається глибокий лінгвістичний аналіз ромейських джерел та давньоруських літописів із метою з'ясування

особливостей зв'язків та взаємовпливів Русі та Візантії, фактично вперше започаткований М. О. Лавровським.

У науковому спадку М. О. Лавровського центральне місце посідає його магістерська дисертація, а його внесок у справу дослідження русько-візантійських угод ще має бути оціненим у історіографії. Можна сміливо стверджувати, що здійснена ще у середині XIX ст. розвідка науковця у багатьох аспектах випереджала свій час. Завдання точного перекладу русько-візантійських договорів грецькою мовою, і, відповідно, тлумачення їхніх умов продовжує залишатися для сучасної науки не менш актуальним, ніж понад 150 років тому. У цьому контексті аналіз наукового спадку М. О. Лавровського видається вкрай необхідним і своєчасним, а окремі, нерідко побіжно висловлені ним спостереження, заслуговують на всебічний розгляд і належну оцінку в світлі сучасних знань з історії Візантії й Русі X ст.

Висновки до розділу 2.

Отже, впродовж кінця 40-х – кінця 60-х рр. XIX ст. відбулося зародження візантійських студій у Харківському університеті. Візантиністика на початковому етапі свого існування мала допоміжний характер, була безпосередньо пов'язана з російською, всесвітньою історією та славістикою. Також мали місце історико-філологічні дослідження візантійських впливів на становлення давньоруської правової та мовної традиції, були започатковані студії з політичної та церковної історії Візантії. Поряд із зародженням візантиністики як науки розпочалася її дисциплінація як предмету викладання.

Фактично в середині XIX ст. О. П. Зернін та брати Лавровські заклали фундамент подальших візантинознавчих досліджень у Харківському університеті та їх основних напрямів, серед яких політична історія Візантії, русько-візантійські зв'язки, життя та діяльність святих Кирила та Мефодія. Такий тематичний вибір цілком відповідав не лише загальній логіці розвитку історико-філологічної науки в Російській імперії та Європі, а й був

зумовлений низкою суспільно-політичних чинників. Усі без винятку візантинознавчі праці цього періоду, створені науковцями Харківського університету, відповідали основним положенням офіційного імперського державного курсу, зокрема містили докази спільного русько-візантійського минулого, які, у свою чергу, слугували базою для обґрунтування лідерства Росії у православному слов'янському світі та її претензій на колишні візантійські володіння.

Праці харківських вчених цього періоду не позбавлені окремих рис, які не протирічили стандартам історіописання того часу, втім критично сприймаються сучасною наукою. Так у студіях О. П. Зерніна та П. О. Лавровського наведений значний обсяг джерельних цитат, що, ймовірно, слід пов'язувати з свідомим прагненням авторів якнайкраще передати дух епохи та ознайомити читачів із власними варіантами перекладу уривків візантійських хронік. Наприкінці 40-х – наприкінці 60-х рр. XIX ст. такий прийом цілком укладався у пануюче в науці сприйняття історичного минулого, а фактографічний матеріал, що є результатом копіткої перекладацької роботи вчених цього періоду, не втратив своєї актуальності й сьогодні.

Праці О. П. Зерніна та П. О. Лавровського не позбавлені яскраво виражених авторських оцінок, що підтверджує їхню часткову приналежність до історіографії доби романтизму. Доробку перших вчених-візантиністів Харківського університету притаманні застосування художніх прийомів та наявність оціночних суджень авторів, зумовлених їхніми особистими уподобаннями, національною ідентичністю, конфесійною приналежністю й впливом офіційної політичної доктрини Російської імперії.

Високий дослідницький рівень демонструє розвідка М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками», в якій автор застосував методику зворотнього перекладу текстів угод грецькою мовою. Такий прийом продовжує визнаватися сучасними дослідниками як найкращий шлях з'ясування особливостей давньоруської

дипломатії та ступеню впливу на неї візантійської традиції. Використання методики, започаткованої М. О. Лавровським, науковцями другої половини XX – початку XXI ст. та численні посилання на його варіанти перекладів уривків договорів є найкращим доказом актуальності і значущості цього дослідження. Не втрачає значення і його докторська дисертація «О древнерусских училищах», яка продовжує залишатися основою формування сучасних уявлень про стан науки та освіти в Київській Русі.

Отже, на першому етапі розвитку візантиністики у Харківському університеті визначилися три основні напрями візантійських досліджень: політична історія Візантії (О. П. Зернін), історико-філологічні студії (М. О. Лавровський) та візантійсько-слов'янські дослідження (П. О. Лавровський). Становлення візантиністики як предмету викладання відбувалося у нерозривному зв'язку із курсами російської та всесвітньої історії, історії слов'янських народів, слов'янських мов та літератур. Читання спеціальних курсів з візантійської історії О. П. Зерніним, доводить той факт, що у Харківському університеті вже в середині XIX ст. візантійська історія як складова візантиністики почала набувати постійного статусу і виокремлюватися в якості самостійної дисципліни.

Розділ 3. Візантинознавство у Харківському університеті (початок 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.)

3.1. Вивчення та викладання проблем політичної історії Візантії і візантійського права

Після смерті О. П. Зерніна викладання всесвітньої історії у Харківському університеті продовжили М. Н. Петров (1860–1886) та В. К. Надлер (1864–1891). З їхніми іменами пов'язаний новий етап у викладанні та вивченні цієї дисципліни у Харківському університеті. Кращий доступ до закордонної та вітчизняної літератури, знайомство із новітніми історичними теоріями, у тому числі й поступова відмова від гегелівської методології на користь позитивізму, висока фахова підготовка сприяли тому, що М. Н. Петров та В. К. Надлер вже не обмежувалися викладом фактичного матеріалу, а здійснювали спроби аналізу значного кола проблем світової історії. В контексті розвитку харківської візантиністики на особливу увагу заслуговує їхня оцінка визначних рис візантійської цивілізації та спроба визначення причин її занепаду.

З огляду на те, що викладання історії середніх віків М. Н. Петров розпочав раніше, а В. К. Надлер був знайомий зі змістом його лекцій, можна вважати, що погляди вчителя певною мірою мали вплив на учня. Принаймні, саме від М. Н. Петрова В. К. Надлер отримав перші уявлення про предмет медієвістики, а також навички наукової роботи. Втім, єдиним джерелом, що може надати уявлення про погляди М. Н. Петрова на візантійську історію, є вже згадане видання його лекцій, що вийшло друком після його смерті за редакції В. К. Надлера [116], та більш пізніє видання за редакцією А. С. Вязигіна [117; 118].

Візантійській тематиці було присвячено значну частину другого тому. Центральною тезою М. Н. Петрова щодо відносин Візантії з Заходом стала

надзвичайно висока оцінка ролі візантійського культурного спадку, який, попри політичні конфлікти, активно використовувала Західна Європа вже за доби раннього середньовіччя [117, 78]. Відчуження двох цивілізацій, що мало остаточним результатом церковний розкол середини XI століття, вчений вважав цілком закономірним, і бачив його глибинні причини у повній відмінності шляхів розвитку Візантії та західноєвропейських держав [117, 80].

Порівнюючи культурний розвиток Візантії та Західної Європи напередодні доби хрестових походів, М. Н. Петров наголошував на тому, що імперія спромоглася зберегти і примножити античний духовний спадок, а також зазначав переваги візантійської освітньої, правової традиції та історіописання над західними досягненнями [117, 80]. Тут науковець відійшов від пануючої в історіографії середини XIX ст. концепції Е. Гіббона про безперервний занепад візантійської цивілізації і притаманного їй негативного сприйняття візантизму.

Втім, в окремих випадках М. Н. Петров ще не поривав остаточно із гіббонівським сприйняттям Візантії, про що свідчить, наприклад, його теза стосовно того, що напередодні хрестових походів «... слабка держава сама по собі містила у собі багато чинників неминучого зруйнування – одвічні палацові перевороти, свавілля найманців, невгамовність церковних та політичних партій, економічне виснаження». Також серед причин занепаду Візантії вчений зазначав недосконалість системи престолонаслідування, деспотизм правителів, сваволю чиновників та надмірно високі податки [117, 106]. Такі оцінки загалом відповідають сучасному розумінню причин падіння візантійської цивілізації, що насамперед криються у внутрішніх основах імперської державності, а не у зовнішніх факторах [437, 219]. Разом із тим він зауважував, що за правління імператорів Македонської династії імперія зберігала значну силу, була в змозі протистояти Заходу, а також мала значний вплив на Русь [117, 103].

Аналіз М. Н. Петровим причин занепаду Візантії та ролі її культурного спадку не був предметом його спеціальних студій, а подавався у навчальному

курсі. Слід підтримати тезу М. К. Кеди про те, що М. Н. Петров чи не вперше в російській історіографії представив нарис подій візантійської історії у широкому взаємозв'язку з історією Західної Європи, слов'янського та арабського світу [377, 98]. Зазначені протиріччя, на нашу думку, свідчили про прагнення М. Н. Петрова обрати свій шлях розуміння ромейської цивілізації, вже відмінний від традиційного гіббонівського штампу, але ще не наближений до виважених наукових оцінок візантиністів останньої чверті XIX ст.

Викладацька діяльність М. Н. Петрова стала новим етапом у розвитку всесвітньої історії як навчальної дисципліни у Харківському університеті. Після того, як О. П. Зернін 1863 р. припинив викладання через хворобу, М. Н. Петров читав лекційні курси з всесвітньої історії, зокрема середньовічної (1862–1886 рр.) паралельно з В. К. Надлером (1864–1891 рр.) [360, 278, 282–283].

У червні 1871 р. за рішенням міністерства освіти у Харківському університеті було введено поділ історико-філологічного факультету на відділення: історичних наук, класичної філології та русько-слов'янської мови та літератури. Для історичного відділення були визначені основні предмети, серед яких всесвітня, російська, церковна історія, історія слов'янських народів та історія філософії. Допоміжними предметами було названо історію всесвітньої та російської літератури, а предмети богословського та філологічного циклу були обов'язковими і вивчалися впродовж перших двох років навчання [1, 15–16; 684, 79]. Отже, викладанню всесвітньої історії на означеному етапі приділялася особлива увага, і склад кафедри вже не обмежувався одним професором.

У загальному лекційному курсі М. Н. Петрова знайшли відображення теми хрестових походів, візантійсько-слов'янських зв'язків, рецепції візантійського права та культури в Європі. Не уникнув харківський історик також питання про причини занепаду Візантійської держави, вдавшись до критики класичної на той час концепції Е. Гіббона, і значною мірою підтримуючи вже згадувані висновки Т. М. Грановського [116, 70–115; 224–

240; 377, 98–99; 378, 10; 437, 218]. У виданому за редакції В. К. Надлера (перше видання) та А. С. Вязигіна (друге видання) лекційному курсі М. Н. Петрова з всесвітньої історії питанням історії Візантії та слов'ян доби раннього середньовіччя М. Н. Петров присвятив майже третину першої частини другого тому [116; 117]. Друга частина другого тому характеризувала період від хрестових походів до кінця XV століття, в ній візантійській проблематиці частково присвячено перший розділ (четвертий хрестовий похід) і третій («Візантія від правління династії Комнінів до Османського завоювання», «Візантійська імперія та Балканські слов'яни») [116; 118]. Таким чином, близько третини від загального обсягу цього навчального курсу відводилося на візантійську та південнослов'янську історію.

Історію середніх віків М. Н. Петров викладав студентам першого курсу історико-філологічного та першого і другого курсів юридичного факультетів в обсязі чотирьох годин на тиждень впродовж всього навчального року [7, 11; 12, 3]. Екзаменаційна програма з історії середніх віків, датована 1875 р., фактично повторювала структуру підручника, і передбачала знання значного обсягу матеріалу з історії західноєвропейського середньовіччя, Візантії, слов'янських країн та ісламського світу [64; 441, 32]. Для студентів-юристів подібні предмети належали до переліку додаткових, від середини 80-х років XIX ст. вони були вилучені з навчальних планів юридичного факультету і поступово замінені спеціальними історико-правничими дисциплінами [6, 17; 12, 3].

Про наукові зв'язки М. Н. Петрова з колегами та його участь у роботі наукових товариств майже нічого не відомо. На сторінках ЖМНП вчений опублікував дві статті, присвячені історії західноєвропейського середньовіччя [151, 202], а також представив рецензію на магістерську дисертацію свого учня В. К. Надлера [151, 211]. Вихід друком тритомного лекційного курсу М. Н. Петрова з всесвітньої історії, редагованого О. М. Деревницьким, В. К. Надлером та В. П. Бузескулом, був також зазначений у журналі [151,

211–212] і представлений на здобуття почесної премії імператора Петра Великого [505], що, поза сумнівом, було найкращим свідченням визнання його доробку у науковому світі.

Учень М. Н. Петрова В. К. Надлер представив єдине спеціальне візантинознавче дослідження «Юстиниан и партии цирка в Византии» [114], оформлене як значна за обсягом актова промова. Як вже зазначалося, наслідком Східної кризи та амбіцій російської влади, що мали на меті підкорення Балкан та подальший наступ на турецькі володіння, стало значне підвищення популярності візантійських студій у середині 70-х рр. XIX ст. Актובה промова В. К. Надлера [114], основною темою якої став аналіз суспільного устрою Візантії V–VII ст., набула популярності як наукова розвідка, а окремі її положення були позитивно сприйняті в історіографії.

Розвідка цікава передусім тим, що вона повною мірою відображає риси, притаманні вітчизняній візантиністиці останньої третини XIX ст. Слід зазначити, що вчений, подібно до багатьох авторів візантинознавчих студій того часу, не був вузькофаховим візантиністом, що цілком вписується до контексту становлення тогочасного вітчизняного візантинознавства, представники якого нерідко були філологами-класиками, літературознавцями, авторами ґрунтовних праць з російської та всесвітньої історії тощо.

Проблеми візантійської історії В. К. Надлер аналізував також у праці «История крестовой эпохи» [112]. Тут заслуговує на увагу твердження автора: «Алексій Комнін вирішив скористатися силами Заходу в своїй боротьбі з мусульманським світом», проте не слід робити припущення, що імператор навмисне зробив хрестовий рух таким, яким він став надалі, «Олексій I піклувався лише про допоміжні загони, що надали б йому можливість відтіснити турків з найближчих околиць столиці» [112, 44]. Олексій I Комнін (1081–1118), за словами В. К. Надлера, спромігся за десятиліття свого правління «... відновити майже в колишніх кордонах імперію, а також відновити і внутрішній устрій держави. Проте Візантія все одно переживала кризовий період. Через це, зрозуміло, яких непоправних наслідків через хрестові походи могла

заснати тільки-но відреставрована держава». До того ж, на думку вченого, більшість попередніх дослідників хрестової доби розглядали перехід хрестоносців через візантійські території винятково з франкської точки зору, звинувачуючи Олексія Комніна у недалекоглядній, короткозорій і, разом з тим, підступній та ганебній політиці. На їхню думку, візантійському імператорові залишався лише шлях об'єднання з хрестоносним військом. Лише так імператор зумів би скористатися з хрестових походів та убезпечити імперію від катастрофи початку XIII століття [112, 44–45].

На противагу попередникам В. К. Надлер зауважував, що «між такими протилежностями, як Візантія та хрестоносці, не могло бути й мови про об'єднання». Науковець вважав, що з боку василевса було б розумнішим триматися осторонь цієї військової кампанії, не брати в ній участі, намагатися якнайшвидше звільнити імперію від спустошливого перебування в ній численного ворожого війська [112, 80–81].

За справедливим зауваженням Є. О. Черноусова, праця «Юстиниан и партии цирка в Византии» хибувала відсутністю посилань на оригінальні першоджерела [172, 23–24], а також значною мірою базувалася на працях попередників, передусім на німецькомовній книзі В. А. Шмідта [719]. Проте особливу цінність має вступна частина роботи, в якій автор подав власне розуміння підвалин візантійської цивілізації, критикуючи популярну концепцію Е. Гіббона [288].

В. К. Надлер намагався спростувати те зневажливе ставлення до «візантизму», яке було викликане лише однією згадкою про нього, коли під «візантизмом» розумівся «китаїзм» на європейському ґрунті – тисячолітня агонія суспільства, що не може померти, але й не в силах вижити». Зазвичай з «візантизмом» пов'язувалися наступні риси: деспотизм, відсутність будь-якого життя, німе рабство має, відсутність будь-яких моральних основ, панування догматичних химер [114, 1].

Проте за такої зневажливої і принизливої характеристики, абсолютно незрозумілим феноменом ставало довге існування Візантійської імперії, яке

тривало ще тисячоліття після падіння Римської імперії на Заході. Дійсно, твердження Е. Гіббона про понад десять століть занепаду і руйнування імперії, яка, попри все, продовжувала існувати, вочевидь виглядали дивно. Варвари приходили і зникали, а Імперія зберігалася. Пояснюючи цей факт, В. К. Надлер намагався спростувати спроби західних вчених пояснити надзвичайну живучість Візантії винятково зовнішніми факторами, такими як вигідне географічне положення, мирні відносини з сусідами-слов'янами, наявність доброї системи укріплень Константинополя. Тут В. К. Надлер фактично поклав початок сучасному розумінню внутрішніх причин незламності Візантійської імперії. Заперечуючи провідний вплив географічного фактору, він наголошував, що «в основі візантійської держави лежав великий принцип, успадкований від римлян», а саме принцип постійного оновлення ослаблих сил «свіжими варварськими елементами» [114, 11].

За такої системи на провідні посади в імперії призначалися люди не за походженням, а за здібностями. За словами В. К. Надлера, у Візантії довгий час походження не мало жодного значення, натомість «особисте достоїнство означало все» [114, 10–13]. В сучасній візантиністиці це явище отримало усталену назву «вертикальної соціальної мобільності» [406, 28–29]. Існування виборного характеру імператорської влади, на думку вченого, теж позитивно впливало на обмеження деспотизму і сваволі самодержця, а відомий своїми масштабами і суворою організацією візантійський бюрократичний апарат вчений називав головним суб'єктом влади [114, 12–13].

Дослідник наголошував, що Візантія не перебувала в ізоляції, вона виживала і розвивалася у самому центрі надзвичайно живого та різноманітного політичного світу [114, 3]. Саме цей факт став останнім часом предметом пильної уваги дослідників, зокрема Г. Г. Литаврін зазначав: «Величезна імперія, розташована на кордоні між Європою і Азією, впродовж меншою мірою семи століть (з IV до початку XIII) відігравала важливу, часом провідну роль у економічному, політичному і культурному житті народів середньовічної Європи і країн Близького Сходу» [454, 5].

Подібно до В. К. Надлера, спростувати концепцію історії Візантії Е. Гіббона із акцентом на внутрішніх можливостях самозбереження імперії, намагалися й інші історики середини XIX ст. [266; 280, 78–79; 411, 75–76]. Отже, роздуми вченого щодо значення Візантії не можна назвати оригінальними, вони цілком вписувалися в загальний контекст візантиністичного історіописання того часу. Подібним чином В. К. Надлер намагався виправдати і поняття «візантизму», звертаючись до популярної на той час на Заході полеміки про «візантинізм як китаїзм на європейському ґрунті», «потворний деспотизм», «тисячолітню агонію Візантії». Порівнюючи «візантизм» з «деспотизмом», дослідник вважав, що «Візантія ніколи не була деспотією, як держави давнього та нового Сходу» [114, 17]. Він переконливо доводив, що імператорська влада не була абсолютно необмеженою, і це виявлялося, зокрема, у відсутності закону про престолонаслідування, а імператорська діяльність мала співвідноситися і взаємодіяти бюрократією, церквою, армією і партіями цирку.

Як видається, саме «виправдання» Візантії і «візантизму» у вступній частині наукової праці було для В. К. Надлера одним з ключових моментів його праці. Саме тут він був винятково оригінальним, а увесь подальший виклад історії партій цирку та повстання Ніка, базований значною мірою на праці В. А. Шмідта, мав підтвердити його тезу про циркові фракції як важливі інститути, що протистояли імператорській владі, обмежували її повноваддя і перешкоджали становленню самодержавного свавільного деспотизму на візантійському ґрунті. Саме у цирку та його партіях вбачав дослідник присутність політичної свободи в житті ромеїв [114, 20]. На це звернув увагу С. І. Лиман, зауваживши, що тон книзі В. К. Надлера задала концепція Дж. Фінлея [706], який спростовував твердження Е. Гіббона. «Вплив Дж. Фінлея пояснює численні твердження і висновки харківського історика, які, поза сумнівом, можуть вважатися передовими і прогресивними у тогочасній вітчизняній візантиністиці» [435, 508]. Цей висновок цілком підтверджується порівнянням характеристики «візантизму» у В. К. Надлера та його

молодших сучасників і наступників [552; 553]. Також на користь цієї тези свідчить порівняння пропонованого науковцем розуміння візантійської державності із концепціями російських візантиністів останньої чверті XIX – початку XX ст. [668].

Весь подальший виклад матеріалу з історії ранньовізантійських церковних партій історик підпорядковував ідеї «виправдання візантизму». Цікавим у цьому контексті видається його твердження про те, що в Римі, звідки традиції церковних розваг прийшли до Візантії, видовища використовувалися імператорами як засіб приспання політичних пристрастей і відволікання суспільної уваги від значно важливіших питань. Натомість у Константинополі вони стали формою виразу пристрасті греків до громадського і публічного життя [114, 17]. Візантійські церковні партії В. К. Надлер трактував як повноцінні політичні установи, кожна з них мала власну політичну та церковну програму і включала до свого складу десятки тисяч осіб [114, 19–20].

Усього таких партій нараховувалося чотири, причому дві з них – левкії і русії (білі та червоні) – формувалися з мешканців власне Константинополя і тому, як городяни, називалися політиками (жителями поліса), а ще дві – блакитні та зелені (венети і прасини) – як мешканці передмістя, називалися ператиками. В. К. Надлер, таким чином, враховував територіальний принцип формування партій, але майже не звертав уваги на їхній соціальний склад, зосередившись переважно політичних і конфесійних поглядах венетів і прасинів [435, 509].

Імператорська влада, залежно від того, якої релігійної та політичної програми вона дотримувалася, ставала на бік тієї чи іншої партії [114, 21]. Імператор Анастасій I (491–518), приміром, був прибічником і патроном зелених, а Юстиніан I (527–565) – блакитних. Конкуренція між фракціями була у цілому вигідною імператорській владі, оскільки давала змогу грати на протиріччях у власних інтересах. Заступництво з боку влади щодо тієї або іншої з партій значно посилювало її позиції, а тому її представники нерідко дозволя-

ли собі пригнічувати членів інших партій, через що суперечки нерідко закінчувалися повстаннями і міжусобною боротьбою [114, 22].

Наведена В. К. Надлером характеристика циркових партій в узагальненому політичному контексті значною мірою співпадає з їхнім сучасним висвітленням в історіографії, окремі відмінності, як правило, стосуються походження, соціального складу, мети і завдань у політичних виступах та повстаннях фракцій [337; 399; 400; 410; 412; 425; 526; 626; 671; 710]. Поза сумнівом, партії іподрому об'єднували якнайширші прошарки населення, були важливим фактором соціально-політичного життя міста [672, 143], й навряд чи є підстави для суто релігійного та соціально-класового трактування питання, а також розуміння партійної боротьби як спортивного хуліганства [399, 42].

Протистояння партій було, з одного боку, цілком вигідним центральній імператорській владі, оскільки дозволяло успішно грати на протиріччях між ними, спрямовувати соціальну напругу на міжусобну боротьбу і виступати у ролі зверхньої сили, яка примирює ворогів. Як зазначає В. І. Кривушин, боротьба фракцій іподрому була «клапаном для випускання пари суспільного невдоволення», вберігаючи, таким чином, імперію від серйозніших потрясінь [399, 44–45]. З іншого боку, результатом стихійних виступів фракцій могли стати «перестановки в державному апараті (зміщення і призначення міських префектів і обласних правителів), анархія у містах (особливо у найбільших агломераціях Сходу) або цілих провінціях (Єгипет, Сирія, Палестина, Іллірик за Фоки) і навіть дезорганізація всього державного управління (за Юстиніана I)» [400, 103, 105].

Здійснене В. К. Надлером дослідження ситуації, що склалася у Константинополі під час повстання 532 р., мало підтвердити тезу вченого про динамічність Візантійської держави, її внутрішню живучість, і, водночас, обмеженість імператорської сваволі демократичними устремліннями народу. Правління Юстиніана I Великого (527–565) В. К. Надлер зобразив переважно у чорних тонах. За його словами, навіть потужна законодавча діяльність цього імператора була не здатна змінити імперію. Юстиніан не встановив закону

про престолонаслідування, не створив установ, які б забезпечили права уряду та народу. Характер випадкового, довільного і анархічного стану залишився і після нього невід'ємною приналежністю цієї держави [114, 113].

Негативне ставлення науковця до імператора Юстиніана I можна пояснити тим, що основним джерелом дослідження була «Таємна історія» Прокопія Кесарійського. Її В. К. Надлер назвав «отруйним памфлетом» [114, 113] ще задовго до Ш. Діля, який, в свою чергу зазначив, що «Таємна історія» – це не історичний твір, а політичний памфлет, в якому «безперечні факти перебільшені і доведені до крайності; окрему пригоду, одиничний випадок Прокопій зводить до загальної практики» [311, 12]. В. К. Надлер першим з вітчизняних істориків довів, що автором цього твору був Прокопій Кесарійський. Дослідник зазначив, що «Таємна історія» лише деталізує вже описане у «Історії війн з готами, вандалами, персами», й у ній подано всі ті факти, про які не міг або не хотів написати Прокопій у своїй панегіричній історії війн імператора Юстиніана I» [114, 113].

Звертаючись до питання причин повстання 532 р. «Ніка», В. К. Надлер наголошував на зумовленості народного виступу несприятливою для населення політикою уряду, але, на жаль, не розвинув свою думку [114, 60–61]. Окремі звинувачення найближчого оточення Юстиніана I, передусім його дружини, імператриці Феодори, та квестора Трибоніана, у негативному впливі на імператора [114, 39, 43, 46–48; 433, 53–54; 435, 509] навряд чи можуть вважатися достатніми для пояснення причин повстання. Значно важливішими є згадки В. К. Надлера про податкову політику імператора [114, 50–51], яка й стала, на думку більшості науковців, головною причиною повстання. Надалі він неодноразово побіжно зазначатиме інші чинники – економічні, соціальні, політичні, релігійні, – детально і докладно описуючи перебіг подій під час повстання. Як вірно зазначає С. І. Лиман, запропонований В. К. Надлером підхід «цілком відображав вплив нової позитивістської методології на вітчизняну візантиністику, яка вступала в період свого розквіту», а його погляд на повстання «Ніка» став в основу популярної концепції

О. О. Чекалової: «Дещо відмінною була лише послідовність викладу цих причин, але не їхньої важливості» [435, 509].

В. К. Надлер зазначав масштабність повстання: «... рух їхній набув характеру революції, і вони не збиралися вдовольнятися пустими обіцянками і маловажливими поступками. Їхня опозиція обернулася тепер проти всієї урядової системи Юстиніана, проти його перших міністрів та помічників» [114, 90]. Водночас В. К. Надлер проводив аналогії з сучасними йому політичними подіями: «...подальший хід революції вказує нам на явну схожість між громадським рухом у давній Візантії та революційними подіями у Новій Європі. І тут, і там рух походить від порівняно незначних партій (зелених), і тут, і там уряд сам роздмухує полум'я революції своїми безтактними невчасними діями» [114, 80]. Цим порівнянням історик намагався не так модернізувати події VI століття, як показати близькість політичних подій повстання «Ніка» до європейських революцій Нової доби і, отже, вкотре спростувати тезу про захланність, відсталість і деспотичність Візантійської імперії порівняно з Західною Європою.

Підбиваючи підсумки дослідження наукового доробку В. К. Надлера у галузі візантиністики, необхідно зауважити надмірну залежність його головного дослідження з історії церковних партій за доби правління імператора Юстиніана I від праці В. А. Шмідта, з якої харківський історик запозичив значну частину фактичного матеріалу. Водночас науковець своєю розвідкою, яка початково була орієнтованою на усне сприйняття як актова промова, переслідував дещо інші завдання. Його головною метою було на прикладі ранньовізантійських церковних партій і повстання 532 р. «Ніка» спростувати міф про відсталість Візантії і деспотизм імператорської влади, продемонструвати її бурхливе і стихійно демократичне внутрішньополітичне життя. Ця настанова дозволила науковцю не лише висвітлити в бажаному ракурсі природу ранньовізантійської державності, але й допомогла виявити й влучно схарактеризувати низку тих внутрішніх причин унікальної живучості ромейської держави, на яких і сьогодні акцентують увагу провідні візантиністи світу.

Спектр навчальних курсів одного із перших професійних істориків-медієвістів Харківського університету В. К. Надлера був надзвичайно широким. Окрім історії середніх віків, він викладав новітню історію, географію, тимчасово – російську історію (1876–1883) [93; 156; 360, 284].

Слід зауважити, що В. К. Надлер був фактично першим фахівцем-медієвістом, який пройшов усі етапи навчання та наукової кар'єри саме у Харківському університеті, набув популярності як талановитий викладач, який не полишав читання численних лекцій під час перебування на посаді декана історико-філологічного факультету (1875–1891) [370; 371]. Інформацію про викладацьку діяльність В. К. Надлера надають мемуари його сучасників, які відзначали надзвичайну пам'ять історика, увагу до деталей, акцент передусім зовнішньополітичній історії та прагнення до постійного розширення тематики власних курсів [194, 133]. Так, наприклад, у лекціях з історії середніх віків В. К. Надлер розглядав лише пізньоримську історію та західноєвропейське середньовіччя [113], а питання візантійської історії свідомо були залишені поза увагою, оскільки їм присвячувалися окремі спеціальні курси.

Спеціальні курси В. К. Надлера з історії Візантії з'явилися у навчальних планах історико-філологічного факультету Харківського університету наприкінці 70-х рр. XIX ст. 1878–1879 навчального року він викладав для студентів третього та четвертого років навчання «спеціальний курс історії середніх віків (історію Візантійської імперії)» [12, 3], двома роками пізніше також для старшокурсників В. К. Надлер читав «Історію Візантії доби хрестових походів» [13, 5], що став частиною великого курсу «Історії хрестової епохи» [112]. Ці дисципліни мали досить серйозне навчальне навантаження – 4 години на тиждень, зважаючи на те, що на загальний курс історії середніх віків відводилося від двох до чотирьох годин на тиждень [5, 5]. С. І. Лиман, надаючи характеристику викладацькій діяльності В. К. Надлера, наголошує на прагненні вченого розподіляти загальний курс з історії середніх віків на

окремі хронологічні відрізки або замінити його спеціальними курсами, більшість яких передбачала звернення до візантійської проблематики [445].

Увагу до візантійського матеріалу передбачали й навчальні курси за кафедрою російської історії. Після смерті О. П. Зерніна, який впродовж останніх років своєї професорської кар'єри зосередився на викладанні курсу вітчизняної історії та дослідженні проблем політики Російської держави XVII-XVIII ст. [393, 28–29], на кафедрі російської історії у Харківському університеті впродовж 1862–1882 рр. професори нерідко змінювались, кафедра часто залишалася вакантною, а до викладання тимчасово залучалися вже згадані фахівці з всесвітньої історії М. Н. Петров та В. К. Надлер [393, 29].

Про викладання зазначеного курсу М. Н. Петровим інформація відсутня. Натомість відомо, що через брак відповідних спеціалістів В. К. Надлер тимчасово заміщував кафедру російської історії впродовж 1876–1883 рр. [360, 284]. Викладання російської історії вчений називав «временным трудом», називаючи себе передусім фахівцем-медієвістом [93, 1]. Літографоване видання лекцій, датоване 1876 р., містить детальний виклад походів руських князів на Візантію та процедури укладання відповідних мирних угод. Тут В. К. Надлер скористався загальними працями С. М. Соловйова та Д. І. Іловайського, порівнюючи їхній виклад із літописними даними, а також вдався до переказу текстів русько-візантійських договорів із Повісті минулих літ [93, 234–237].

Візит княгині Ольги до Константинополя та прийом у Константина Багрянородного В. К. Надлер характеризував негативно, називаючи обряди принизливими, а дари Константина – небагатими. Проте факт прийняття Ольгою християнства визнавав, як і її спроби долучити до нової віри сина Святослава [93, 254]. У цілому характеристику русько-візантійських зв'язків вчений подав відповідно до офіційного російського дискурсу XIX ст., побудованого на працях М. М. Карамзіна та С. М. Соловйова, які передусім

слідували давньоруській літописній традиції [Детально про історіографію русько-візантійських зв'язків див.: 293, 4–6].

Такий вибір тематики можна спробувати пояснити притаманним В. К. Надлеру прагненням щороку змінювати зміст лекційних курсів та його особистими уподобаннями. Про те, що вчений був обмежений певними рамками міністерської програми, відповідних підтверджень немає. Єдина збірка навчальних програм, що збереглася у Харківському університеті і має вигляд офіційного документу, стосується піврічних екзаменаційних випробувань, і датована 1890 роком [44]. Її інформативність про наявність візантинознавчої проблематики у курсі російської історії обмежується згадкою про походи руських князів на Візантію, договори з греками, прийняття християнства та вплив візантійської правової та освітньої традиції на Русь [44, 17–19].

Отже, з іменами М. Н. Петрова та В. К. Надлера пов'язаний якісно новий етап викладання загальних курсів всесвітньої та російської історії, в яких значною мірою була присутня візантинознавча тематика. Лекції читалися відповідно до програм, складених викладачами. Попри те, що відомості про регламентацію змісту курсу з боку міністерства відсутні, беззаперечним є той факт, що лекції з історії середньовіччя охоплювали майже весь спектр проблем минулого романо-германського Заходу, Східної Європи та Азії. Для В. К. Надлера, чий викладацький доробок не був опублікований, а залишився лише у літографованому варіанті, питання візантійської історії входили до числа пріоритетних і стали предметом уваги в окремих спеціальних курсах, а також наукових працях.

Окрему групу дослідників візантійської тематики Харківського університету становили викладачі юридичного факультету Харківського університету, які зверталися до проблем історії держави і права Візантії у наукових студіях та у значному колі навчальних дисциплін. Візантійський матеріал був присутній у курсах з історії руського права, римського права, історії слов'янських законодавств, а також церковного законодавства [350].

Основою юридичної освіти в Росії було римське право, що цілком відповідало загальноєвропейським тенденціям, поступовому долученню Російської імперії до «континентальної» правової сім'ї, базованої на французькій системі кодексів доби Наполеона I Бонапарта [Про історіографію проблеми рецепції римського права у Російській імперії див., наприклад: 373; 426; 427].

Поряд із дотриманням загальноєвропейських традицій розвитку юриспруденції, університетська юридична освіта в Росії мала суто державні завдання, що полягали передусім у підготовці фахівців, здатних продовжити масштабну роботу з кодифікації вітчизняного законодавства, виконувати поточну роботу в галузі судочинства, адвокатської діяльності, розуміти основи внутрішньої та міжнародної політики імперії. Подібно до історичної науки, в якій панувала державницька концепція М. М. Карамзіна та С. М. Соловйова, центральним елементом юриспруденції у Російській імперії стало державне право, що мало всіляко стверджувати авторитет самодержавства [191, 131; 246, 286–287].

У порівнянні з Статутом 1835 р., за яким фундаментальні юридичні дисципліни, у тому числі й історія права, викладалися лише за кафедрами енциклопедії права та римського права, Статут 1863 р. розширив коло історико-правничих дисциплін. Були додатково засновані кафедри історії російського права, історії слов'янських законодавств, історії найважливіших іноземних законодавств, а також церковного законодавства [31, 27; 630, 115; 698, 64]. Проте через брак фахівців у Харківському університеті кафедри нерідко залишалися вакантними, а кафедра історії слов'янських законодавств так і не була відкрита [698, 66–67, 75]. Окрім юридичних дисциплін, для майбутніх правознавців викладалися курси всесвітньої та російської історії, які вважалися додатковими і викладалися представниками історико-філологічного факультету [698, 111].

За кафедрою римського права, окрім аналізу пам'яток ранньовізантійського законодавства у курсі історії римського права,

передбачалося викладання курсу візантійського законодавства [31, 27], проте через брак фахівців ця дисципліна у російських університетах була рідкістю. Історію римського права у Харківському університеті від середини XIX ст. викладали О. М. Міцкевич (1838-1858), Й. Кениг (1858–1861), А. М. Стоянов (1887–1902) [698, 171–179]. Втім, окремі відомості про звернення до пам'яток візантійського законодавства збереглися лише у біографії Л. М. Загурського, який викладав історію римського права впродовж 1875–1912 рр. Його курс передбачав значне навчальне навантаження від шести до дванадцяти годин на тиждень, половина якого відводилася на «читання та пояснення найважливіших місць» із зводу римського права, створеного за візантійського імператора Юстиніана. Як правило, уривки відповідали тематиці лекційних занять [76; 77; 78; 698, 115, 181–182]. Окрім Л. М. Загурського, курс історії римського права з практичними заняттями наприкінці XIX ст. викладали С. М. Ніконов [698, 184] та В. Ф. Фон-Зелер [698, 183].

Питання рецепції візантійського права у Київській та Московській державі розглядалися у навчальних курсах за кафедрою російського права. У Харківському університеті така кафедра, заснована відповідно до статуту 1863 р., залишалася вакантною до призначення І. І. Дитятіна в січні 1879 р. [409, 67]. Вчений був знаним професором Демидівського юридичного ліцею у Ярославлі, доктором державного права, проте його наукові інтереси зосереджувались переважно на історії права Московської держави, а зміст курсів лекцій з історії російського права до XVI ст. у Харківському університеті залишився невідомим. Навчальний курс, що передбачав виклад проблеми впливу візантійського права на давньоруське, І. І. Дитятін читав для студентів першого та другого курсу із значним навантаженням від трьох до шести годин на тиждень впродовж 1879–1887 рр. до свого звільнення з університету через політичну неблагонадійність [13, 18; 15, 23; 191, 112–113; 698, 233–234].

За Статутом 1884 р. на юридичних факультетах було ліквідовано кафедри історії слов'янських законодавств та історії найважливіших іноземних законодавств, а дисципліни частково розподілено між кафедрами державного та міжнародного права, також було перейменовано кафедру церковного законодавства на кафедру церковного права [32, 41].

На кафедрі історії руського права впродовж останньої чверті ХІХ ст. працювали фахівці з давньослов'янського та давньоруського права І. М. Собестіанський (1887–1895) та О. І. Загоровський (1880–1910(?)). Курс історії руського права передбачав п'ять або вісім годин на тиждень, із яких відповідно дві та чотири години відводилися на практичні заняття, де вивчалися пам'ятки права Давньої Русі та Московської держави, а також визначався ступінь рецепції в них візантійського законодавства [698, 123]. Після смерті І. М. Собестіанського цей курс тимчасово викладав професор кафедри державного права М. О. Куплеваський [698, 123], а з 1897 р. на кафедру історії руського права було призначено М. О. Максимейка [698, 235], фахівця з давньоруського та литовського права, який викладав загальний курс з історії руського права [110; 111], історію руського цивільного права, історію руського державного права [108; 109] у Харківському університеті до 1918 р. [594; 595; 596].

Значну візантиністичну складову мав курс церковного права, який від початку 40-х рр. ХІХ ст. читався у духовних академіях професорами богослов'я. У 60-х рр. ХІХ ст. відбувся поступовий перехід церковного права із комплексу богословських наук до юридичних [334, 5], у навчальних планах університетів ця дисципліна увійшла до числа обов'язкових для студентів-юристів одночасно із заснуванням кафедри церковного законодавства за Статутом 1863 р. [31, 27; 335, 216–217]. Нагальною проблемою залишалася нестача кадрів спеціалістів-юристів, тому нерідко кафедри продовжували заміщуватися особами з богословською освітою [115, 95; 335, 218].

У дослідженнях російських церковних істориків та юристів [670, 15–19] переважали студії з права православної церкви, в яких передусім

визначалося коло джерел церковного права, а також ступінь рецепції пам'яток візантійського церковного законодавства в Давній Русі, Московській державі та у Російській імперії. Отже, фахова підготовка спеціалістів із цієї дисципліни вже у другій половині XIX ст. потребувала, окрім суто юридичної та богословської підготовки, володіння новогрецькою мовою, знайомства з візантійськими джерелами та історією.

Провідним спеціалістом юридичного факультету Харківського університету в галузі церковного права був М. А. Остроумов (1847–1920?), випускник Московської духовної академії (МДА), де на ранньому етапі наукової кар'єри вчений вивчав і викладав історію філософії та психологію. Студії з церковного права науковець розпочав вже у Харківському університеті, куди був призначений 1887 р. [115; 309; 333; 698, 268]. Окрім читання лекцій з курсу церковного права, М. А. Остроумов проводив і практичні заняття, що передбачали «читання та коментування пам'яток, аналіз збірників церковного права та повідомлення необхідних відомостей з історії церкви» [698, 268].

Основним науковим досягненням вченого став фундаментальний навчальний посібник із православного церковного права [115], за який автору було присуджено ступінь доктора [698, 269]. М. А. Остроумов здійснив систематизацію пам'яток церковного права, у тому числі й візантійського, детально проаналізував особливості науки церковного права і вперше в історіографії запропонував періодизацію вивчення церковного права в Російській імперії [115], яка не втратила актуальності до сьогодні. Професор кафедри класичної філології Харківського університету Я. А. Денисов (1862–1919) зазначав, що М. А. Остроумов у питанні впливу візантійської традиції на становлення російської державності дотримувався концепції провідних вітчизняних візантиністів В. Г. Васильєвського, Ф. І. Успенського, О. С. Павлова, а також особливо наголошував на його тезі про православну церкву як основного провідника візантійської культури в Росії [309, 20–21].

»Таким чином, звернення до візантійської проблематики на юридичному факультеті передбачали курси російської та всесвітньої історії, які студенти-юристи слухали нерідко разом із студентами історико-філологічного факультету, історико-правничі дисципліни, зокрема історія російського права, історія римського права, а також курс церковного законодавства. Завдання підготовки студентів обох факультетів мали спільні риси, зокрема у пропагуванні ідеї щодо провідної ролі Російської імперії у слов'янському світі, ствердженні авторитету самодержавства, наголошенні на наслідуванні Московською державою візантійського спадку, що значною мірою сприяло розумінню студентами підвалин політичного курсу Росії середини XIX - поч. XX ст.

3.2. Візантія та слов'яни в дослідженнях і навчальних курсах

М. С. Дринова

Вихованець Московського університету, учень О. М. Бодянського та Ф. І. Буслаєва [296, 172–173; 419, 823], М. С. Дринов (1838–1906) звертався до візантинознавства у контексті дослідження середньовічної історії південних слов'ян, акцентуючи увагу передусім на питаннях військово-політичної, церковної, етнічної історії Візантії [237, 119]. Тема контактів слов'ян із імперією в добу раннього середньовіччя, якій присвячувалася магістерська дисертація М. С. Дринова [68], була продовжена у докторській дисертації «Южные славяне и Византия в X веке» (М., 1876) [73]. Остання здобула високу оцінку в історіографії і продовжує залишатися актуальною для сучасної славістики та візантинознавства [237, 124; 359, 239; 351, 516, 555; 419, 821; 435, 387; 486; 488].

Обидві дисертації М. С. Дринова були захищені у Московському університеті (1873, 1876 рр.). За свідченням науковця, докторський диспут тривав впродовж чотирьох годин, опонентів було п'ять (М. Л. Дювернуа, Н. О. Попов, О. М. Іванцов-Платонов, Д. І. Іловайський та О. С. Павлов). За

винятком О. С. Павлова, всі вони обмежились дрібними зауваженнями, загалом враження було позитивним [297, 36–37].

Робота «Южные славяне и Византия в X веке» є одним із найголовніших творчих здобутків вченого, завдяки якому автора можна долучити не лише до славістів, а й до візантиністів Харківського університету. Окрім візантійсько-болгарських, візантійсько-сербських, візантійсько-хорватських зв'язків, які стали центральною проблемою розвідки, М. С. Дринов значну увагу приділив хрещенню Болгарії 863 р., що значною мірою зміцнило її зв'язки з імперією, присвятив окремий розділ богомільству як одному з факторів послаблення царської влади, а також назвав західно-болгарську державу Самуїла продовженням Першого Болгарського царства. Окремі положення докторської дисертації вченого вже були предметом уваги сучасних дослідників, неодноразово акцентувалася і чітко виражена антивізантійська позиція М. С. Дринова [432, 92; 431, 52; 435, 386–390; 444, 38; 437, 215–218].

Втім, на нашу думку, остання теза, що стала частиною сучасної історіографічної традиції, може бути піддана критиці на прикладі зображення війни київського князя Святослава на Балканах. Розвідка «Южные славяне и Византия в X веке» не позбавлена емоційного викладу матеріалу і належним чином демонструє вплив особистих суспільно-політичних поглядів науковця на сприйняття і тлумачення подій середньовічної південнослов'янської історії, зокрема на болгаро-візантійську війну 966–972 рр. та боротьбу князя Святослава за панування на Балканах.

На бачення М. С. Дриновим подій середньовічної історії Болгарії значною мірою вплинула його національна ідентичність. Саме почуттям глибокого патріотизму та особистою участю науковця у боротьбі болгар за незалежність від Османської Туреччини можна пояснити його деяку упередженість у ставленні до конфлікту на Балканах. Характерною рисою праці М. С. Дринова «Южные славяне и Византия в X веке» є перенесення близьких авторові переживань за долю болгар, які перебували під гнітом

Османської Туреччини в першій половині 70-х рр. ХІХ ст., тобто в період створення роботи, на події Х століття. В уявленні науковця в середньовіччі поневолювачами рідного народу виступала як Візантія, так і Русь в особі войовничого Святослава.

Образ Візантії як ворога Болгарії М. С. Дринов неодноразово подавав на сторінках своєї роботи, звертаючись до подій середини ІХ – першої третини Х ст. [73, 9–10, 18–19, 27–28, 70, 74, 78, 84; 435, 387–388]. Характеризуючи взаємовідносини Візантії та Болгарії в період дії мирної угоди, укладеної 927 р., автор зазначав наявність потенційної небезпеки для болгар з боку імперії, попри багаторічні дружні відносини між двома державами і високий статус болгарських послів при візантійському дворі [73, 68–69]. М. С. Дринов наголошував, що серед болгар панувала негативна думка про греків і поширювалося невдоволення політикою царя Петра (927–968). Особливо це стосувалося покоління, що сформувалося за правління Симеона (893–927). Останній вчив «не вірити словам греків і дивитися на імперію як на привида» [73, 70].

Основними причинами порушення болгаро-візантійської мирної угоди 927 р., що діяла впродовж близько сорока років, М. С. Дринов називав нечесні дії візантійців. Серед них – підтримка сербів (Сербія відійшла від Болгарії і стала васалом Візантії) і розкриття болгарських державних таємниць через введення в оману царя Петра. Внутрішнє послаблення Болгарії через непопулярну серед народу провізантійську політику Петра, богомільську єресь і посилення боярської опозиції робили державу надзвичайно уразливою перед войовничими сусідами, а візантійські імператори не полишали планів щодо загарбання втраченої за правління Симеона частини Фракійської феми [73, 69; 359, 240; 565, 175–176; 690, 90].

Про болгарського царя вчений писав, навпаки, позитивно, наголошував на чесному виконанні ним встановлених із візантійським урядом домовленостей, що полягали в наданні імперії військової і дипломатичної допомоги у боротьбі з князем Ігорем і арабами. М. С. Дринов вважав, що

через надмірну довірливість цар Петро виявив підступні плани Візантії лише невдовзі перед своєю смертю [73, 70]. Однозначно оцінюючи «хорошого царя» і «недобру Візантію», М. С. Дринов не взяв до уваги конкуренції трьох держав в Північному і Західному Причорномор'ї й засудив прагнення імператора Никифора до повернення захопленої Симеоном Фракії, яке було цілком природнім.

Серед причин конфлікту, що розпочався 966 р., М. С. Дринов зазначив також відмову болгар порушити мир з уграми і заборонити їм переходити через Дунай до візантійських володінь, образу болгарських послів на прийомі у імператора Никифора Фоки (963–969) і відмову візантійців сплачувати болгарам традиційну данину [73, 92]. Цариця Марія-Ірина (927–963) очолювала при болгарському дворі «мирну» партію, після її смерті 965 р. цар Петро зазнав впливу войовничих бояр, які вимагали від нього рішучих дій щодо Константинополя. Саме це боярське угруповання, налаштоване проти імперії, змусило Петра направити до Константинополя посольство з вимогами відновити сплату данини на користь болгар [507, 139].

С. Рансімен припускає, що данина мала сплачуватися лише за життя цариці Марії-Ірини в якості посагу. Вимагання виплат болгарами після її смерті не відповідало умовам угоди й цілком справедливо викликало невдоволення імператора [566, 199]. При цьому Лев Диякон про подібний факт не згадував [424, 36], а С. А. Іванов вважав образливу промову Никифора Фоки на адресу послів вигадкою літописця, вказуючи на традиційну для імперії сплату данини своїм союзникам [424, 182].

Із приходом Святослава на Балкани у Першого Болгарського царства з'явився новий ворог. М. С. Дринов, надмірно покладаючись на свідчення Лева Диякона, чия «Історія» була основним (а часто й єдиним) джерелом для вивчення цих подій, частіше схиляв симпатії болгар на користь візантійців. Натомість у складному протистоянні трьох держав, що розпочалося в середині 60-х рр. X ст., мали місце вимушені короткі союзи болгар як з імперією, так і з Руссю [374; 492; 507, 140–141].

У болгаро-візантійський конфлікт руський князь Святослав втрутився за бажанням Никифора Фоки. Сили імперії були виснажені постійною боротьбою з арабами, тому існувала необхідність у надійному союзнику для ведення війни на Балканах. Вибір імператора М. С. Дринов пояснив, підтримуючи точку зору М. П. Погодіна, перевагою русів над печенігами у військовій силі й майстерності [546, 52], а також тим, що, ймовірно, через територіальну віддаленість Русь на той час не становила загрози Візантії. Також продовжували діяти умови угоди 944 р., вочевидь підтверджені княгинею Ольгою 957 р., про надання русами військової допомоги імперії [73, 92–93; 359, 240]. Втім, на думку Г. Г. Литавріна, прохання щодо виступу проти болгар, адресоване Святославу, виходило за рамки русько-візантійської угоди 944 р., що доводить факт передачі візантійськими послами Святославу значної суми золота [456, 233]. Залучення Святослава до війни з болгарами М. С. Дринов пояснював також прагненням Никифора Фоки посилити своє військо, поставити царя Петра у скрутне становище і виключити можливість помсти болгар за порушення імперією мирної угоди 927 р. Крім того, Никифор сподівався за допомогою русів повністю підкорити царство Петра [73, 97]. Подібну оцінку політики візантійського імператора запропонував П. С. Сохань, зазначивши, що Фока, ймовірно, планував скористатись війною Святослава з Петром із метою відновлення ромейського панування на болгарській території [612, 540].

Невдовзі після вторгнення Святослава до Болгарії імператор змінив свої плани. Зрадивши домовленості з Києвом, Никифор уклав союз з Петром, а Святослав розпочав боротьбу за панування на Балканах і навіть планував вторгнення до імперських володінь. Політичні мотиви Святослава з завоювання східної частини Балканського півострова П. С. Сохань доповнив тим, що ймовірне болгарське походження його матері княгині Ольги могло викликати «кровноспоріднені почуття Святослава щодо Болгарії», змусивши князя взяти на себе роль визволителя болгар від ромейського панування [612, 539, 541]. Проте ця гіпотеза ще має перспективу подальших досліджень.

За влучним висловлюванням Д. Д. Оболенського, «дипломатія Никифора породила чудовисько, яке йому було не під силу приборкати» [507, 140; 723, 47]. Зміну планів Никифора М. С. Дринов пояснював військовими невдачами візантійців у Південній Італії та виснаженням країни у боротьбі з арабами, що породжувало народне невдоволення політикою уряду. Це змусило імператора шукати зближення з Петром. Останній, у свою чергу, через скрутне становище пішов на поновлення миру, задовольнив прохання Никифора, вислав до Константинополя двох наречених для імператорських синів, а також відправив до візантійської столиці своїх нащадків Романа та Константина [73, 98; 566, 202–203, 348; 355, 89; 584, 78; 637, 47]. Цілком слушне пояснення цього союзу Візантії з Болгарією надав В. П. Чорній, який зауважив, що метою об'єднання двох держав було попередження можливих захоплень імперських володінь Святославом і перешкодження претензіям князя на константинопольський престол [688, 61]. Таким чином, Візантія та Болгарія об'єдналися з метою вигнання Святослава з Балкан. М. С. Дринов схвально оцінив дії уряду Петра, вважаючи союз болгар зі ще недавнім ворогом цілком виправданим. Новою, більш небезпечною загрозою для Першого Болгарського царства тепер стало військо князя Святослава [73, 99–100].

М. С. Дринов піддав критиці точку зору О. Д. Черткова та С. М. Соловйова про підкорення князем впродовж літа – осені 968 р. усієї Болгарії та кількох візантійських міст [73, 94–95]. Погоджуючись з думкою О. Ф. Гільфердинга [289, 142], він довів факт завоювання князем в цей період лише частини Дунайського узбережжя, де знаходилася Мала Преслава (Переяславець) [73, 95]. Цю думку про масштаби завоювань Святослава впродовж 968 р. підтверджують і сучасні науковці [457, 233; 507, 139–140; 584, 140; 612, 524; 688, 61]. Тимчасове припинення війни сталося через вимушене повернення князя до Києва із метою оборони його від печенігів навесні 969 р. (за хронологією П. О. Каришковського – прим. М. Д.) [374, 138]. М. С. Дринов не висловив припущень на користь союзу останніх із Візантією

або з болгарами, але дослідники XX століття зазначали не випадковість нападу кочовиків на Київ [368, 179; 507, 140; 566, 204; 637, 558].

Після повернення Святослава до Києва восени 968 р., мир між Візантією та Петром зберігався. Петрові сини проживали при візантійському дворі і залишилися там після смерті батька. Менш ніж за рік Святослав повернувся на Дунай із твердими намірами підкорити Болгарію. Влітку 969 р. руси захопили Переяславець, а невдовзі Святослав підкорив майже всі володіння царя Бориса II між Дунаєм та Балканськими горами, захопив столицю східної Болгарії Велику Преславу, взяв в полон царя та його родину. Залишивши там своїх воєвод, навесні 970 р. князь перейшов через Балканські гори до фракійських володінь Бориса II [73, 100; 359, 242]. Так болгари фактично залишилися без допомоги візантійців, чії сили були зосереджені на боротьбі за Антіохію [424, 46]. Опинившись у безвихідному становищі, а також із метою помсти візантійцям, які залишили Болгарію напризволяще, Болгарське царство вдалося до об'єднання із нещодавнім ворогом, руським князем [374, 105; 424, 58; 492, 86–87; 584, 165; 597, 122]. В. П. Чорній в даному випадку називає царя Бориса II «вимушеним союзником і фактичним заручником Святослава» [688, 61]. Серед панівної болгарської верхівки стався розкол: вороже налаштовані проти Візантії бояри стали на бік русів, решта знаті виступала за союз з імперією [584, 61].

Образ Святослава-завойовника М. С. Дринов доповнив розповіддю про тортури, яким було піддано 20 тисяч мешканців підкореного русами Філіппополя (сучасний Пловдив – прим. М. Д.). Хоча цей сюжет вдало доводить сприйняття автором Святослава як войовничого жорстокого загарбника, М. С. Дринов вважає кількість жертв, наведену Левом Дияконом, перебільшеною [73, 100; 424, 199]. У коментарі до російськомовного перекладу «Історії» Лева Диякона С. А. Іванов та Г. Г. Литаврін пояснювали масштабний терор у Філіппополі близькістю міста до візантійського кордону і пануючими тут проімперськими настроями, сильнішими, ніж на північному сході Болгарії [424, 199]. П. О. Каришковський припускався думки, що Філіппополь до

появи тут Святослава перебував під владою візантійців, а розправу руський князь вчинив над полоненими греками, а не над болгарами [374, 103].

Успіхи Святослава у завоюванні болгарських земель і його наближення до межі імперських володінь М. С. Дринов логічно пояснював відсутністю допомоги болгарам з боку Візантії через перебування імператора в Азії. Крім того, автор зважав на кризу влади в Візантії, що завершилася вбивством Никифора Фоки і приходом до влади Іоанна Цимісхія (969–976) [73, 100]. Після невдалих переговорів про мир розпочалася нова фаза конфлікту, що в історіографії отримав назву русько-візантійської війни 970–971 рр. [584, 146]. Фактично в цей час вже йдеться про протистояння Візантії та Русі у боротьбі за східно-болгарські території. Уряд царя Бориса, що втратив на цей час свою владу, був неспроможний підняти болгар на боротьбу проти завойовників. У викладі цих подій М. С. Дринов утримався від однозначних оцінок, вважаючи обидві держави однаково небезпечними ворогами Болгарії, але згадав про посилення Святославової армії за допомогою мадяр та багатьох болгар (часто добровільно, інколи з примусу) [73, 100].

Результати масштабної битви при Адріанополі влітку 970 р. М. С. Дринов оцінював на користь русів, посиляючись на ПВЛ [459, 41] і піддаючи критиці свідчення Лева Диякона. Однак припущення М. С. Дринова не було сприйнято історіографією, також панує думка, що битва відбулася поблизу міста Аркадіополь і закінчилася перемогою візантійців [424, 202, прим. 88; 566, 209; 688, 62]. Подальші плани Іоанна Цимісхія були пов'язані із підготовкою захоплення Преслави, але наступ відклався майже на рік через черговий похід імператора до Азії, а Святослав залишився в Болгарії. На цей час імператор убезпечив свої володіння від нападів руського князя шляхом укладення мирної угоди. Святослав, чиє військо було виснажене довгою боротьбою, погодився прийняти від Візантії данину, що сплачувалася на всіх живих і загиблих дружинників, а також щедрі дари, і повернувся до Переяславця [73, 104; 584, 174].

Військову операцію Іоанна Цимісхія із взяття болгарської столиці у березні 971 р. М. С. Дринов зобразив, довіряючи візантійським джерелам, як визволення від руського іга. Взяття Великої Преслави візантійцями відбулося за одну добу, рештки руського війська втекли до Доростолу (Силістри), де перебував Святослав. Поразку князя М. С. Дринов пояснював тим, що руси не охороняли проходи через Балканські гори і не очікували нападу візантійців. Крім того, автор не виключав факту допомоги Цимісхію з боку мешканців міста [73, 105–106]. Після взяття візантійцями болгарської столиці розпочався перехід на їхній бік областей, де нещодавно панував Святослав [73, 107].

Останнім кроком у підкоренні греками східної Болгарії стала тримісячна виснажлива облога Доростолу. Розгром руського війська і укладення миру, за яким Святослав мав вивести війська з Болгарії і не нападати на Херсонес [522], підвели підсумок п'ятирічному протистоянню трьох держав на Балканах. Болгарська сторона у переговорах участі не брала, цар Борис II на той час вже втратив всі владні повноваження і скорився Візантії.

Дії греків у завойованій Болгарії М. С. Дринов характеризував без негативу, акцентуючи увагу на тому факті, що імператор не дозволяв своїм військам розорювати приєднані болгарські території, хоча відомі факти пограбування візантійцями православних церков і окремих міст та фортець [424, 72, 78]. Фактично, дослідник погодився зі свідченням Іоанна Скилиці [597, 125–126] про наміри Цимісхія визволити болгар із руського рабства і про його вороже ставлення лише до русів. Згадавши про розташування у великих містах грецьких гарнізонів і перейменування Преслави на Іоаннополь та Доростолу на Феодорополь [73, 107; 424, 81], М. С. Дринов змовчав про неприємний для Болгарії факт принизливої процедури детронізації болгарського царя Бориса II і не згадав триумфальний в'їзд Цимісхія до Константинополя [351, 598; 424, 82–83; 507, 141; 584, 176–177]. Таким чином, є очевидним, що М. С. Дринов намагався не акцентувати ворожість Візантії щодо Болгарії.

Отже, відома в історіографії «антивізантійська позиція» М. С. Дринова [297, 177; 435, 385] у зображенні русько-візантійсько-болгарського протистояння 966–971 рр. майже не знаходить підтвердження. Автор утримався від негативних характеристик греків, вважаючи завоювання Болгарії русами страшнішим за владу Візантії. Це підтверджується прикладами на користь звірств Святославового війська в Болгарії, страт понад 300 бояр та 20 тис. жертв серед населення. Православним імператорам автор симпатизував більше, ніж язичнику-князю, тому дії візантійців в болгарських землях зобразив без негативу, хоча навряд чи вони подібно до русів утримались від розорень.

Перетворення східних областей Першого Болгарського царства на візантійську провінцію наближало їх до могутньої імперії. Панування добре знайомої Імперії з її впорядкованою системою управління і спільною православною релігією видавалося, у сприйнятті науковця, значно кращим варіантом для болгар. Воно мало забезпечити подальший розвиток болгарського суспільства шляхом наслідування блискучої візантійської цивілізації. Можливість же опинитися під владою жорстокого руського князя-язичника Святослава відкинула б болгар назад у ще недавнє варварство, з якого їм вдалося вийти, знов-таки, завдяки Імперії.

Як впливає з аналізу докторської дисертації М. С. Дринова, болгар, бачили в образі Візантії своє найближче майбутнє і воліли дотримуватися в розбудові своєї державності візантійського зразка. В образі ж русів князя Святослава перед ними поставало їхнє нещодавнє варварське минуле, до якого вони аж ніяк не прагнули повертатися.

Слід зазначити, що у розвідці «Южные славяне и Византия в X веке» М. С. Дринов впритул підійшов до ключової ідеї сформульованої майже через сто років Д. Д. Оболенським концепції «Візантійської співдружності націй» [507]. Остання наголошувала на привабливості візантійського зразка для наслідування правлячою верхівкою народів, що потрапляли до імперської орбіти. Прагнення скопіювати візантійську цивілізацію

парадоксально поєднувалося з ворожим ставленням до універсалістських претензій Імперії, бажанням відмежуватися від неї й ствердити власну незалежність. Водночас, коли потрібно було обирати між Візантією і більш відсталим напівварварським народом, вибір однозначно робився на користь Імперії.

Після захисту докторської дисертації М. С. Дринов вже не створив масштабних праць візантинознавчого характеру. Проте цей напрям залишився серед його основних наукових уподобань, а вчений увійшов до числа провідних європейських та вітчизняних фахівців із південнослов'янської історії. До кола наукових інтересів М. С. Дринова входили також джерелознавчі аспекти кирило-мефодіани, російська та південнослов'янська церковна історія, проблеми історії слов'янських мов та літератур. На жаль, значна частина доробку вченого залишилася неопублікованою [297, 46], втім, поза сумнівом, його наукова діяльність була багатогранною, а цінність статей зрілого періоду полягає у введенні до наукового обігу нових джерел із середньовічної південно-слов'янської історії та літератури. Так на межі славістики та візантиністики створені найбільш помітні праці науковця, зокрема рецензія М. С. Дринова на докторську дисертацію Ф. І. Успенського «Образование второго Болгарского царства» [72], «Кирилл и Мефодий, болгарские просветители» [69], «Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях» [70], «О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале» [71], а також дві доповіді джерелознавчого та літературознавчого характеру на XII Археологічному з'їзді у Харкові, що будуть предметом нашої уваги у наступних розділах дослідження.

Звертаючись до питання про історичні погляди М. С. Дринова, слід зауважити, що пануючою в історіографії є оцінка вченого передусім як історика-позитивіста. Проте, на нашу думку, таке положення болгарських істориків А. Бурмова [276, 116] й М. Велевої [297, 169] потребує уточнення. Л. В. Горіна піддала критиці тезу про те, що М. С. Дринов зазнав незначного

впливу романтизму. Дослідниця справедливо зазначила той факт, що тісне спілкування вченого із наставниками у Московському університеті О. М. Бодянським та Ф. І. Буслаєвим, а також тісне співробітництво із провідними представниками болгарського національного відродження не могло не позначитися на його світогляді [297, 172–173]. Слід також зауважити, що наведені нами приклади авторської позиції М. С. Дринова у його докторській дисертації також свідчать на користь поєднання позитивістських підходів із збереженням значного впливу романтизму.

Викладацька діяльність М. С. Дринова була пов'язана з кафедрою слов'янської філології Харківського університету, на яку він був призначений восени 1873 р. [360, 134]. Пробну лекцію вчений присвятив аналізу відомостей Константина Багрянородного про розселення слов'ян на Балканському півострові [297, 33]. Перший лекційний курс М. С. Дринова складався з лекцій з історії південних слов'ян в добу середньовіччя, що збігалось із темою магістерської дисертації лектора-початківця [68; 297, 114]. Дослідження слов'яно-візантійської проблематики вчений продовжив у докторській дисертації «Південні слов'яни та Візантія у X столітті», після успішного захисту якої став читати загальний курс слов'янознавства для студентів першого та другого курсів [73; 6, 4; 155]. Пізніше М. С. Дринов читав історію слов'янських літератур [13, 4] та історію слов'янської писемності [5, 6]. У середині 80-х рр. XIX ст. вчений продовжив читати курси, близькі до тематики його наукових студій. На межі візантиністики і слов'янознавства відбувалося викладання «Історії церковно-слов'янської писемності» [5, 6], «Історії літератури південних слов'ян у зв'язку з їхньою політичною історією» [4, 5], «Огляду давньої писемності південних слов'ян» [15, 6], «Історії південних слов'ян» [21, 12], «Історії слов'янських народів» [14, 6; 20, 10] (навчальне навантаження за усіма цими дисциплінами – дві години на тиждень) [296; 356, 24; 437, 214; 455; 486; 600, 220–222].

Пріоритет подібної тематики у навчальних курсах був зумовлений передусім науковими уподобаннями самого М. С. Дринова, чий обидві

дисертації та низка наукових праць були присвячені середньовічній історії та літературі балканських народів, що входили до візантійської орбіти впливу. Така проблематика цілком відповідала вже згадуваному підвищеному інтересу громадськості та була надзвичайно актуальною у контексті зовнішньополітичного курсу Російської імперії останньої чверті XIX - поч. XX ст.

Слов'янознавчі дисципліни, передусім лінгвістичного циклу, в Харківському університеті викладав також П. О. Безсонов, призначений професором кафедри слов'янської філології 1878 р. на період відрядження М. С. Дринова до Болгарії, а 1884 р. затверджений на посаді ординарного професора [360, 128–130]. Присутність на кафедрі слов'янської філології двох ординарних професорів-славістів, поза сумнівом, свідчила про значну роль слов'янознавчих дисциплін у навчальному процесі, що, знов-таки, цілком відповідало політичному курсу Російської імперії, а також демонструвало широкий обсяг і різноманіття славістичних курсів. Візантиністичного наукового доробку П. О. Безсонов не залишив, проте звернення до візантійської історії та літератури передбачали його лекції та практичні заняття із «Слов'янських старожитностей», «Історії слов'янських першовчителів», «Історії Болгарії та Сербії», «Історії південних та західних слов'ян» [15, 6; 360, 131].

М. С. Дринову належить визначна роль у становленні харківського осередку славістики, відомого далеко поза межами українських земель Російської імперії. Його численні навчальні курси та візантинознавчі студії, присвячені вивченню середньовічної історії та літератури південних слов'ян, мали багато спільного з предметним полем як візантиністики, так і славістики. Доробок вченого цілком відповідає традиціям позитивізму, проте не позбавлений яскраво вираженої авторської позиції, що полягає у певній упередженості у висвітленні подій на Балканах і вболіванні автора за долю болгарського народу.

3.3. Дослідження та викладання історії візантійської культури і церкви

Початок вивчення історії візантійського мистецтва та літератури у Харківському університеті пов'язаний із ім'ям О. І. Кирпичнікова, вихованця Московського університету та учня Ф. І. Буслаєва, який впродовж 1873–1884 рр. займав кафедру історії всесвітньої літератури, а в останні роки викладання у Харківському університеті також читав навчальні курси за кафедрою теорії та історії мистецтв.

Викладацька діяльність О. І. Кирпичнікова у Харкові, подібно до багатьох його колег, передбачала викладання різних за тематикою курсів. Через вже згадуваний брак фахівців у період дії статуту 1863 р. О. І. Кирпичнікову як професору кафедри всесвітньої літератури доводилося поєднувати читання лекцій з історії російської та західноєвропейської літератури з курсами з історії християнського мистецтва, російського мистецтва та мистецтва доби Відродження [123, 78–79; 544, 13; 649].

Такий універсалізм О. І. Кирпичнікова як викладача визначив і багатоплановість його наукових студій. Вченому належить значний доробок з історії західноєвропейської літератури доби середньовіччя та Ренесансу, численні праці з історії російської літератури, педагогіки. Тему візантійського впливу у давньоруській літературі О. І. Кирпичніков обрав для докторської дисертації «Св. Георгий и Егорий Храбрый, исследование литературной истории христианской легенды» [91]. Її написання вчений здійснив підчас трирічного відрядження до Петербурга та за кордон 1876–1879 рр. Успішний захист та набуття ступеня доктора історії всесвітньої літератури фактично започаткували візантинознавчий напрям студій О. І. Кирпичнікова.

Основні положення дисертації О. І. Кирпичнікова схвально оцінюють майже всі без винятку дослідники легенди про Георгія-змєборця. Окремі критичні зауваження, стосувалися, наприклад, однозначного висновку вченого щодо візантійського походження легенди про Георгія-змєбоця і невизнання ним існування подібних сюжетів у близькосхідних та античних

міфах [561, 95]. Більш переконливими у доведенні факту історичності особи св. Георгія були німецькі фахівці К. Крумбахер та Дж. Ауфгаузен [Див. детальний аналіз: 461; 561, 94]. Радянський історик християнського мистецтва В. М. Лазарев услід за О. І. Кирпичниковим дотримувався тези про те, що, попри приналежність апокрифічного життя Св. Георгія до слов'янських індексів заборонених книг, монахи продовжували переписувати апокриф, легенда активно переповідалася у народній поезії, а за її мотивами створювалися численні фрески на стінах храмів [91, 33; 418, 69]. У цілому розвідка О. І. Кирпичникова стала основою сучасних досліджень культу Св. Георгія, і донині не втратила актуальності [614].

Впродовж останніх років перебування у Харкові вчений розпочав вивчення культу Богородиці в літературі та іконописі східної та західної традицій [89; 90; 92; 123, 66–67; 544, 14], наголошуючи на необхідності поєднання літературознавчих та іконографічних прийомів у дослідженні пам'яток церковного мистецтва, проте основний цикл публікацій, тісно пов'язаний із візантиністикою, вийшов друком вже після від'їзду О. І. Кирпичникова до Одеси. Дослідження візантійського іконопису та літератури, а також численні рецензії на новітні видання, опубліковані у «Византийском временнике», ще за життя долучили вченого до числа провідних російських візантиністів. Із провідним загальноросійським візантинознавчим часописом вчений почав співробітничати майже від часу його заснування, представивши десять рецензій на вітчизняні та закордонні видання з історії мистецтва та літератури [Див.: додаток 1]. О. І. Кирпичников також був активним дописувачем «ЖМНП», у якому впродовж харківського періоду діяльності презентував одну візантинознавчу публікацію [88] та близько тридцяти рецензій і публікацій з проблем філології, історії літератури [151, 431; див.: додаток 2].

Викладацька діяльність О. І. Кирпичникова у Харківському університеті пов'язана з кафедрою теорії та історії мистецтв. Її заснування у російських університетах відбулося відповідно до Статуту 1863 р. [31, 26], але у Харківському університеті впродовж перших двадцяти років вона

залишалася вакантною. Впродовж 1883–1884 рр. її займав О. І. Кирпичніков, який викладав курси «Література та мистецтво у перші століття християнства» та «Історія давньоруського мистецтва», всіляко наголошуючи на особливій ролі Візантії у становленні давньоруської художньої культури [128, 1; 360, 236–237; 517; 533, 13;]. Після його від'їзду до Одеси кафедру теорії та історії мистецтв тимчасово заміщував впродовж 1887–1893 рр. О. М. Деревницький, фахівець з класичної філології, який продовжив читання курсу історії християнського мистецтва [360, 214; 544, 12].

Попри те, що значна частина візантійських студій О. І. Кирпичнікова з'явилася вже після його переїзду до Одеси і згодом до Москви, зв'язок вченого із харківською візантиністикою не перервався, оскільки у Новоросійському університеті він став одним із наставників майбутнього провідного харківського мистецтвознавця Є. К. Рєдіна, і разом із Н. П. Кондаковим заклав основи інтересу майбутнього науковця до проблем візантійської художньої культури та її впливу на мистецтво навколишніх регіонів [352, 105].

Візантинознавча тематика була представлена також у навчальних курсах церковної історії. Центральною ідеєю історії церкви як навчальної дисципліни було акцентування спадкоємності духовних традицій Візантії, Київської та Московської Русі і Російської імперії [423, 139]. До впровадження спеціальної кафедри курс церковної історії викладали професори богослов'я, які мали значне навчальне навантаження за своїм основним предметом на всіх факультетах. Так, наприклад, єдиним викладачем богослов'я у Харківському університеті впродовж 1858–1894 рр., був протоієрей В. І. Добротворський [360, 7–9]. Кафедру історії церкви було засновано відповідно до Статуту 1863 р. при історико-філологічному факультеті [287; 360, 23–24, 297–298].

За пропозицією декана історико-філологічного факультету М. О. Лавровського, екстраординарним професором за цією кафедрою 1869 р. було призначено А. С. Лебедєва, вихованця Московської Духовної

академії, викладача Московської та Херсонської семінарій [407, 217; 408, 133; 437, 219–220; 447].

Власний погляд на значення історії церкви в університетській освіті він виклав у вступній лекції в жовтні 1869 р., долучившись до актуальних на той час дискусій про статус курсу церковної історії у світських вищих навчальних закладах [106]. На думку А. С. Лебедева, випускники духовних академії, які отримали відповідні вчені ступені, мали додатково проходити випробування і здобувати ступені магістра або доктора з всесвітньої або російської історії в університеті [106, 798–799]. На необхідності оволодіння істориків церкви богословськими, філософськими та історичними дисциплінами наголошував також професор кафедри церковної історії Московського університету О. М. Іванцов-Платонов [287, 355]. Сам же А. С. Лебедєв здобув ступінь почесного доктора російської історії 1894 р. Відповідне подання Раді історико-філологічного факультету зробив Д. І. Багалій, який, подібно до інших колег та студентів [408, 134; 447], відзначав високі людські якості вченого та викладача, позитивно оцінював його десятирічне перебування на посаді декана (1891–1901), зауважував його раціоналізм і суто історичний підхід у дослідженні і викладанні історії церкви [191, 119, 160].

Згідно з «Обозрениями преподавания предметов...», викладацька діяльність А. С. Лебедева полягала в читанні лекцій з церковної історії на історико-філологічному факультеті. Впродовж 1869–1870 навчального року він читав студентам 3 та 4 курсів загальний курс історії церкви, де центральне місце належало історії православної церкви, зокрема візантійської. Наступного року – курс лекцій «Історія східної та західної церкви з IX століття до середини XIX ст.», роком пізніше додалися курси «Історія християнської церкви до IX століття», «Історія розколу церкви та спроб її об'єднання до XV століття» [12, 5; 360, 298–299]. 1874–1875 навчального року основною темою в лекціях А. С. Лебедева став церковний розкол [6, 4]. З 1878–1879 р. він розпочав читання курсу «Історії

руської церкви», з 1880-1881 рр. – «Історії візантійської та слов'янської церков» [13, 5]. Навантаження за вказаними курсами було значним: традиційно на лекції відводилося 4 години на тиждень впродовж двох семестрів.

Практичні заняття передбачали читання давньогрецьких та візантійських джерел у російському перекладі, аналіз доступної на той час літератури (праці М. А. Скаблановича [593], Ф. А. Курганова [413], Є. Є. Голубінського [290; 291], І. І. Соколова [603] та ін.) і розгляд письмових робіт студентів. Наприклад, 1886–1887 навчального року А. С. Лебедев проводив практичні заняття за темою «Объяснительное чтение первого обличительного слова Григория Богослова на императора Юлиана и беседа Василия Великого о том, как пользовались языческими сочинениями» [15, 8]. Викладання вчений продовжив майже до своєї смерті в січні 1910 р.

Літографовані тексти його лекцій з церковної історії мають оглядовий характер, їх суттєвим недоліком є відсутність рекомендованих списків літератури і відповідних посилань автора на праці попередників [102; 103; 104; 105; 107]. Знання візантійських джерел з історії церкви А. С. Лебедев демонстрував в курсі церковної історіографії, який у сучасному розумінні має передусім джерелознавчий характер [107].

Вченого складно назвати професійним візантиністом. До його службових обов'язків входило читання значної кількості навчальних курсів, які в духовних академіях викладалися за кількома різними кафедрами [408, 134]. З цієї причини А. С. Лебедев не мав можливості зосередити увагу на вузькому колі питань, через що, ймовірно, впродовж сорока років своєї викладацької діяльності майже не створив наукових розвідок із загальної історії церкви, зосередившись на більш вузькій місцевій церковно-історичній проблематиці, в основі якої був аналіз матеріалів церковних та монастирських архівів Харкова, Білгорода, Воронежа, Курська. Наступниками А. С. Лебедева за кафедрою церковної історії стали І. О. Бродович та І. І. Філевський, які читали до 1920 р. загальні курси історії

церкви та історії руської церкви. Втім візантиністичного доробку ці вчені не залишили, і тексти їхніх лекцій не збереглися [23, 17; 26; 20; 28, 13; 46, 15; 360, 301–306].

Висновки до 3 розділу

Візантиністика як наукова та навчальна дисципліна у Харківському університеті на другому етапі розвитку (поч. 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.) пройшла складний шлях еволюції. Поряд з окремими нарисами, що нерідко являли собою коментований переклад джерел, харківські науковці здійснювали спроби аналізу фундаментальних проблем візантійської та слов'янської історії. Також проблеми візантійської історії стали предметом уваги у значному колі навчальних курсів історико-філологічного та юридичного факультетів.

О. І. Кирпичніков, в чийх наукових студіях лише побіжно досліджувалися питання візантійської історії та культури, започаткував у Харківському університеті викладання історії візантійського мистецтва та літератури. Активне співробітництво із провідними науковими часописами не лише були свідченням авторитету О. І. Кирпичнікова як фахівця, визнаного у загальноросійському науковому середовищі, а й доводили заслугу науковця у становленні у Харківському університеті мистецтвознавчих традицій як основи майбутньої наукової школи.

М. Н. Петров та В. К. Надлер одними з перших у російській історіографії другої половини XIX ст. долучилися до спростування положень популярної концепції Е. Гіббона про тисячолітню кризу Візантії, запропонували власне бачення причин живучості і величі Імперії та внутрішнього змісту «візантизму». На прикладі повстання «Ніка» В. К. Надлер продемонстрував глибоке розуміння природи ранньовізантійської державності, виявив і влучно схарактеризував низку тих внутрішніх причин, що стали підґрунтям унікальної тривалості існування ромейської держави, на яких і сьогодні акцентують увагу провідні

візантиністи світу. Значних зусиль як історик-медієвіст В. К. Надлер доклав до популяризації візантинознавства у Харківському університеті, впровадивши до навчального процесу спеціальні курси «Історія Візантії», «Історія хрестової епохи», «Візантія доби хрестових походів». Така увага вченого до візантійської тематики була зумовлена не лише його особистими уподобаннями, а й тим, що у 70-х рр. XIX ст. у суспільно-політичній думці Російської імперії підвищився інтерес до візантійського спадку у культурі та державотворчих традиціях Київської та Московської Русі. Критика В. К. Надлером концепції Е. Гіббона та актуалізація спільного русько-візантійського минулого цілком відповідала офіційному імперському дискурсу, що полягав у пропаганді першості Росії у православному світі та обґрунтуванні її прагнення підкорити турецькі володіння на Балканах та Причорномор'ї.

Докторська дисертація М. С. Дринова «Южные славяне и Византия в X веке» та його студії, присвячені історії болгарської церкви та «кирило-мефодіані», дають змогу аналізувати його доробок як у контексті славістики, так і візантиністики. Демонстрація вченим у своїх працях національної ідентичності та вболівань за долю болгарського народу зумовила значну упередженість в оцінках візантійсько-болгарських конфліктів X ст. Втім дослідницький рівень праць М. С. Дринова є високим, широке поле його наукових інтересів дозволяє долучити вченого до лідерів тогочасної європейської славістики, а Харківський університет - до її провідних центрів.

Впродовж середини XIX – кінця 80-х рр. XIX ст. розвиток візантійських студій у Харківському університеті у цілому відповідав загальним тенденціям розвитку російської та європейської візантиністики, яка поступово набувала статусу самостійної наукової та навчальної дисципліни. Популярними напрямками досліджень, які значною мірою залежали від державної політичної доктрини, зумовлювалися ювілейними історичними датами та визначалися особистими уподобаннями науковців, стали русько-візантійські відносини, середньовічна історія південних

слов'ян, також кирило-мефодіївські студії, політична історія Візантії, зокрема біографістика, партії цирку та хрестові походи, міркування над змістом візантизму.

Розділ 4. Розвиток візантиністики як наукової та навчальної дисципліни у Харківському університеті (початок 1890-х рр. – початок XX ст.)

4.1 Наукові студії і навчальні курси з історії візантійського мистецтва та літератури

З кафедрою теорії та історії мистецтв Харківського університету пов'язана наукова та викладацька кар'єра відомого історика-мистецтвознавця та громадського діяча Є. К. Редіна, на яку він був призначений 1893 р. До Харкова майбутній професор прибув вже знаним дослідником, маючи фундаментальну підготовку і особисті наукові здобутки.

Продовжуючи традиції своїх попередників О. І. Кирипичнікова та О. М. Деревницького, вчений доклав значних зусиль до розвитку історії мистецтв у Харківському університеті, а також до її популяризації, опікуючись музеєм красних мистецтв та читаючи численні лекції для гімназистів, школярів і пересічних громадян [653, 58–63]. Навчальними курсами Є. К. Редіна за кафедрою теорії та історії мистецтв були історія християнського мистецтва та історія візантійського мистецтва [320; 517, 193]. Останній Є. К. Редін читав 1903–1907 рр. з навантаженням дві години лекцій та дві години практичних занять на тиждень впродовж семестру [45, 15; 27, 16; 192, 9; 360, 307–308; 521; 533, 15; 651, 121; 653, 58–63]. Нерідко Є. К. Редін проводив заняття у музеї університету, де вже на той час було значне зібрання експонатів. Професіоналізм мистецтвознавця зазначали майже всі його сучасники, зокрема літературознавець О. І. Білецький, який створив нарис, присвячений Є. К. Редіну як історику візантійського мистецтва [58], й у студентські роки, захоплюючись лекціями вчителя, мав сподівання присвятити себе візантиністичному дослідництву [62; 531].

Науковий доробок Є. К. Редіна як візантиніста становлять його дослідження історії візантійського та давньоруського мистецтва. Візантиністичні публікації Є. К. Редіна [Детальний список праць Є. К. Редіна

див.: 341, 7–23] можна об'єднати у такі групи: студії, присвячені вивченню зображень фресок та мозаїк київських храмів, дослідження середньовічних італійських мозаїк, праці за темою докторської дисертації з вивчення мініатюр давньоруських списків «Християнської топографії Козьми Індикоплова», а також численні рецензії, бібліографічні огляди, некрологи відомих візантиністів і огляд візантиністичних доповідей на XII Археологічному з'їзді в Харкові.

Початок дослідницької діяльності вченого був пов'язаний із виконанням спільної із Д. В. Айналовим роботи «Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи» [52]. Така співпраця, безумовно, була надзвичайно плідною, проте породжувала природну конкуренцію. Це виявилось вже у тому, що золотою медаллю за дипломну роботу на прохання Н. П. Кондакова Д. В. Айналов був змушений поступитися на користь Є. К. Редіна [294, 8], про що майбутній вчений зазначив у студентському записі щоденника, де критично оцінив дослідницькі здібності Є. К. Редіна, поставивши собі у заслуги вирішальну частку роботи над зображеннями фресок та мозаїк Софіївського собору [365, 314].

Живопису навколо сходів Києво-Софійського собору Є. К. Редін присвятив доповідь на VIII Археологічному з'їзді у Москві, в якій із невідомих причин не зазначив своє співавторство із Д. В. Айналовим [294, 153]. Результатом подальших спільних досліджень стали розвідки «Мозаики и фрески Киево-Софийского собора» [53] та «Древние памятники искусства Киева. Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри» [51]. Але попри все відносини між двома науковцями були дружніми, про що свідчать численні листи [239], участь Д. В. Айналова у XII Археологічному з'їзді в Харкові, спільні відвідини Києва та Севастополя, некролог [188; 189] і здійснена науковцем посмертна публікація докторської дисертації Є. К. Редіна [132].

Спільні дослідження вченими фресок та мозаїк київських храмів донині не втратили своєї актуальності, особливої популярності набула дипломна робота «Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи» [52]. Вже у вступі Д. В. Айналов та Є. К. Рєдін зазначили важливість власної розвідки не лише для історії давньоруського мистецтва, а й для візантиністики, плануючи за допомогою аналізу зображень Святої Софії визначити загальний стан візантійського мистецтва доби Македонського ренесансу та його окремі художні напрями [52, 2]. Також спільна дипломна робота передбачала безпосереднє звернення до популярної у російській візантиністиці теми візантійського впливу на становлення давньоруської церкви та мистецтва [52, 9]. Окрім детального опису зображень фресок та мозаїк, іконографічний метод вчителя Н. П. Кондакова передбачав визначення їхнього внутрішнього змісту для східного християнства XI ст. та зв'язку із давньохристиянськими зображеннями попередніх століть [52, 2; 414, 98–99; 535, 44–45].

Цінність цієї роботи як якісного видання, що має передусім довідковий характер, була визнана науковцями початку XX ст., радянської та пострадянської доби. Із сучасних дослідників, чиї розвідки вийшли пізніше або не були зазначені у монографії Р. І. Філіппенка та С. М. Куделка [653, 150–152], високо оцінюють доробок Є. К. Рєдіна та Д. В. Айналова Н. М. Нікітенко [500, 417, 427; 501, 204, 252, 287; 502, 6, 17, 19, 93–94], С. І. Побожій [535, 41–42], вірність інтерпретацій вченими княжого портрету у центральній наві Софії Київської зазначає Н. Б. Козак [381, 10, 37]. Р. В. Демчук критично ставиться до твердження Є. К. Рєдіна та Д. В. Айналова про суто «орнаментальний» характер зооморфних зображень у північній башті Святої Софії, наголошуючи на необхідності детальної атрибуції анімалістичних сюжетів, які, на його думку, символізують обряд заручин Володимира Святого з Анною Порфірородною [308].

Наступна група досліджень Є. К. Рєдіна виконана ним одноосібно й має відношення до теми магістерської дисертації, присвяченої візантійським

мозаїкам, матеріали якої вчений значною мірою зібрав під час закордонного відрядження до Італії, Греції та Великої Британії. Значну допомогу та численні рекомендації під час підготовки тексту роботи Є. К. Редіну надав його вчитель Н. П. Кондаков, тому в дисертації простежується переважання іконографічного методу, що передбачав широке використання порівняльно-історичних прийомів та визначення походження тих чи інших мозаїчних зображень. Слід зазначити наявність у праці Є. К. Редіна якісного історіографічного огляду з аналізом праць західноєвропейських та російських дослідників, які наголошували на римському та візантійському походженні равеннських мозаїк [126].

Головною тезою вченого є твердження про приналежність мозаїк до пам'яток візантійського мистецтва, які також зазнали західного та близькосхідного впливу, та розподіл їх на два періоди (початковий – до VI століття, і доба розквіту – VI–VII ст.) [126, 222–224]. Дослідження Є. К. Редіним мозаїк равеннських церков, яке набуло високої оцінки в історіографії [56, 16; 416, 39], та окремих предметів середньовічного декоративно-прикладного мистецтва, вже стали предметом уваги Р. І. Філіппенка та С. М. Куделка [653, 159–174]. Науковці детально проаналізували зміст магістерської дисертації Є. К. Редіна [126] і його численних статей [Детальний список праць Є. К. Редіна див.: 341, 7–23] другої половини 90-х рр. XIX ст., що демонструють значний злет творчої активності вченого в цей період та його повну зосередженість на темі дисертації. Основне завдання науки історії візантійського мистецтва, на його думку, полягало у публікації фотографій всіх наявних в Росії пам'яток фрескового, мозаїчного живопису, мініатюри, емалі, виробів із слонової кістки, із необхідними коментарями, що мало стати першим кроком до їх систематизації та ґрунтовного дослідження [124, 271].

Невдовзі після успішного захисту магістерської дисертації у Петербурзькому університеті Є. К. Редін розпочав дослідження складної і надзвичайно масштабної теми мініатюр «Християнської топографії» Козьми

Індикоплова за грецькими та давньоруськими списками. Проте написання докторської дисертації вчений був змушений поєднувати з викладанням в університеті та школі малювання і живопису, з роботою в університетському музеї, Товаристві поширення в народі грамотності, масштабною підготовкою XII Археологічного з'їзду, виконанням обов'язків секретаря ХІФТ. Через це опрацювання численних списків «Топографії», фотографування мініатюр та їх детальний аналіз відбувалося повільно, про що Є. К. Редін зауважував у листах до друзів та колег [205; 618, 44].

Останні роки роботи над дослідженням для вченого були ускладнені критичним станом його здоров'я. Через це його друзі й колеги Д. В. Айналов та С. О. Жебельов розпочали у Санкт-Петербурзькому університеті процедуру присудження Є. К. Редіну докторського ступеня без дисертації і захисту, що було одноголосно схвалено радою факультету [294, 14–15; 365, 340; 653, 43–44]. Публікацію частини рукопису «Христианской топографии Козьмы Индикоплова по греческим и русским спискам» [132] здійснив Д. В. Айналов, проте до видання увійшов аналіз мініатюр лише п'яти з дванадцяти «слів» твору Козьми, а доля решти матеріалів, підготовлених Є. К. Редіним, залишається невідомою [653, 196].

Найбільш повний і єдиний у сучасній українській науці аналіз докторської дисертації Є. К. Редіна здійснив Р. І. Філіппенко [653, 182–196], надавши детальний огляд її структури, змісту та оцінок в історіографії ХХ – поч. ХХІ ст. Поза його увагою залишилися кілька фундаментальних досліджень, які істотно не впливають на основні положення монографії, однак мають бути згадані, оскільки свідчать на користь актуальності праці Є. К. Редіна для сучасної науки. Тут слід зазначити передусім недоступність для Р. І. Філіппенка монографії Є. К. Піотровської «Христианская Топография» Козьмы Индикоплова» в древнерусской письменной традиции (на материале дошедших фрагментов)» [527]. Дослідниця визнає працю Є. К. Редіна однією з базових у контексті всієї історії вивчення «Християнської топографії Козьми Индикоплова», і подає вичерпний огляд

посилань на неї в історіографії історії давньоруської літератури та палеографії ХХ ст. [527, 8, 22–53].

Творчий спадок вченого високо оцінили співробітники Інституту філософії Російської академії наук В. В. Мільков та С. М. Полянський, автори ґрунтовного дослідження змісту «Топографії Козьми Індикоплова» у контексті реконструкції середньовічних космологічних уявлень. Видання містить публікацію тексту та переклад «Топографії» за рукописами із зібрання Російської державної бібліотеки з різночитаннями за «Уварівським» списком Державного історичного музею [390, 7, 16, 23]. Згадки доробку Є. К. Редіна з вивчення мініатюр «Християнської топографії» містить також публікація, здійснена співробітниками Інституту російської мови імені В. В. Виноградова Російської академії наук В. С. Голишенко та В. Ф. Дубровіною, тексту Козьми Індикоплова за ярославським рукописом 1495 р. [358; 379].

Поза сумнівом, тема докторської дисертації Є. К. Редіна була обрана за вирішальної участі Н. П. Кондакова, який, вочевидь, вже не брав безпосередньої участі у підготовці тексту через неможливість відвідин Є. К. Редіним Петербурга впродовж останніх років життя. «Патріарх» російської науки історії візантійського мистецтва мав досвід досліджень лицьових рукописів та особисто володів 29 фотографіями відомого рукопису Фізіолога із фрагментом Християнської топографії Козьми Індикоплова з бібліотеки Євангелічної школи у Смирні, проте факт користування ними Є. К. Редіна залишається нез'ясованим. Особливого значення, на думку О. Е. Етингофа, набуло використання Є. К. Редіним кількох його листів рукопису за фотографіями Палестинського товариства [696, 263], що уможливорює часткову реконструкцію втраченого у 1922 р. рукопису.

Маловідомим у сучасній історіографії є дослідження Є. К. Редіним Херсонеса Таврійського. На початку ХХ ст. Є. К. Редін разом з Д. В. Айналовим здійснили дві «наукові екскурсії» до Херсонеса і взяли участь у проекті Московського археологічного товариства з підготовки

повного ілюстрованого видання його пам'яток. Це дозволяє пов'язувати з ім'ям вченого початок понад столітнього систематичного вивчення історії давнього міста харківськими вченими, і має важливе значення для встановлення спадкоємності між так званою «дореволюційною» та сучасною дослідницькою традицією.

Є. К. Редін опинився в Херсонесі за сприяння голови Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової [125], яка на честь покійного чоловіка археолога О. С. Уварова (1824–1884) замислила видання ґрунтовної праці з історії Херсонеса, доклавши масу зусиль для залучення провідних спеціалістів [239, 305–306]. Вочевидь, ідею написання історії Херсонеса вперше було озвучено у Харкові, на XII Археологічному з'їзді, де П. С. Уварова «домовилася з Айналовим и Редіним про розробку Херсонеських старожитностей та знайшла в них повне розуміння цього» [573, 32; 653, 38–39].

За сприяння графині П. С. Уварової керівна роль у проекті видання багатотомної історії Херсонеса була віддана Д. В. Айналову, відомому мистецтвознавцю, на той час професору Казанського університету. Університетський друг Д. В. Айналова Є. К. Редін з ентузіазмом відгукнувся на пропозицію, але через зайнятість підготовкою докторської дисертації вважав неможливим одразу розпочати підготовку окремої частини історії Херсонеса, запропонувавши себе лише в якості помічника Д. В. Айналову [239, 38–39].

Організаційну роботу з підготовки масштабних херсонеських досліджень Д. В. Айналов почав у 1903 р. Так, в листі до С. О. Жебельова він запрошував останнього до співпраці та зазначав, що «основним завданням є оприлюднення пам'яток Херсонеса та їхнє посильне пояснення». До авторського колективу, за словами Д. В. Айналова, на той момент вже долучилися Є. К. Редін та С. П. Шестаков, планувалася участь С. О. Жебельова, В. К. Мальмберга, Я. І. Смирнова, П. О. Лаврова [239, 273]. В роботі Є. К. Редіну та Д. В. Айналову значну допомогу надав відомий

археолог К. К. Косцюшко-Валюжинич, що дозволив користуватися власними матеріалами із проханням не публікувати їх до виходу його звітів за 1902–1903 рр. [574, 429].

Поїздки до Херсонеса Є. К. Рєдін та Д. В. Айналов здійснили влітку 1903 та 1904 рр. [599, 51]. Особливо плідною була друга подорож. Є. К. Рєдін та Д. В. Айналов оселилися в центрі Севастополя, де перебували впродовж другої половини липня, щоденно відвідуючи Херсонес (листи 15–18 липня 1904 р.) [618, 53–55]. Вчені встигли провести масштабний збір матеріалу, що передбачав фотографування руїн храмів, дослідження базилік, роботу з археологічними знахідками та документацією у музеї Херсонеса, а також вивчення наукової літератури [618, 54–59].

Дослідники оглянули Уварівську базиліку (відкрита О. С. Уваровим у 1853 р.) та хрещальню поряд із нею (лист 16 липня 1904 р.) [618, 54–55]. Значну увагу вони звернули на храми, що на той момент не були широко відомими, зокрема, на південний заміський храм, який являв собою нашарування двох культових будівель із чудовою мозаїкою на підлозі. Увагу науковців привернула добра збереженість стін церкви, катакомби під нею і, особливо, велика мозаїка VI століття, яку Є. К. Рєдін назвав «чудовою» [618, 57–58]. Д. В. Айналов зробив припущення, що в цьому храмі (нині відомому як храм св. Богородиці Влахернської) після взяття Херсонеса Володимиром хрестилася дружина князя [231, 87].

Є. К. Рєдіна надзвичайно турбували проблеми збереження херсонеських пам'яток [618, 58]. У своїх листах до М. Ф. Сумцова вчений захоплювався високим рівнем розвитку культури давнього міста, визнавав її вплив на давню Русь, називаючи Херсонес «другою ймовірною колискою землі Руської, що долучилася тут в особі князя Володимира до церкви християнської (лист 16 липня 1904 р.). Разом із тим його обурювали розруха навкруги, недбалість, відсталість в методиці проведення робіт, грабунки та свавілля, відсутність точних планів, описів та фотографування етапів

розкопок, не видання опрацьованих матеріалів (листи 19–28 липня 1904 р.) [212; 618, 54].

Підсумком поїздок 1903–1904 рр. мала стати серія досліджень, об'єднаних під загальною назвою «Пам'ятники християнського Херсонеса». Перший випуск, автором якого став Д. В. Айналов [235], містив огляд відкритих на той час християнських старожитностей Херсонеса, передмова до книги написана Д. В. Айналовим у співавторстві із Є. К. Рєдіним [235, 6–7].

Перший том видання набув високої оцінки у наукових колах. Поза сумнівом, найбільшу цінність становили детальні описи культових споруд і наявність значної кількості фотографій розкопок, попри відсутність датувань окремих пам'яток (вони передбачалися у останньому томі серії) [606, 21]. Фотографії часто не мали підписів: частина їх, за свідченням Д. В. Айналова та Є. К. Рєдіна, була отримана від К. К. Косцюшко-Валюжиніча, тоді як про інші нічого не відомо. Ймовірно, вони були зроблені Є. К. Рєдіним, який неодноразово згадував про складнощі роботи з фотоапаратом під час «літніх екскурсій».

У планах Є. К. Рєдіна було написання четвертого випуску видання, присвяченого мармуру, мозаїчній підлозі та залишкам фресок у храмах Херсонеса. Зміст його можна уявити лише з непрямих свідчень колег та графині П. С. Уварової, оскільки матеріали цього видання, на жаль, не збереглися.

Основою сучасних оцінок візантинознавчого доробку Є. К. Рєдіна є стаття його учня О. І. Білецького [58], яка залишається найбільш вдалою спробою систематизації наукового спадку та оцінки внеску науковця у розвиток візантиністики. Всі без винятку згадані сучасні дослідники поділяють оцінки О. І. Білецького щодо основних праць Є. К. Рєдіна з історії візантійського та давньоруського мистецтва, формування його методології та впливу Ф. І. Буслаєва, О. І. Кирпичнікова та Н. П. Кондакова на становлення Є. К. Рєдіна як науковця. Також сучасною наукою цілком сприйнятий

основний висновок вченого про особливий вплив Сходу, Константинополя, Палестини на мистецтво Заходу [58, 150–152]. Зберігає своє значення і теза О. І. Білецького, яка збігається з оцінками М. Ф. Сумцова [617; 618], Д. В. Айналова [188], С. А. Жебелюва [205], Д. І. Багалія [133], про те, що основним досягненням Є. К. Редіна як науковця стало введення ним до наукового обігу значного обсягу фактичного матеріалу, здобутого в результаті особистого знайомства з равеннськими мозаїками й матеріалами бібліотечних зібрань Італії, а також спроби систематизації та датування пам'яток [58, 90–92; 646, 97–98; 649].

Р. І. Філіппенко у своїй одній з останніх публікацій «Е. К. Редін – историк византийского искусства» [646] пояснює схильність вченого до збору фактів та його увагу до дрібних деталей наслідуванням основних канонів позитивізму, а також використанням методики свого наставника Н. П. Кондакова. Це, на думку Р. І. Філіппенка, значною мірою позбавляло Є. К. Редіна необхідності теоретичних пошуків і дозволяло зосередитись на роботі з опису та систематизації значних комплексів наочного матеріалу (зображень на фресках, мозаїках та книжкових мініатюр) [646, 242].

У контексті оцінки спадку Є. К. Редіна цінними є також спостереження київських дослідників Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, які серед заслуг вченого називають актуалізацію значного кола мистецтвознавчих питань, створення масштабної фактографічної бази для подальших досліджень і беззаперечні заслуги у викладанні та пропагуванні історії мистецтва. Проте науковці зазначають, що Є. К. Редін «дійсно був дослідником надзвичайно широкого охопту тем і матеріалів... Однак, у своїх працях вчений не дав потрібної глибини цьому обширу, він постає радше ерудитом, ніж оригінальним дослідником...» і наголошують на описовому, а не проблемно-дослідницькому характері більшості праць Є. К. Редіна [294, 17–18; 283, 273]. Також, посилаючись на вперше запропоновані Г. І. Вздорновим порівняння наукових методик Є. К. Редіна та Д. В. Айналова, дослідники наводять цитату про увагу вченого до безлічі іконографічних деталей і відсутність

стилістичних характеристик і висновків, а також про започаткування саме Д. В. Айналовим аналітичного підходу до пам'яток візантійського мистецтва [294, 18; 283, 273].

На нашу думку, такі порівняння є справедливими, проте вони не враховують низки важливих обставин. Аргументом на користь «описовості» праць Є. К. Редіна є припустимість такого підходу для історичної науки межі XIX-XX століть. В цей період значна кількість пам'яток лише починала вводитися до наукового обігу, тому праці такого характеру були надзвичайно актуальними, оскільки певною мірою виконували роль довідників чи каталогів, надаючи значний обсяг інформації щодо окремих груп пам'яток. Також згадана теза Г. І. Вздорнова не враховує факту, що Є. К. Редін, виконуючи безліч громадських, та науково-організаційних обов'язків, працював над дисертаціями у складних умовах. З огляду на це значний обсяг його наукового спадку становлять невеликі за обсягом рецензії, бібліографічні огляди та замітки, присвячені опису конкретних мистецьких пам'яток. Незакінченість докторської дисертації через тяжку хворобу та смерть у віці 45 років завадили здійсненню наукових планів Є. К. Редіна. Проте, вочевидь, вчений мав значні перспективи позбавитися усталеного, хоча й почесного звання учня Н. П. Кондакова, й створити самостійні аналітичні праці.

Фактично наприкінці XIX ст. Є. К. Редін увійшов до числа провідних фахівців з історії візантійського та давньоруського мистецтва [283, 270]. Свідченням цього стали численні позитивні рецензії на його магістерську дисертацію з боку російських та закордонних науковців [653, 168–172], а також його активне співробітництво із провідним російським візантиністичним часописом «Византийский временник». Час його заснування вдало збігся із новим етапом розвитку харківської університетської візантиністики, представники якої одразу долучились до активної участі у роботі над виданням. Глибоко розуміючи зміст візантинознавчих студій, Є. К. Редін сприймав візантійський матеріал у якості самостійного й самобутнього предмету дослі-

дження і вітав заснування фахового загальноросійського видання. Вже на вихід першого тому «Византийского временника» він відгукнувся схвальною рецензією [124], а у другому томі (1895 р.) з'явилися рецензія на книгу його вчителя Н. П. Кондакова [129] та публікації за матеріалами магістерської дисертації [127; 130]. Загалом у «ВВ» Є. К. Рєдін здійснив публікацію 19 рецензій та бібліографічних оглядів, 8 статей за тематикою його наукових студій (мозаїки італійських храмів та «Християнська топографія Козьми Індикоплова»), а також 10 заміток, серед яких некрологи та інформація про візантиністичні доповіді на археологічних з'їздах [Див.: Додаток 1].

Приблизно таку ж кількість наукових розвідок опублікував у виданні найближчий товариш та колега Є. К. Рєдіна Д. В. Айналов (автор 28 публікацій у «ВВ») [Див.: Додаток 1]. Фактично цим двом вченим належала провідна роль у висвітленні питань історії візантійського мистецтва, презентації рецензій та бібліографічних оглядів на сторінках видання.

Активне співробітництво Є. К. Рєдіна з редакцією провідного візантиністичного часопису свідчило не лише про його високу фахову підготовку, а й про розуміння ним об'єднавчої ролі «Византийского временника» у формуванні загальноросійської спільноти фахівців-візантиністів. Значна кількість рецензій та бібліографічних оглядів, опублікованих вченим, є також аргументом на користь того, що Є. К. Рєдіну було притаманне надзвичайне прагнення поширювати знання про візантійське минуле, відгукуватись на появу новітніх видань і використовувати часопис як засіб комунікацій із колегами.

Заміну особистим зустрічам та живому спілкуванню становили листи. Епістолярний спадок Є. К. Рєдіна надзвичайно численним і змістовним. Збереглися листи вченого до І. В. Пом'яловського, в яких відображений ранній етап його наукової кар'єри (прохання сприяти призначенню на кафедру теорії та історії мистецтв Харківського університету, приїзд до Харкова, читання навчальних курсів, робота із Н. П. Кондаковим над магістерською дисертацією тощо) [365]. Про публікацію дисертації Є. К. Рєдіна у Петербурзі клопав у листі до І. В. Пом'яловського Н. П. Кондаков, акцентуючи її наукову

новизну, а також виказував подяку за призначення Є. К. Редіна до Харківського університету [473, 226]. Допомогу останньому у підготовці ілюстративного матеріалу до магістерської дисертації надавав відомий археолог та державний діяч І. І. Толстой [498, 357–358], головними консультантами Є. К. Редіна у роботі над докторською дисертацією були Н. П. Кондаков та С. О. Жебелёв [365, 329–331; 653, 32].

Хрестоматійна фраза товариша і колеги вченого М. Ф. Сумцова «Е. К. Редин любил корреспонденцию» [619, 21] підтверджується наявністю надзвичайно широкого кола зв'язків вченого із колегами та друзями. Окрім згаданих старших наставників, Є. К. Редін активно листувався із значною кількістю представників майже всіх університетів, академічних установ та наукових товариств Російської імперії. Вже на початку своєї кар'єри вчений, перебуваючи в Італії, відчував гостру потребу ділитися враженнями від знайомства із непересічними мистецькими пам'ятками. Результатом стали розлогі подорожні записки, які, ймовірно, частково повторювалися у кореспонденції до колег та рідних, та згодом були опубліковані під назвою «Италия. Из писем друзьям любителя искусств» [131; 542; 653, 22–25]. Переживання, детальні описи досліджень Херсонесу Таврійського, враження від подорожей на Афон, до Афін, поїздок до Москви, роботи над візантійськими рукописами у домашній бібліотеці графині П. С. Уварової містили також його листи до колеги та товариша М. Ф. Сумцова, які той опублікував як додаток до статті-некрологу на пошану Є. К. Редіна [212; 542; 618; 619; 653, 38–39].

Черговим проявом активного наукового спілкування Є. К. Редіна із колегами за фахом був обмін літературою. С. І. Побожій слушно звернув увагу на дарчі надписи вченого на його книгах та відбитках статей, які, швидше за все, могли надсилатися науковцям із інших міст разом із листами та до бібліотек поштою або даруватися особисто. У книгозбірнях Харкова, Києва, Москви зустрічаються роботи Є. К. Редіна, презентовані ним А. М. Стоянову, В. І. Савві, М. Ф. Сумцову, В. К. Мальмбергу, Г. Е. Гінце, В. І. Іконникову, а також надані вченим до фондів громадських бібліотек [538, 53–65].

Отже, Є. К. Редін впродовж свого недовго наукового життя набув популярності як вчений, викладач, громадський діяч, якому були притаманні високі людські якості, любов до науки, талант дослідника та популяризатора. Він увійшов до числа кращих російських фахівців-мистецтвознавців, знавців історії давньоруського та візантійського мистецтва, який прагнув перебувати в епіцентрі наукового життя. Свідченням цього є як його особистий науковий доробок та широкі контакти із кращими представниками загальноросійської наукової спільноти, так і зусилля, спрямовані на розвиток харківської науки та освіти, і, зокрема, його провідна роль у діяльності Харківського історико-філологічного товариства та організації XII Археологічного з'їзду.

Олександр Іванович Білецький (1884–1961), вихованець і професор Харківського університету, один із провідних українських літературознавців, багаторічний директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, академік АН УРСР та АН СРСР, розпочинав свій науковий шлях як візантиніст.

Впродовж викладання у Харківському університеті (1912–1920) О. І. Білецький створив візантинознавчі праці, які дослідники його наукового спадку, як правило, залишали поза увагою. Своім захопленням візантійським мистецтвом та літературою вчений завдячував передусім своєму вчителю Є. К. Редіну. Науковому доробку мистецтвознавця О. І. Білецький присвятив виступ на засіданні Харківського історико-філологічного товариства 12 квітня 1909 р., згодом опублікований [58; 530]. Він також продовжив справу Є. К. Редіна, подавши огляд засідання відділу церковних старожитностей на XIV Археологічному з'їзді у Чернігові [56].

Під час трирічного перебування Петербурзі (1909–1912 рр.) О. І. Білецький активно співробітничав із провідними фахівцями з давньоруської історії та літератури В. М. Перетцем та О. О. Шахматовим [192, 10], які значною мірою вплинули на тематику його досліджень. За словами вченого, саме в цей період він набув навичок роботи з рукописами, а рукопис Симеона Полоцького «Вертоград Многоцветный» з зібрання бібліотеки Академії Наук надовго став предметом його наукових студій. На

жаль, значна частина матеріалів, виписок із ймовірних джерел створення «Вертограду», фотокопій із рукописів Симеона, чернетки роботи про «Симеона Полоцького як віршотворця» були втрачені під час евакуації родини вченого з Харкова у вересні 1941 р. [192, 10–11]. З серії робіт О. І. Білецького, присвяченої Симеону Полоцькому [57; 59; 60; 61], для історії харківської візантиністики важливим є видання 1914 р. [57], підготоване автором в перші роки викладання у Харківському університеті.

В роботі «Стихотворения Симеона Полоцкого на темы из всеобщей истории» візантійська тематика відобразилася особливим чином. Зі значного за обсягом рукопису «Вертограда Многоцветного» науковець обрав для видання уривок, що містить короткі вірші Симеона Полоцького, присвячені римським та візантійським імператорам. До нього лише Ф. І. Буслаєву вдалося розшифрувати та видати в «Історичній хрестоматії церковно-слов'янської та давньоруської мови» [277] шість окремих віршів Симеона Полоцького. Видання О. І. Білецького не містить коментарю до опублікованого уривку, воно далеке від сучасних вимог до видань рукописних пам'яток, що склалися впродовж другої половини ХХ ст. з ініціативи академіка Д. С. Лихачова та його численних учнів. Проте праця О. І. Білецького стала початком масштабного дослідження рукопису Симеона Полоцького, яке фактично була завершене лише наприкінці ХХ ст. успішним австро-російським міжнародним проектом. Результатом роботи авторського колективу стало тритомне академічне видання творів Симеона Полоцького, де у коментарях та супровідних статтях присутні згадки про результати досліджень О. І. Білецького [720; 721; 722].

«Мрії про Візантію» спонукали О. І. Білецького клопотати про стажування у Російському археологічному інституті в Константинополі, в якому у той час працював відомий харківський візантиніст та мистецтвознавець Ф. І. Шміт, але здійсненню планів завадила Перша світова війна [62, 92].

Історія візантійської літератури стала однією з основних складових викладацької діяльності вченого. Так, 1912 р. на Вищих жіночих курсах в Пе-

тербурзі О. І. Білецький читав розділ про перекладну літературу в курсі історії давньоруської літератури, проводив спеціальний семінар з агіографії. Після революції в курсі пролетарської літератури знайшлося місце «Життю Андрія Юродивого», на матеріалі якого науковець демонстрував мотиви протесту проти соціальної несправедливості [62, 401–403]. О. І. Білецький продовжив вивчення візантійської та давньоруської літератури під час роботи в Томському університеті в роки Другої світової війни. Платон Білецький у спогадах зазначав наявність значної кількості візантиністичних матеріалів в домашньому архіві батька. Почасти це були лекції з курсу візантійської літератури, які О. І. Білецький читав в Томському університеті 1944 р. Вчений піддав гострій критиці надто упереджені і оціночні висловлювання про візантійських імператорів П. В. Безобразова, зазначав недостатню вивченість візантійської агіографії, плануючи написання роботи «Два візантійські життя» (Василія Нового та Андрія Юродивого) [62, 401–404].

Підготовка О. І. Білецького як візантиніста, що відбулася під час навчання та раннього періоду викладацької діяльності у Харківському університеті, стала серйозним підґрунтям його подальшого професійного зростання як непересічного фахівця-історика української та світової літератури. Втім, Перша світова війна і революція завадили вченому здійснити мрії про закордонні відрядження і особисте знайомство із візантійськими пам'ятками, а занепад візантиністики в університеті і негативне ставлення до неї її як наукової дисципліни в офіційній історіографії радянської доби впродовж 20-х – 40-х рр. XX ст. унеможливили здійснення всіх творчих задумів О. І. Білецького.

Новий етап у вивченні та викладанні історії візантійського мистецтва у Харківському університеті розпочався 1912 р., коли на кафедру теорії та історії мистецтв був призначений відомий візантиніст та мистецтвознавець Ф. І. Шміт. Вчений читав історію візантійського мистецтва, курс візантійської та російської іконографії із практичними заняттями [46, 22; 47, 24; 321; 529, 90–91], продовжуючи традиції харківського мистецтвознавства, започатковані його попередниками Є. К. Рєдіним та О. І. Кирипичніковим,

докладаючи зусиль не лише до викладання та дослідження історії візантійського мистецтва, а й до його популяризації.

Від самого початку у творчості Ф. І. Шміта панівною темою було візантійське мистецтво, його зв'язки з античністю та ренесансом. Дослідження художнього оздоблення церкви візантійського монастиря Хора у Константинополі, яку турки перетворили на мечеть Кахріє-Джамі, Ф. І. Шміт здійснив за дорученням Ф. І. Успенського. Разом із художником М. К. Клуге вчений проводив обміри будівлі, створював численні креслення, копіював мозаїки. З метою ознайомлення з візантійськими пам'ятками він здійснив довгу подорож Грецією та Італією, де працював у бібліотеках та музеях. За словами Ф. І. Шміта, у своїх наукових пошуках він був позбавлений допомоги та консультацій через відсутність у РАІК фахівців-мистецтвознавців [244, 14-16; 622; 623, 799–800], що значною мірою ускладнило роботу та, ймовірно, частково зумовило трирічний розрив між виданням книги та захистом дисертації.

Негативним моментом для Ф. І. Шміта стала певна упередженість у ставленні до нього з боку представників старшого покоління науковців [623, 801], зокрема Н. П. Кондакова, С. О. Жебельова, Д. В. Айналова. Серед причин дослідники зазначають німецьке походження Ф. І. Шміта, а також його новаторські погляди на візантійське мистецтво, що частково суперечили поширеним у російській історіографії [623, 801]. Так, наприклад, недовіру серед згаданих колег вченого викликала його теза про сирійське походження мозаїк Кахріє-Джамі, які Д. В. Айналов ототожнював їх з пам'ятками мистецтва античного Риму, а В. М. Лазарев, автор всесвітньовідомої «Истории византийской живописи» [416, 160], наголошував на їхньому елліністичному корінні, називаючи твердження Ф. І. Шміта недоречними.

Видання монографії [182], альбому ілюстрацій [183], а також захист магістерської дисертації у Петербурзькому університеті (1909), стали значною подією у науковому житті й долучили науковця до числа провідних російських візантиністів. На момент призначення до Харківського

університету Ф. І. Шміт вже мав досвід участі у міжнародних конгресах [244, 23; 623, 801], контактував із закордонними фахівцями, а також опублікував серію статей із візантійської тематики не лише у російських, а й у європейських часописах [Список друкованих праць Ф. І. Шміта: 613]. У його науковому доробку «константинопольського» періоду переважали студії, присвячені дослідженню пам'яток пізньовізантійського мистецтва на території Туреччини, Греції, Болгарії, а також рецензії на праці з історії візантійського мистецтва, археології, палеографії. В цей час Ф. І. Шміт дотримувався основних канонів позитивізму, наближав науку історії візантійського мистецтва до класичної археології, понад усе прагнучи точного визначення фактів та об'єктивності. Поряд із дослідженнями окремих пам'яток, вчений 1912 р. опублікував першу працю теоретичного характеру «Что такое византийское искусство» [186], в якій здійснив спробу надати своє розуміння питань походження, еволюції та психологічної основи візантійського мистецтва.

Ф. І. Шміт зайняв кафедру теорії та історії мистецтв Харківського університету невдовзі після смерті Є. К. Рєдіна. Подібно до свого попередника, він продовжив дослідження візантійського та давньоруського мистецтва й проводив широку громадську роботу, скеровану на популяризацію мистецтвознавства. Значний дослідницький та науково-організаційний досвід, набутий впродовж стажування та виконання обов'язків вченого секретаря РАІК, дозволив Ф. І. Шміту впродовж короткого часу стати популярним викладачем в університеті, Вищому художньому училищі, театральній школі та на Вищих жіночих курсах, а також взяти на себе завідування університетським музеєм красних мистецтв [244, 31–32; 251, 318; 623, 802].

Наукові студії вченого харківського періоду можна поділити на ті, що мають значення для візантиністики і є продовженням його досліджень попереднього періоду, а також ті, що демонструють його інтерес до широкого кола науково-теоретичних питань. Впродовж перших років

перебування у Харкові Ф. І. Шміт зосередив увагу на візантійських дослідженнях, опрацьовуючи матеріали балканських та італійських експедицій. Першою публікацією став опис мозаїк XI століття монастиря преподобного Луки у Свириді (Греція) [187]. На початку Першої світової війни у Константинополі був втрачений рукопис його роботи, присвяченої мозаїкам Нікеї та Хіоса із виявленням етапів еволюції їхніх зображень впродовж VI-XIV ст. [244, 24, 27–29]. Саме цій проблемі Ф. І. Шміт сподівався присвятити майбутню докторську дисертацію, яку не вдалося завершити через революційні події, а також через зміну пріоритетів тематики та методології його досліджень. Нереалізованим також залишилося видання сербських храмових розписів, заплановане РАІК за участі науковця [244, 33–34]. Дослідження візантійського мистецтва Ф. І. Шміт продовжив публікацією серії матеріалів, присвячених равеннським мозаїкам XI ст. [178; 185].

Свідченням високого фахового рівня та визнання приналежності до кола провідних російських візантиністів стала активна співпраця вченого впродовж 1912–1915 рр. із редакцією «Византийского временника», в якому друкувалися його детальні огляди новітньої літератури з історії мистецтва та археології, а також рецензії. Цей аспект наукової діяльності Ф. І. Шміта є прямим свідченням високої фахової підготовки вченого. У передвоєнний період Ф. І. Шміт виступав продовжувачем традицій, започаткованих Є. К. Рєдіним, зберігаючи високий рівень викладання і дослідження історії візантійського мистецтва у Харківського університеті.

У статті «Заметки о поздневизантийских храмовых росписях» [179], Ф. І. Шміт підбив підсумки вивчення візантійського мистецтва в Росії, звернув увагу на проблему охорони та необхідності реконструкції пам'яток, а також визначив перспективи подальших досліджень. Фактично з моменту цієї публікації у його творчості відбувся відхід від візантійських студій. До кола зацікавлень науковця увійшли питання теорії мистецтва, його законів та еволюції, музейної справи, психології, дитячого малюнка [613, 298]. 1919 р.

вийшло друком науково-популярне видання з історії мистецтва Давньої Русі [181], в якому Ф. І. Шміт за умов складної політичної ситуації спробував привернути увагу громадськості до необхідності збереження культурного спадку.

Активне співробітництво із провідними фаховими виданнями, передусім із «ВВ», було свідченням як високого професіоналізму Ф. І. Шміта, так і прагнення бути в курсі останніх досягнень вітчизняної та європейської візантиністики. Після смерті Є. К. Редіна вчений продовжив копітку роботу зі створення бібліографії історії візантійського мистецтва та археології для «ВВ». Ф. І. Шміт був відповідальним за формування детальної бібліографії вітчизняних та закордонних публікацій «Искусство и археология».

Загалом у роки роботи у Харківському університеті Ф. І. Шміт опублікував у «ВВ» вісім рецензій на іноземні монографії, одну статтю та три бібліографічні огляди [Див.: додаток 1]. Саме створення бібліографії історії візантійського мистецтва викликало у науковця особливе занепокоєння через брак необхідної літератури, на якому він наголошував у листах до В. Е. Регеля. За словами І. П. Медведєва, показовою є еволюція у співробітництві Ф. І. Шміта із редакцією журналу: якщо листи, датовані 1913 р., свідчать про його ентузіазм і задоволення результатами власної праці, то вже напередодні Першої Світової війни Ф. І. Шміт відверто скаржиться редактору на неможливість придбання новітніх видань і брак інформації для створення якісних бібліографічних оглядів [472, 163–164]. Роботу над розділом журналу «Критика та бібліографія» для всіх його дописувачів ускладнили події, пов'язані із війною, коли значно скоротилися можливості обміну літературою та її придбання, а також виникли значні обмеження у листуванні. Ф. І. Шміт постраждав особливим чином: перебуваючи із сім'єю на лікуванні у Німеччині на початку війни, він фактично отримав статус військовополоненого. На пропозиції працювати у Берлінському університеті вчений не пристав, тому після процедури обміну на полоненого німецького генерала науковець повернувся до Харкова в лютому 1915 р. [255, 483; 624, 806; 687,

51–52]. Про втрату частини напрацьованого матеріалу, в тому числі й рукопису бібліографічного огляду для XXI тому (1915 р.), який довелося відтворювати у скороченому вигляді, він одразу після приїзду додому повідомив В. Е. Регеля [472, 164].

Про причини припинення співпраці Ф. І. Шміта з «ВВ» прямі свідчення відсутні. Втім, слід зробити припущення, що, окрім вже згаданих складнощів із літературою в роки війни, на це вплинуло звільнення В. Є. Регеля з посади редактора «ВВ», його переїзд до Юр'єва та заснування нового часопису «Византийское обозрение», який був невдовзі закритий через евакуацію університету [472, 172–173]. Новим редактором «ВВ» було призначено колишнього директора РАІК академіка Ф. І. Успенського. Проте із старшим колегою у харківського науковця відносини ускладнилися через непорозуміння, що виникло через зникнення матеріалів Трапезундської експедиції 1916 р. [255, 484; 626, 804]. Так припинення дружніх стосунків із Ф. І. Успенським унеможливило для Ф. І. Шміта подальшу співпрацю з редакцією «ВВ». Крім того, друкарські можливості часопису ще попередніми роками не могли задовольнити прагнення науковця супроводжувати власні публікації якісними таблицями, малюнками та фотографіями, що спонукало його подавати статті до видань, що мали подібні ресурси (наприклад, духовне видання «Светильник») [472, 162; 613, 298].

Значний дослідницький досвід, набутий в роки стажування та роботи у провідному візантиністичному дослідницькому закладі – Російському археологічному інституті у Константинополі (1901–1904, 1908–1912) [254; 592; 624, 796–801] і високий фаховий рівень дозволили Ф. І. Шміту публікувати власні розвідки у провідних вітчизняних та закордонних часописах, у тому числі й надзвичайно авторитетному «Byzantinische Zeitschrift» [613, 298].

Вже впродовж першого року викладання у Харківському університеті (з осені 1912 р.) вийшло друком десять наукових праць Ф. І. Шміта, саме в цей період його співробітництво із вітчизняними та європейськими часописами було найбільш продуктивним. Після початку Першої світової війни, ко-

ли публікація статей та рецензій за кордоном стала неможливою через закриття видань та обмеження листування, науковець зосередився на співпраці з місцевими виданнями (передусім «Записки Харківського університету»), а також загальноросійськими журналами «ЖМНП», «Светильник», «ВВ» [613, 298].

Після від'їзду з Харкова візантиністика вже не належала до числа пріоритетних напрямів дослідницької діяльності Ф. І. Шміта. Свідченням окремих звернень науковця до звичної тематики стала публікація матеріалів з історії візантійського мистецтва, у тому числі і нікейських мозаїк, у німецьких виданнях [613, 299], дослідження фортеці Ескі-Кермен та статті «Византийское искусство» и «Византийская литература» у Великій Радянській енциклопедії [613, 299–300].

В особі Ф. І. Шміта Харківський університет отримав всесвітньовідомого спеціаліста в галузі історії візантійського мистецтва та музейної справи. Його наукові студії, створені за канонами позитивізму, повною мірою відповідали високим стандартам російської та світової візантиністики кінця XIX – початку XX ст., не втратили своєї актуальності й на сьогодні. Ф. І. Шміт був чи не єдиним харківським візантиністом, якому вдалося за складних умов війни, революції та боротьби за владу в Україні зберегти й збагатити традиції харківської мистецтвознавчої школи.

Отже, значний творчий спадок істориків-мистецтвознавців Харківського університету входить до числа найбільш помітних здобутків візантиністичного вивчення українських земель Російської імперії. Харківські науковці Є. К. Редін та Ф. І. Шміт, які мали міцні зв'язки із представниками одеської та петербурзької візантиністики, створили наукові праці, що донині не втратили актуальності. Також вчені докладали значних зусиль до популяризації історії давньоруського та візантійського мистецтва, підтримували широкі зв'язки із провідними вітчизняними та закордонними візантиністами і користувалися беззаперечним авторитетом у фаховому середовищі.

4.2. Проблеми русько-візантійських зв'язків у працях і навчальних курсах з російської історії

Наукова біографія викладача кафедри російської історії Харківського університету, вихованця Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, В. І. Савви є однією з малодосліджених сторінок історії вітчизняної історичної науки. Хоча згадки про нього обмежені біобібліографічними довідками [578; 579; 580; 581], його студії, створені на межі російської історії, церковної історії та візантиністики, донині не втратили актуальності. На відміну від переважної частини праць харківських гуманітаріїв межі ХІХ–ХХ ст., що значною мірою залишаються бібліографічною рідкістю, магістерська дисертація В. І. Савви «Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей» [136; 137 (на це видання посилаємося нижче – М. Д.); 138; 139] продовжує перевидаватися, а згадки про вченого як одного з перших дослідників природи царської влади в Росії наявні майже у всіх розвідках, присвячених історії Московського царства [Див., наприклад: 238; 551; 554; 638].

Більш детальні відомості про підготовку і захист магістерської дисертації В. І. Савви [137] збереглися в його листах до професора російської історії, Київського університету В. С. Іконникова. В листі, датованому 7 листопада 1901 р. [209, арк. 1], харківський науковець, зазначаючи заслуги В. С. Іконникова у дослідженні культурного впливу Візантії на Русь, просив прочитати власну книгу та надати зауваження, а також сподівався на можливість захисту в Києві й на ймовірне опонування з боку В. С. Іконникова. Також В. І. Савва зауважував, що Д. І. Багалій з невідомих причин відмовився надати рецензію на його дисертацію [209, арк. 1 (зв.)], що непрямым чином свідчить про напружені взаємовідносини між колегами за кафедрою російської історії.

Робота В. І. Савви була прийнята до захисту за згодою декана В. В. Бузескула у Харківському університеті [207, арк. 1; 208, арк. 1]. Вчений повідомив В. С. Іконникова, що опонентами призначені М. С. Дринов та

П. М. Буцинський, жоден з яких не був фахівцем з російської історії XIV-XV ст., а також висловив свої сподівання на приїзд в якості опонента спеціаліста з історії руського права В. І. Сергєєвича [208, арк. 1; 207, арк. 1]. Також В. І. Савва напередодні захисту надіслав примірники монографії провідному візантиністу Ф. І. Успенському, філологам О. О. Шахматову та І. В. Помяловському, спеціалісту з російської історії С. Ф. Платонову, згаданому фахівцю з історії руського права В. І. Сергєєвичу, про що свідчать листи подяки, що містять короткі схвальні відгуки [222; 223; 224; 225; 226; 227].

Напередодні жовтневої революції 1917 р. В. І. Савва завершив написання докторської дисертації [141; 452], присвяченої аналізу документації Посольського приказу XVI ст., а також склав виданий вже за радянської доби за редакцією С. О. Шмідта довідник «Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке» [75]. Втім, серед значного творчого доробку В. І. Савви безпосередньо візантійській тематиці, окрім вже згаданої магістерської дисертації, присвячені окремі статті з проблеми впливу ромейської традиції на ритуали царського двору у Московській державі [142], доповідь на XII археологічному з'їзді [84, 55–56], а також його перша наукова розвідка про хрещення княгині Ольги [140].

Основна цінність магістерського дослідження В. І. Савви, витриманого у традиціях позитивістської історіографії, полягає у введенні до наукового обігу значного комплексу джерел, серед яких документи церемоніального характеру, зокрема чини вінчання на царство, послання митрополитів та державних діячів, що розкривали ідею царської влади в Московській державі. Основну увагу науковець зосередив на обряді вінчання на царство у Візантії, характеристиці відносин імператора із церквою, а також на процедурі коронації руських правителів від онука Івана III Дмитрія до Олексія Михайловича зі спробою визначення ступеня впливу на вказані церемонії візантійської традиції [137].

Ця розвідка донині залишається одним із найбільш ґрунтовних досліджень з історії походження царської влади в Московській державі, з

якої сучасні дослідники використовують передусім значний обсяг фактичного матеріалу [Детально про історіографію проблеми візантійського впливу на становлення царської влади див.: 238; 249, 3–4; 551; 554; 638]. Її основу склали чернетки рукопису, що збереглися в особовому фонді вченого [159; 160; 161; 162; 163; 164].

Про перебіг захисту дисертації В. І. Савви інформації не залишилось, тому рецензія професора кафедри російської історії П. М. Буцинського [63], чий зауваження В. І. Савва невдовзі спробував спростувати у відповідній публікації [144], є фактично єдиним джерелом, що дозволяє уявити зміст дискусії.

Аналізуючи перший розділ монографії, присвячений ролі візантійської царівни у політиці московського двору та формуванні уявлень про зміст царської влади, П. М. Буцинський зазначив хибність думки В. І. Савви про негативну роль Соф'ї Палеолог у політиці Івана III, й наголосив на неувазі автора до факту укріплення ідеї царської влади у Московській державі завдяки цьому шлюбу [63, 40–44]. Також рецензент зауважив ігнорування В. І. Саввою праць В. О. Ключевського та М. О. Дьяконова, навівши значні цитати з їхніх творів [63, 39; 338, 65]. Причому думку В. О. Ключевського про позитивний вплив Соф'ї на укріплення влади Івана III П. М. Буцинський подав без посилань [63, 39], вказавши на недооцінку В. І. Саввою візантійської царівни як провідника візантійських ідей на Русі [63, 42; 137, 41].

У відповіді на зауваження щодо ролі шлюбу московського царя у процесі посилення самодержавства В. І. Савва з відповідним посиланням на думку С. М. Соловйова зазначив, що вже напередодні цієї події на Русі були створені умови для посилення влади монарха та централізації держави, в яких вирішальна роль належала Івану III, а сама Соф'я мала змогу вплинути передусім на позбавлення від старих пережитків у палацових обрядах, що існували ще з князівської доби. Також вчений піддав сумніву твердження С. М. Соловйова щодо вирішального впливу дружини на прийняття Іваном III рішення про вінчання свого онука на царство та бажання покласти

край татарському ігові [144, 4]. Аргументи В. І. Савви є цілком логічними з огляду на те, що посилення самодержавства та відповідна централізація держави відбувалися у Московському царстві впродовж кількох десятиліть, що передували появі при дворі візантійської принцеси.

Окрім посилань на С. М. Соловйова, у висвітленні цього питання В. І. Савва навів переказ значних уривків тексту майже всіх узагальнюючих та спеціальних праць з російської історії, продемонструвавши однозначну прихильність на користь тез М. О. Польового та Д. І. Іловайського, які він використав у критиці викладу подій М. М. Карамзіним та С. М. Соловйовим [137, 6–26].

Черговому зауваженню П. М. Буцинського про неповноту історіографічної бази дослідження, зокрема щодо ігнорування автором поглядів В. О. Ключевського та М. О. Дьяконова на роль візантійської царівни при Московському дворі, В. І. Савва протиставив тезу про те, що ці дослідники лише узагальнили думки попередників без наведення достатньої аргументації. Така позиція автора не є виправданою з огляду на той факт, що серед безлічі наведених уривків праць попередників, в яких нерідко це питання розглянуто побіжно, він з невідомих причин не взяв до уваги спеціальне дослідження свого сучасника М. О. Дьяконова [63, 41; 143, 57–59; 338].

У другому розділі, присвяченому межах та характеру влади візантійського імператора, одним із суттєвих зауважень рецензента стало зазначення неувagi автора до ґрунтовної розвідки М. А. Скабалановича [63, 43; 593], яке В. І. Савва спробував виправдати тим фактом, що означена праця характеризує відносини імператорів із церквою лише впродовж одного століття, а не всього періоду існування Візантії [144, 14]. Критично рецензент поставився також до запозичення В. І. Саввою розлогого опису виходів імператорів у святкові дні з праці Д. Ф. Беляєва [63, 44; 137, 78–79; 262, 126–149]. Натомість автор відповів зауваженням, що навів стислий виклад понад стосторінкового опису означеного ритуалу з використанням лише окремих

вкрай необхідних уривків, подаючи всі необхідні посилання [144, 15]. Неаргументованими і такими, що суперечать посиланню на працю І. Є. Забеліна, видалися П. М. Буцинському твердження В. І. Савви про відсутність спільних рис між богомольними виходами імператорів до храму св. Софії та відвідуваннями московськими правителями Успенського собору [63, 44; 137, 89].

Повністю поза увагою рецензент залишив третій розділ, присвячений порівнянням московських та візантійських церковно-цивільних обрядів, хоча й тут, подібно до другого розділу, В. І. Савва подає значні за обсягом уривки праць попередників, уникаючи власних узагальнень. Також рецензент не аналізував четвертий та п'ятий розділи, присвячені обрядам вінчання московських царів та святкуванню Вербної неділі. Більш позитивними є оцінки П. М. Буцинським шостого розділу роботи В. І. Савви, проте тут відчувається або необізнаність рецензента із деталями Московського посольського обряду, або небажання визнавати заслуги автора. Схвальний відгук П. М. Буцинський подав щодо останнього розділу, де наводилися аргументи, якими керувались московські правителі у прагненні набуття царського титулу [63, 46].

У цілому рецензент позитивно оцінив роботу В. І. Савви, зазначаючи той факт, що автор взявся за надто широку проблему, а також зазначив надмірну увагу В. І. Савви до візантійських джерел більш раннього періоду (X ст.) [63, 47]. Рецензія П. М. Буцинського на магістерську дисертацію В. І. Савви як офіційного опонента, а також відповідь на неї дисертанта є фактично єдиним прикладом такої наукової полеміки між науковцями Харківського університету, що збереглася до нашого часу. Можна припустити, що зауваження, викладені у рецензії, склали основний предмет дискусії під час захисту дисертації В. І. Савви навесні 1902 р., хоча ці дві публікації вийшли друком вже 1903 р.

В. І. Савві значною мірою притаманне захоплення цитатами, до такого прийому він нерідко вдавався й у наступних розділах, через що виклад

поглядів попередників та розлоге подання уривків джерел займають десятки сторінок тексту. Це значною мірою ускладнює сприйняття цілісної концепції автора та його висновків. На нашу думку, цінність роботи передусім полягає у її історіографічній та джерелознавчій спрямованості, що є цілком закономірним, оскільки на кінець XIX ст. актуальність створення узагальнюючої праці, що демонструвала стан дослідження проблеми візантійського впливу на становлення державотворчих традицій Московського царства та знайомила із її джерельною базою, не підлягає сумніву.

Викладацька діяльність В. І. Савви у Харківському університеті була пов'язана із кафедрою російської історії, він читав лекції і проводив практичні заняття впродовж 1895–1905 та 1909–1919 рр. [248, 143; 322; 375, 20]. Згідно звіту за 1901–1902 навчальний рік практичні заняття з російської історії полягали в перекладі та критичному розборі свідочств візантійських авторів. Серед останніх – праця Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», опис боротьби великого князя Святослава Київського з візантійським імператором Іоанном Цимісхієм з «Історії» Лева Диякона та свідочства Бертинських анналів про Русь [40, 13]. В осінньому та весняному семестрах 1903–1904 навчального року практичні заняття з російської історії В. І. Савви присвячувалися «читанню та розбору пам'яток давньоруської писемності, деяких грамот руських князів, візантійських імператорів та Константинопольської патріархії» [30, 12]. У звіті за 1910 р. згадується, що В. І. Савва проводив практичні заняття з давньої російської історії, що передбачали читання та тлумачення «відомостей візантійських та арабських письменників про Давню Русь» [42, 13].

Окрім В. І. Савви, на кафедрі російської історії працювали науковці, для яких візантинознавча тематика не стала предметом спеціальних студій, проте була предметом постійної уваги в навчальних курсах. У середині 80-х рр. проблему нестачі кадрів на кафедрі російської історії Харківського університету було подолано завдяки призначенню молодих істориків

Д. І. Багалія (1883) та П. М. Бущинського (1884) [360, 335–336, 342–343; 375, 15–17, 19–20]. До питань візантійської історії Д. І. Багалій звертався в курсах історії Давньоруської та Московської держав, російської історіографії та джерелознавства, а також в дослідженнях та викладанні проблем історії Південно-Західної Русі [191, 132–136]. У спогадах Д. І. Багалій зазначав негативний вплив статуту 1884 р. на навчальний процес, вченого непокоїло ігнорування думки професорів у процесі формування міністерських предметних програм, фактичне знищення свободи викладання, формальний підхід до системи державних іспитів, вторинна роль курсу російської та української історії [191, 131–132]. Проте навіть за таких умов Д. І. Багалій акцентував увагу на сталому інтересі студентів до власних лекцій та практичних занять. Найбільш здібних вчених намагався залучати до наукової роботи, був щиро вдячний вихованцям за видання літографованих курсів своїх лекцій [191, 132–134].

Громадська діяльність та творчий доробок Д. І. Багалія, присвячений передусім історії та культурі українських земель Російської Імперії, неодноразово були предметом ґрунтовних наукових студій [Див., наприклад: 392]. Проте лекції з російської історії доби середньовіччя [55], у яких він подав огляд норманської проблеми з залученням візантійських джерел та проаналізував русько-візантійські зв'язки, слід розглядати також у контексті розвитку харківської візантиністики. У період 1883–1891 рр. цей курс викладався паралельно із медієвістичними курсами В. К. Надлера, а після його від'їзду із Харкова впродовж кількох років кафедра всесвітньої історії не мала спеціалістів-візантиністів. Лекції Д. І. Багалія з російської історії до середини 90-х рр. XIX ст. (тобто до призначення В. І. Савви та А. С. Вязигіна) залишалися єдиним загальним історичним курсом, що передбачав знайомство студентів із подіями ромейської історії та проблемою русько-візантійських політичних зв'язків, а їх якісне ілюстроване видання — єдиною спробою створення подібного навчального посібника із вітчизняної історії у Харківському імператорському університеті. [55].

До візантійської тематики Д. І. Багалій звертався також на практичних заняттях: в університетському звіті за 1901 р. збереглися згадки про те, що предметом його уваги на практичних заняттях із російської історії були давньоруські літописи та русько-візантійські угоди X ст., на знайомство з якими відводився значний обсяг навчального часу (4 години на тиждень) [40, 13].

Курс Д. І. Багалія у частині, присвяченій Київській добі, містив надзвичайно ґрунтовний виклад матеріалу з залученням комплексу вітчизняних та іноземних джерел, зокрема свідчень патріарха Фотія, Константина Багрянородного, Георгія Амастрідського, Стефана Сурозького з метою з'ясування норманського впливу на становлення давньоруської державності. В історіографічному огляді Д. І. Багалій продемонстрував знання не лише численних загальних праць, присвячених російській історії, а й спеціальних студій, серед яких акцентував увагу на значенні доробку відомого візантиніста В. Г. Васильєвського у дослідженні свідчень житій святих [55, 151, 172, 180–185; 282]. Більш стисло Д. І. Багалій характеризував політику князя Святослава у Болгарії та його війну з Візантією [192–193] (саме це питання стало темою першої наукової роботи вченого, підготовленої ще в студентські роки [54]), правові норми русько-візантійських мирних угод X ст. [55, 200–201], економічні зв'язки Київської держави з Імперією [55, 200–204], прийняття християнства та культурні впливи Візантії в Давній Русі [55, 204–216].

Отже, навчальні курси В. І. Савви та Д. І. Багалія з російської історії демонструють значну увагу вчених до актуальних питань візантиністики. Популярними темами став аналіз особливостей русько-візантійських зв'язків на матеріалах договорів київських князів з ромейськими імператорами, питання рецепції на Русі візантійських культурних та державотворчих традицій. Практичні заняття, які наприкінці XIX ст. вже стали обов'язковою частиною навчального процесу, передбачали переклад, тлумачення та критичне осмислення значного кола як візантійських, так і давньоруських

джерел. Така увага до візантійського матеріалу цілком відповідала політичній доктрині Російської імперії, яка базувалася на акцентуванні спільного минулого Візантії та східних слов'ян, і надавала можливості для обґрунтування лідерства російських монархів в колишніх імперських володіннях.

4.3. Візантійська держава, право, економіка та суспільство в оцінках Є. О. Черноусова

Візантиніст Євген Олександрович Черноусов (1869 – ?) [Біографічні довідки див.: 326; 679; 680; 681; 682] працював у Харківському університеті впродовж 1909–1918 рр. на посаді приват-доцента кафедри всесвітньої історії. Головним предметом досліджень історика стали візантійські культурні, політичні та правові феномени та соціально-економічний розвиток Римської імперії.

Інтерес Є. О. Черноусова до історії Візантії виявився вже під час навчання на історичному відділенні Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородько. 1895 р. він захистив у якості кандидатської роботи дослідження «Партии ипподрома в Константинополе» [172; див. детально: 318; 582, 214]. В ньому історик детально розглянув феномен ранньовізантійських церковних партій, звертаючи увагу передусім на їхню роль у якості народних представницьких інституцій, що доносили думку населення столиці до відома імператора. «Можна дійти висновку, – зазначав дослідник, – що цирк (мається на увазі Константинопольський іподром – М. Д.) для народу був чимось більшим, ніж лише засобом повеселитися. Він допомагав народу, зібравшись разом, і, користуючись цим, відкрито заявляти про свої бажання урядові» [171, 57–58], і, отже, «партії, будучи *de iure* лише партіями іподрому, (були – М. Д.) значно ширшими *de facto*, тобто партіями народу, тому що кожній з них відповідали інтереси більшої або меншої кількості громадян» [172, 68].

Висновки молодого дослідника цілком відповідали положенням тогочасної візантиністики, розвиваючи ідеї Ф. І. Успенського про те, що партії цирку мали, окрім спортивних, також військові функції, і були загальнонародними організаціями [642]. Є. О. Черноусов зробив також низку зауважень, які випереджали ідеї пізніших дослідників візантійських циркових партій – Н. В. Астахової [241; 242; 243], О. П. Дьяконова [337], М. В. Шевченка [425], Г. Л. Курбатова [410; 412], О. О. Чекалової [671; 672] та ін. Зокрема, він висловив тези про наявність у населення Константинополя своєрідного права брати участь у вирішенні політичних питань шляхом висловлення побажань, схвалення або засудження урядової політики під час зібрань на іподромі, а також про те, що окремі партії цирку виражали інтереси однієї з конкуруючих верств населення. Втім, ані визначити склад цих верств, ані причини протистояння між ними Є. О. Черноусов не спромігся, що можна пояснити порівняно слабким розумінням тогочасною історіографією соціально-економічної історії ранньовізантійського міста [318].

Після цієї студентської праці Є.О. Черноусов на доволі довгий час відійшов від вивчення історії Візантії, займаючись переважно добою античності. Найважливішою антикознавчою роботою історика стала «Очерки по истории Римской империи 180–235 гг. Подготовка смуты III века» [171]. У цій праці дослідник, на думку сучасних антикознавців, недооцінив економічні фактори кризи III ст., і обмежився лише розглядом творів античних авторів, які виступали у якості головного джерела з римської історії II – першої третини III ст. н. е., недостатньо залучаючи матеріали нумізматики та епіграфіки [361, 180; 366, 56; 590, 22]. Його виклад матеріалу, по-суті, просто зводився до опису подій, що відбувалися впродовж досліджуваного періоду в імперії, шляхом комбінування свідчень античних авторів [422; 426, 172]. Такий некритичний підхід обумовив і вкрай поверховий, швидше моралізаторський, аніж аналітичний, висновок вченого про причини кризи III ст. у Римській імперії: «Насилля, тиранія або нездатність правителів, озлоблення і революцій-

ний настрої керованих у зв'язку з безсиллям сенату і розпущеністю армії – ось ті фактори, які зробили цю смуту неминучою» [171, 273].

Повернення Є. О. Черноусова до візантійської тематики намітилося починаючи з пробної лекції, виголошеної 6 листопада 1909 р. під час обрання на посаду приват-доцента Харківського університету за кафедрою всесвітньої історії [42, 9], й пізніше опублікованої у «Записках Императорского Харьковского университета» під назвою «Основные черты государственного и общественного строя Византии» [170]. Вже у цьому виступі, поряд із захистом поняття «візантинізм» як «поєднання античного та християнського світогляду на ґрунті романтизму зі старими еллінською, єврейською та перською культурами» [170, 2; 446, 27; 552, 44; 553, 292], дослідник приділив значну увагу економічним факторам історії Ромейської імперії [487, 80]. Зокрема Є. О. Черноусов акцентував увагу на ролі державного адміністративного регулювання торгівельно-ремісничої діяльності у візантійських містах: «Усе міське господарство підкоряється найбільш дріб'язковій регламентації урядових чиновників. Такій само регламентації у виробництві, купівлі, продажу й внутрішніх розпорядках підпорядковані у містах усі торговельні та промислові корпорації, підозріле ставлення до яких перейшло до візантійського уряду у спадок від Римської імперії. Таким чином, у Візантії був дуже рано атрофований той елемент, який на Заході значною мірою сприяв виробленню засад нового європейського державного устрою на противагу середньовіччю, і який, за вільного розвитку, надав би Візантії можливість успішно конкурувати з її торговельними і промисловими суперниками, Венецією і Генуєю, будучи, таким чином, джерелом вірних прибутків як для держави, так і для суспільства» [170, 8].

Свої висновки Є. О. Черноусов базував на свідченнях важливого джерела з соціально-економічної історії Візантії – «Книзі Епарха», яка «містить матеріал для знайомства з промисловими і торговими корпораціями Візантії» [170, 6]. Думки дослідника засвідчують ґрунтовне опрацювання джерела і самостійну оцінку його інформації, суттєво глибший теоретичний підхід, ніж

той описовий, який превалював у згаданій монографії з історії Стародавнього Риму.

Твердження харківського візантиніста принципово відрізняються від позицій Ф. І. Успенського, який обстоював суто етатистські позиції, наголошуючи на позитивному впливові адміністративного контролю та регулювання торговельно-ремісничої діяльності у візантійських містах на розвиток економіки. Патріарх російської візантиністики позитивно оцінював систему державного контролю і регламентації економіки, ідеалізував ставлення держави і підприємницьких кіл столиці, наголошуючи на важливості державного протекціонізму [640].

Натомість Є. О. Черноусов близький за своїми поглядами щодо впливів державного апарату на візантійське ремесло та торгівлю до іншого відомого російського візантиніста П. В. Безобразова, який негативно оцінював державний контроль і регулювання торговельно-ремісничої діяльності у Візантії. На думку московського вченого, держава нав'язливою і прискіпливою регламентацією знищувала будь-які паростки підприємницької самостійності візантійських ремісників і торговців, позбавляла їх ініціативи, гальмуючи, таким чином, розвиток економіки [257; 258].

Інтерес Є. О. Черноусова до соціально-економічної історії Візантії значно посилювався внаслідок закордонного відрядження влітку 1911 р. до Константинополя [446, 26]. Як зазначав сам дослідник у звіті, головною його метою було «присвятити свій час заняттям у місцевих архівах (Російського Археологічного інституту в Константинополі – М. Д.) з питань, що мали стосунок до організації торгівлі та промисловості у Візантії» [34, 1–2]. Основним підсумком наукових студій науковця в РАІК стала велика стаття-рецензія [174] на книгу відомого німецького візантиніста А. Штекля з історії пізньоримських та візантійських торговельно-ремісничих корпорацій [724], який приділив значну увагу функціям державних органів, і, перш за все, секрету єпарха міста Константинополя з регулювання ремісничої діяльності й торгівлі, і дотримувався думки про їхню негативну роль в економічному житті Імперії.

У своїй рецензії на книгу А. Штекле Є. О. Черноусов уточнив і переглянув чимало окремих деталей з висновків німецького візантиніста, погодившись, у цілому, з його негативними оцінками ролі держави у розвитку підприємницької діяльності у Візантії. Основну увагу при цьому харківський науковець приділив роботі з першоджерелом – вже згадуваною «Книгою Епарха». Детально аналізуючи окремі її приписи, вчений продемонстрував не лише ґрунтовне знайомство із історичною пам'яткою та її особливостями, а також прекрасне знання соціально-економічного контексту, в якому функціонував цей нормативно-правовий документ. Отже, написана у формі рецензії, праця Є. О. Черноусова була, фактично, дуже цікавою й змістовною самостійною розвідкою, яка відобразила власний погляд дослідника на організацію державного контролю та регулювання ремісничого виробництва і торгівлі у Константинополі згідно з приписами «Книги Епарха» [431, 65; 437, 221; 478, 185–186; 582, 215]. Рецензія харківського візантиніста виділяється серед інших рецензій на книгу А. Штекле (наприклад, авторства П. В. Безобразова [256] та Е. Мейєра [714]) саме багатством фактичного матеріалу та самостійною авторською концепцією.

Згодом, у рецензії на книгу Л. Брентано [270], який вбачав у містах Візантії розвинену систему капіталістичного господарства та позитивно оцінював систему монополій і втручання візантійської держави у економічне життя, Є. О. Черноусов зазначив, якщо візантійські корпорації й були господарями ситуації на ринку, «то не стільки у власних інтересах, скільки у інтересах казначейства» [173, 138; 411, 144].

Як бачимо, погляди Є. О. Черноусова на соціально-економічну складову історії Візантійської імперії були комплексними й базованими на глибокому знанні джерел, вони доповнювалися й поглиблювалися понад півтора десятиліття, однак у основних моментах лишалися незмінними. Значною мірою це проявилось у коректному дотриманні принципів історизму й запобіганні модернізації, притаманної тогочасній західній історіографії. Під впливом теоретичних побудов Е. Мейєра [480], який схильний був вбачати капіталізм мало

не в усіх періодах існування людства, окремі західні історики розповсюджували це бачення і на Стародавній Рим, і на Візантійську імперію [411, 89, 92]. Подібним чином це питання розумів Л. Brentano [270]. Натомість Є. О. Черноусов залишався послідовним противником такого модернізаторського підходу, наголошуючи на середньовічній, а не ранньокapіталістичній природі торговельно-ремісничих корпорацій Константинополя за «Книгою Епарха» [344, 83–84].

Як бачимо, харківський візантиніст враховував реалії середньовіччя й оцінював характер та значення державного втручання у економічне життя у Візантії більш зважено і обережно, ніж його західні колеги, поступово відтворюючи комплексне бачення візантійської середньовічної економіки [316]. Про те, що саме візантійська економіка поступово ставала головним предметом його уваги, свідчить також підготовлена ним впродовж 1920-х рр. серія джерелознавчих статей про добу правління імператора Анастасія I Дикора (491–518), видатного «фінансиста на троні» [167; 175; 177; 704; 705], які вже не є основним предметом нашого дослідження. Як можна переконливо припускати, і це припущення підтверджується інформацією з листа Є. О. Черноусова до В. Н. Бенешевича [252, 91], науковець готував комплексну монографію про Анастасія I, у якій економічні сюжети мали б стати одними із ключових [332]. Принаймні, у згаданих джерелознавчих статтях візантиніст обов'язково звертав увагу на те, яку інформацію те або інше джерело може надати про фінансову та податкову політику імператора, здійснювані ним реформи. Не зайвим буде згадати і рецензію науковця на новітні видання з економічної історії Візантії, також написану вже після від'їзду з Харкова [169].

Ще одним проявом уваги Є. О. Черноусова саме до візантійської економіки стало проведення зі студентами старших курсів практичних занять із вивчення пам'яток візантійського законодавства, для яких вченим було обрано, зокрема, і «Книгу Епарха». Вочевидь, саме під час цих занять один зі студентів, В. Зиборовський, здійснив переклад цього джерела російською мо-

вою, додавши до нього примітки і коментарі, а також підготував наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха» [330].

З огляду на таку послідовну увагу харківського візантиніста саме до соціально-економічних питань історії Візантії і ґрунтовне опрацювання відповідних матеріалів, навряд чи можна беззаперечно, без важливих застережень погодитися з С. І. Лиманом у його твердженні, що «опубліковані роботи Є. О. Черноусова не мали фундаментального характеру, не були об'єднані єдиною тематикою» [437; 220; 446, 30–31]. Дійсно, впродовж «харківського», найбільш плідного в науковому плані етапу своєї наукової кар'єри, науковець досліджував не лише візантійську економіку. Є. О. Черноусов підійшов до вивчення феномену Візантійської цивілізації всебічно. Впродовж другого десятиліття ХХ ст., окрім вже згаданих, вийшли друком статті науковця з історії візантійської столичної та провінційної культури і освіти, історичної думки й літературної традиції, впливу візантійського права на давньоруське [165; 166; 168; 176]. Заслуговує на увагу той факт, що статті дослідника друкувалися в цей час у провідних візантиністичних періодичних виданнях Російської імперії – «Византийский временник» та «Византийское обозрение» [Див. додаток 1]. Важливим видається також те, що розвідки Є. О. Черноусова привертали увагу відомих тогочасних істориків, які рецензували їх та вступали у полеміку з автором.

Одним із перших в історіографії Є. О. Черноусов звернувся до характеристики історичної праці Дуки, яка містить інформацію про особливості політичного та релігійного життя Візантії ХІV ст. в статті «Дука, один из историков конца Византии: Опыт характеристики» [165]. Тут він вступив у полеміку з відомим російським істориком П. Д. Погодіним, який вважав, що Дука в цілому негативно ставився до Візантії й відверто симпатизував Заходу [547, 219]. Харківський візантиніст натомість доводив відсутність у візантійського історика симпатій до Заходу і вбачав у ньому патріота, який підтримував ідею унії суто заради порятунку Візантії [165]. Твердження Є. О. Черноусова, який ґрунтовно вивчив це питання, поділяють і пізніші дослідники світогляду

та соціально-політичних поглядів Дуки. Зокрема радянська візантиністка С. К. Красавіна наголошувала, що «той, хто старався на ділі довести свій патріотизм, прагнучи відтягнути загибель Візантії, полегшити якимось чином її участь, повинен був відкинути в бік будь-яку думку про захист релігійної незалежності» [394; 395].

Стаття Є. О. Черноусова «Из византийского захолустья XIII в.» [166] була присвячена митрополиту Навпактському Іоанну Апокавку, авторитетному світському та церковному діячу Епірського деспотату, держави, створеної після четвертого хрестового походу 1204 р. У творчості Апокавка дослідник вбачав риси, які зближували його із «пізнішими італійськими гуманістами» [166, 281; 446, 28]. Використовуючи опубліковані французьким ученим С. Петріді листи та документи Апокавка [718], Є. О. Черноусов пояснював особливості світогляду митрополита любов'ю і смаком до природи, а також прекрасним знанням античної літератури, авторитет якої в особі найвидатніших письменників давнини – Гомера, Арістофана, Евріпіда, Фукідіда, Арістотеля – він ставив на один щабель із Біблією. Окрім духовного спадку Апокавка, вчений зупинився на його стосунках з епірським деспотом Феодором Комніним, якому ставив у провину створення атмосфери ворожнечі та доносів [166, 15; 446, 29].

Предметом уваги вченого також стала тема впливу візантійського права на давньоруське [168], до якої у попередні періоди зверталися історики та юристи Харківського університету О. П. Зернін, М. О. Лавровський, М. А. Остроумов, М. О. Максимейко. В ній на прикладі «Руської правди» Є. О. Черноусов доводив, що руське право, відрізняючись від візантійського за головними принципами, запозичувало у нього «зовнішню форму» [168; 437, 221; 446, 28; 582, 215].

Історія Візантії була предметом навчальних курсів Є. О. Черноусова. Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька 1895 р. до призначення на посаду приват-доцента за кафедрою всесвітньої історії Харківського університету (1909 р.) викладав у

реальному училищі (1895–1904, Юр'їв) та впродовж року в рідному інституті (1904–1905). У 1917–1918 рр. вчений отримав посаду штатного доцента, професора. Є. О. Черноусов був єдиним спеціалістом із політичної та економічної історії Візантії у Харківському університеті на початку ХХ ст. Головною особливістю викладацької діяльності вченого було те, що тематика його наукових студій значною мірою збігалася із навчальними курсами [446, 25].

Так, вперше за всю історію Харківського університету в навчальному плані історико-філологічного факультету з'явився загальний курс історії Візантії (1912–1917) [46, 11, 17; 47, 16; 48, 17; 49, 10]. В університетському звіті за 1912 р. згадується проведення Є. О. Черноусовим практичних занять у весняному семестрі за джерелами хрестових походів та лекцій з історії Візантії за доби хрестових походів [34, 14; 326, 238]. Впродовж 1915–1916 р., окрім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів Є. О. Черноусов проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів візантійських хроністів» та вивченні пам'яток візантійського законодавства [43, 18; 319, 92–93; 330; 437, 220; 446, 25–26]. Слід зазначити, що до списків рекомендованої літератури науковець долучив праці більшості відомих на той час європейських та російських візантиністів, зокрема К. Крумбахера, Захарія фон Лігенталя, Г. Ф. Герцберга, Х. Гелзера, В. Г. Васильєвського, Ю. А. Кулаковського та ін. [330; 437, 220; 446, 25]

Учнем дослідника політичної та соціально-економічної історії Візантії Є. О. Черноусова був В. Зіборовський, який, як вже згадувалося, здійснив 1914–1915 рр. переклад російською мовою «Книги Епарха» і підготував наукову розвідку «Время происхождения «Книги Эпарха» [330].

Отже, науковий спадок Є. О. Черноусова демонструє його високий фаховий рівень як візантиніста, значне коло його положень про суспільний та економічний розвиток Візантійської імперії випереджало свій час і знайшло підтвердження у сучасних студіях. Саме на візантійському матеріалі

дослідницький метод Є. О. Черноусова еволюціонував від простого опису історичних подій шляхом переказу свідчень історичних джерел, що було притаманно його монографії з історії Стародавнього Риму, до глибокого теоретичного осмислення складних питань економічного, політичного, культурного та юридичного розвитку суспільства Візантії.

Фахова підготовка Є. О. Черноусова набула високої оцінки провідних російських візантиністів початку XX ст. Так у контексті обговорення нереалізованого проекту статуту 1906 р, що передбачав заснування на історико-філологічних факультетах усіх університетів кафедри візантиністики [50, 7; 683, 206–207], О. О. Васильєв у листі до Ф. І. Успенського [218] рекомендував кандидатуру Є. О. Черноусова для заміщення харківської кафедри. Вченого слід вважати одним із лідерів візантиністики у Харківському університеті напередодні революції та громадянської війни, який впритул підійшов до створення наукової школи і мав перспективу очолити візантиністичну кафедру, проте це стало неможливим через вимушений від'їзд із Харкова до Полтави, згодом - до Ростова-на-Дону, та закриття університету.

4.4. XII Археологічний з'їзд і його значення для розвитку харківської візантиністики

Одним із засобів «внутрішньонаукових комунікацій» а також результатом масштабної науково-організаційної діяльності вчених-гуманітаріїв Російської імперії останньої третини XIX – поч. XX ст. були з'їзди фахівців, які в цей період лише починали набувати ознак постійної складової наукового життя.

Участь у подібних заходах для харківських вчених поступово ставала свідченням визнання їхньої діяльності у середовищі фахівців, надавала можливості інтеграції до загальноросійського наукового простору та набуття міжособистісних зв'язків із колегами. Так, наприклад, М. С. Дринов у 1903 р.

на зборах Попереднього комітету з'їзду російських філологів увійшов до числа почесних головуєчих (як член-кореспондент Відділення російської мови та словесності Імператорської Академії Наук), а також очолив секцію, присвячену обговоренню видання Слов'янської енциклопедії [121, 2, 25]. В. І. Савва, отримавши запрошення від Академії наук, на осінньому з'їзді філологів планував доповідь про святкування Великодня візантійським імператором і московським царем, матеріали якої збереглися в архівному фонді науковця [158; 206, л. 1 (зв.)], проте цей захід був заборонений царським урядом в умовах військового стану [676, 98]. 1911 р. Є. О. Черноусов разом із В. П. Бузескулом, Я. О. Денисовим та М. О. Масловим взяв участь у роботі Першого Всеросійського з'їзду викладачів давніх мов у Петербурзі [681].

Більш доступними й регулярними науковими форумами, на яких вчені-візантиністи Харківського університету мали змогу презентувати результати власних досліджень перед загальноросійською науковою спільнотою, були археологічні з'їзди, що скликалися за ініціативи Імператорського Московського археологічного товариства (1864–1923). До числа безпосередніх організаторів таких зібрань входили й історико-філологічні товариства, зокрема й ХІФТ.

Наявність у програмах археологічних з'їздів доповідей, що прямо чи опосередковано стосуються візантинознавства, можна пояснити широким сприйняттям предмету археологічної науки, характерним для останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. До «науки про старожитності» поряд із археологами долучались філологи, літературознавці, історики, мистецтвознавці, географи, етнографи [571; 572, 21]. Саме з'їзди значною мірою сприяли формуванню загальноросійської наукової спільноти, до якої належали також вчені-візантиністи. Важливість подібних зібрань вже 1881 р. зазначив професор Дерптського університету О. Г. Брикнер. На його думку, археологічні з'їзди, що організовувалися один раз на три роки (1869–1911), об'єднали сотні науковців-гуманітаріїв в єдину «вчену корпорацію, яка у цьому вигляді не існувала б без з'їздів» [228, 255].

Окрім XII Археологічного з'їзду (серпень 1902 р.), що став знаменною подією у науковому та громадському житті Харкова, деякі харківські вчені-візантиністи вже мали досвід участі у подібних форумах. Так, наприклад, на X Археологічному з'їзді в Ризі Є. К. Редін презентував доповідь на основі матеріалів магістерської дисертації «Мозаики равеннских церквей» [310, 72]. Із невідомих причин він особисто не взяв участь у XI з'їзді в Києві, хоча засідання Московського Попереднього комітету з підготовки київського з'їзду відвідав і запропонував для обговорення питання, пов'язані із дослідженням ранньосередньовічного італійського мистецтва та церков Києва [653, 100–101]. Є. К. Редін був також серед організаторів XIII з'їзду в Катеринославі і презентував доповіді: «Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова» [85], «О значении фотографических снимков с предметов древности», «Редакции лицевых рукописей сочинения Козьмы Индикоплова» [85]. Беззмінним учасником археологічних з'їздів був Д. І. Багалій (1890–1911) [190, 2], у роботі XIII з'їзду в Катеринославі та XIV з'їзду в Чернігові брали участь А. С. Лебедев та В. І. Савва [85].

XII Археологічний з'їзд, що відбувся в серпні 1902 г., став визначною подією в науковому житті Харкова. Хоча на з'їзді пріоритет надавався дослідженням із краєзнавства, археології, музейної справи, етнографії Слобідської України, тринадцять візантинознавчих доповідей були презентовані провідними істориками, філологами, мистецтвознавцями [84].

Харківський з'їзд став одним із найбільш масштабних – він об'єднав 402 учасників, серед яких понад шістдесят – професори та приват-доценти [84, 233; 697, 76]. З провідних російських візантиністів початку XX ст. з'їзд відвідали лише Д. В. Айналов та Ю. А. Кулаковський [84, 20], Н. П. Кондаков, О. О. Васильєв та Ф. І. Успенський з невідомих причин до Харкова не приїхали. Вчені-візантиністи Харківського університету Є. К. Редін, А. С. Лебедев, М. С. Дринов, В. І. Савва входили до складу Харківського Попереднього комітету з організації з'їзду і провели масштабну підготовчу роботу [84, 6–7]. Прикладом самовідданої праці Є. К. Редіна стали

його численні поїздки Слобожанщиною заради збору матеріалів для виставки предметів археології, мистецтва та побуту Слобожанщини, і подальший надзвичайно складний процес повернення експонатів володарям. Свідченням останнього стало листування вченого із професором Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька М. М. Бережковим [196; 200; 214; 215; 216], фахівцем з історії козаччини Я. П. Новицьким [211, 61–65], етнографом Б. С. Познанським [211, 65–73], колекціонером картин та фотопортретів В. В. Александровим [211, 74–76].

В організаційному плані на харківському з'їзді збереглася практика попередніх наукових форумів. За бажанням учасники, що мали презентувати власні доповіді, на свій розсуд записувалися до будь-якої з дев'яти секцій [697, 7–8]. Доповіді, що передбачали звернення до візантійської проблематики, традиційно виголошувались у відділенні класичних, візантійських та західноєвропейських старожитностей. Повідомлення з історії православ'я, візантійського та давньоруського мистецтва, як правило, зачитувались на засіданнях секції церковних старожитностей і секції пам'яток мистецтв, нумізматики та сфрагістики, славісти об'єднувались у відділенні слов'янських старожитностей [84, 10–11]. Окрема візантиністична секція була організована лише на VI з'їзді в Одесі 1884 р., де візантійські студії були пріоритетним напрямом роботи [85].

Особливу цінність для візантиністики мають доповіді, що пройшли обговорення на з'їзді, а пізніше були опубліковані авторами у розширеному варіанті. Презентація результатів досліджень на засіданнях секцій, участь у дискусіях, безумовно, дозволили багатьом науковцям виявити нові аспекти дослідження власної тематики і визначити перспективи подальшої роботи.

Секцію церковних старожитностей очолив відомий російський спеціаліст із християнської археології та мистецтва, директор Археологічного інституту і професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. В. Покровський, почесними головами були єпископ Сумський Стефан (Архангельський), а також провідні історики С. Ф. Платонов та

В. С. Іконников [84, 6, 10, 27, 50, 66]. Всього на секції було представлено десять доповідей, більшість із яких передбачала звернення до візантійської тематики. Відомий богослов та археолог, викладач семінарії та жіночого єпархіального училища в Тулі М. І. Троїцький презентував результати власних досліджень хрестоподібного храму поблизу Карантинної бухти [84, 54-60; 122, 621-622; 148, 397]. У повідомленні «Древнейший храм в Херсонесе Таврическом, открытый при раскопках в настоящем году» науковець звернувся до проблеми збереження херсонеських пам'яток, схаактеризував особливості будівництва храму та підлогову мозаїку. Будівлю він датував кінцем IV – V ст., взявши за основу монети доби Юстиніана I, знайдені під час розкопок. Подібної точки зору дотримуються і сучасні дослідники. Наприклад, С. Б. Сорочан, посиляючись на більш пізню публікацію М. І. Троїцького, видану вже після XII Археологічного з'їзду, також наголошує на тому, що хрестоподібний храм був побудований не пізніше V – VII ст. [608, 164; 631, 22]. Актуальними для сучасної науки залишився і аналіз М. І. Троїцьким зображення «древа життя» в підлоговій мозаїці цієї культової споруди [609].

Відомий мистецтвознавець, спеціаліст із візантійського та давньоруського мистецтва, професор Казанського університету Д. В. Айналов став чи не найактивнішим учасником харківського з'їзду, презентувавши три доповіді на трьох секціях [84]. Основною темою виступів науковця став аналіз окремих аспектів візиту княгині Ольги до Константинополя. Аналізуючи листи Д. В. Айналова, В. І. Ульяновський зазначає, що науковець розпочав комплексне дослідження цього питання 1900 р. [635, 10–11]. XII Археологічний з'їзд надав йому можливість апробації одержаних результатів, обидві доповіді були опубліковані в «Трудах» цього наукового форуму [230; 232; 234]. Повідомлення «Дар великой княгини Ольги в ризницу церкви св. Софии в Царьграде» Д. В. Айналов представив на секції церковних старожитностей [84, 112–114; 122, 630–631; 230]. Основна його теза про те, що факт хрещення княгині

Ольги передував її дару до ризниці Святої Софії богослужбового тареля з зображенням Ісуса Христа [230, 2], прийнятий сучасними дослідниками [295, 155–156].

Керівниками секції «Древности классические, византийские, восточные и западно-европейские» були професор Новоросійського університету Е. Р. фон Штерн, професор університету Св. Володимира Ю. А. Кулаковський, професори Харківського університету В. П. Бузескул та Г. Ф. Шульц [84]. Поза сумнівом, тут був представлений надзвичайно сильний склад спеціалістів із класичної філології, античної та візантійської історії. Кілька доповідей присвячувались проблемі русько-візантійських зв'язків і впливу Візантії в давньоруській культурі. У повідомленні «Где и как была принята св. княгиня Ольга в Царьграде» [122, 627–628; 234]. Д. В. Айналов спробував реконструювати картину прийому княгині Ольги імператором та імператрицею на основі інформації трактату Константина Багрянородного «De ceremoniis», одним із перших в російській історичній науці запропонувавши переклад його уривків, а також зазначивши його достовірність [234, 16; 295, 171–172]. Доповідь про візит княгині Ольги до Константинополя вчений опублікував в «Книге для чтения по русской истории» [233], а ця тема залишилась серед його наукових зацікавлень до кінця життя, доказом чого є рукописний спадок Д. В. Айналова [635, 27–28].

Для виступу на секції «Древности классические, византийские, восточные и западно-европейские» приват-доцент кафедри російської історії В. І. Савва обрав один із сюжетів своєї щойно опублікованої магістерської дисертації [137, 78–79]. Основною ідеєю доповіді «Выход византийских и московских царей в праздник Рождества» [122, 623–624] стало положення про запозичення московськими царями елементів візантійських обрядів за умови збереження власної, «московської основи», яке було розвинуто сучасною історичною наукою [238; 638]. Дискусія про язичницьку природу імператорської влади в Візантії, в якій взяли участь М. А. Остроумов, Ю. А. Кулаковський, М. І. Троїцький, проходила у певному відриві від теми

виступу В. І. Савви, проте надзвичайно слухним було зауваження її учасників щодо особливої актуальності теми походження влади візантійських і московських правителів у історіографії початку ХХ ст. [122, 625]

У роботі відділення класичних, візантійських, східних і західноєвропейських старожитностей взяв участь один із провідних російських візантистів, професор Київського університету св. Володимира Ю. А. Кулаковський. Хоча сучасний київський дослідник А. О. Пучков ставить під сумнів участь Ю. А. Кулаковського у з'їзді, посилаючись на закреслений запис у послужному списку вченого [563, 187], протоколи засідань відділень XII Археологічного з'їзду містять тези виступу та інформацію про його участь у дискусіях [84, 102–104; 122, 628–630]. Про поїздку Ю. А. Кулаковського на харківський з'їзд згадують Л. В. Матвєєва та А. М. Домановський [327, 341–342]. Впродовж 1902–1903 рр. одним із пріоритетних напрямів досліджень вченого стала візантійська військова історія та адміністративний устрій [Див. список праць Ю. А. Кулаковського: 563, 385–403; 470, 53–63]. У доповіді «Византийский лагерь X века» [84, 102–104; 122, 628–630]. Ю. А. Кулаковський презентував результати дослідження нещодавно відкритого візантійського джерела Х століття «De castrametatione» («Об устройстве лагеря»). На зарубіжні видання трактату науковець відгукнувся двома розгорнутими рецензіями, а пізніше опублікував у «Византийском временнике» переклад перших восьми розділів пам'ятки з детальним коментарем та кресленнями [Див.: 307 та вказ. літературу].

Проблема русько-візантійських зв'язків порушувалася на секції первісних старожитностей у доповіді професора кафедри російської цивільної історії Київської духовної академії В. З. Завитневича «О культурном влиянии Византии на быт русских славян курганного периода» [122, 627; 148, 105–110], хоча вибір подібної проблеми відрізнявся від основної тематики досліджень вченого [645, 86].

На секції пам'яток мистецтв, нумізматики та сфрагістики тема візантійського впливу в культурі Давньої Русі була продовжена одним із провідних

російських спеціалістів Д. В. Айналовим у повідомленні «Мраморы и инкрустации Десятинной церкви и Киево-Софийского собора» [84, 135–137; 122, 631–632; 232]. Науковець презентував результати дослідження в Києві влітку 1901 р., зазначивши сприйняття принципів візантійської архітектури на Русі не лише у мозаїчному декорі, а й у облицюванні стін та підлоги мармарами та інкрустаціями [232, 5–6].

Тема впливу візантійської традиції в літературі південних слов'ян обговорювалася на секції слов'янських старожитностей, яку очолювали відомі професори-славісти М. С. Дринов, І. А. Лінніченко та К. Я. Грот [84]. Доповідь М. С. Дринова «О древнем церковно-славянском памятнике «Видение Пророка Исаяи о последнем времени» [74; 84, 74; 122, 632–633] була присвячена аналізу твору, в якому йдеться про долю Болгарського царства та балканських народів кінця X – першої половини XI ст. М. С. Дринов на основі історичної частини, що містить опис подій візантійсько-руської та візантійсько-болгарської історії цієї доби, не зовсім точно датував пам'ятку «половиною XI ст.» та зазначив перспективу його подальшого дослідження [74; 122, 633; 339]. Вивчення цієї пам'ятки було продовжено у сучасній історіографії із урахуванням положень М. С. Дринова [483; 484; 633].

У доповіді «Об одном рукописном сборнике церковных чиноположений XIV века» М. С. Дринов зауважив, що пам'ятка містить дві частини, створені в різний час [84, 110; 122, 634; 148, 360]. До цієї збірки, один з рукописів якої знаходився в його особистому володінні, М. С. Дринов звертався і у більш ранніх роботах, результати його досліджень були високо оцінені видавцем «Синодика» М. Г. Попруженком та П. О. Лавровим [556, 1–6; 415; 435, 391–392]. На секції слов'янських старожитностей також виступив професор харківського університету М. Г. Халанський. У доповіді «Южно-Славянские песни о смерти Марка Кралеви́ча» [84, 111; 122, 633–634] науковець проаналізував епічні мотиви південнослов'янської народної поезії, про-

вівши аналогію легенди про загибель сербського королевича Марко з руськими билинами та повістями про падіння Царгороду [153; 154; 343; 562].

Таким чином, слід зазначити, що візантиністична тематика була одним із популярних напрямів роботи XII Археологічного з'їзду. Участь у засіданнях секцій провідних спеціалістів із візантійської, російської, слов'янської історії, мистецтвознавців, археологів, поза сумнівом, задали високий науковий рівень дискусіям і доповідям. Виступи більшості названих дослідників, в тому числі і харківських візантиністів М. С. Дринова та В. І. Савви, були присвячені надзвичайно вузьким питанням слов'яно-візантійської історії, мистецтва, літератури. «Програмні» в сучасному розумінні доповіді, присвячені стану та перспективам розвитку російської візантиністики в цілому, на XII Археологічному з'їзді були відсутні. Ймовірно, така ситуація склалася, оскільки в роботі з'їзду не взяли участь вже згадані провідні «столичні» візантиністи того часу. В цьому плані вигідно відрізнявся VI з'їзд в Одесі у 1884 р., на якому презентувалися доповіді Н. П. Кондакова та Ф. І. Успенського, що містили аналіз загальної ситуації в науці візантійської історії та археології [85].

Активна участь у підготовці XII Археологічного з'їзду для деяких харківських фахівців-візантиністів зумовила вимушений відхід від візантинознавчих студій. Передусім це стосується спеціаліста з історії візантійського та давньоруського мистецтва Є. К. Редіна, який понад два роки, що передували XII з'їзду, присвятив дослідженню церковних старожитностей Слобожанщини. Ця тема впродовж останніх років життя вченого увійшла до кола його основних наукових уподобань поряд із темою майбутньої докторської дисертації, присвяченої мініатюрам давньоруських списків «Християнської топографії» Козьми Індикоплова. Практичні навички як фахівця з русько-візантійського мистецтва, поза сумнівом, допомогли йому в аналізі матеріалів виставок XII Археологічного з'їзду, переважна частина яких датувалася добою бароко. Також Є. К. Редін очолював засідання секції «пам'ятников ис-

кусств и художеств, нумизматики и сфрагистики», на яких були представлені доповіді, близькі до його основного фаху.

Подібним чином участь у XII Археологічному з'їзді вплинула й на тематику робіт професора Харківського університету, спеціаліста з церковної історії А. С. Лебедєва, який неодноразово звертався до візантиністики у своїх ранніх студіях та навчальних курсах. Впродовж підготовки до з'їзду вчений досліджував матеріали церковних архівів Харківської та Курської губерній, що стало основним напрямом його наукових студій у пізній період творчості.

XII Археологічний з'їзд для харківської візантиністики передусім мав значення масштабного наукового форуму, де були присутні провідні вчені-візантиністи, спеціалісти з російської та слов'янської історії з усіх університетів та академічних установ Російської імперії. З'їзд надав харківським вченим можливість презентації результатів власних досліджень, участі в дискусіях, знайомства з роботами колег. Все це продовжувало сприяти формуванню єдиного наукового співтовариства вчених, пов'язаних близькою дослідницькою тематикою. Це було надзвичайно важливо, оскільки, крім листування з колегами, участі в роботі місцевих наукових товариств, поодиноких закордонних відряджень та публікацій у періодичних виданнях, вчені початку XX ст. були позбавлені професійного спілкування. На XII Археологічному з'їзді значною мірою були підбиті підсумки розвитку історичної науки в Російській імперії XIX століття, а також цей з'їзд став останнім, на якому було презентовано різнопланові візантиністичні доповіді.

4.5. Проблема становлення візантинознавчої наукової школи у Харківському університеті

Аналіз творчого спадку візантиністів Харківського університету, який нараховує близько двох сотень наукових праць та навчальних курсів, породжує питання про існування наукової школи або її окремих елементів. Ця проблема потребує уваги до міжособистісних стосунків між викладачами

у контексті «вчитель-учень» (вертикальні наукові зв'язки), а також з'ясування наявності спільної тематики наукових студій і активного співробітництва між представниками одного покоління вчених (горизонтальні наукові зв'язки).

У сучасній історіографії наукова школа виступає в якості неформального об'єднання, якому притаманні педагогічні та наукові зв'язки, спільна дослідницька тематика та методологія. Також обов'язковими критеріями школи є самоорганізація, усвідомлення приналежності до неї її членами, і визнання зовнішніми спостерігачами [278, 4; 489; 493, 9–10; 494, 115–116; 495, 113; 511, 25–26; 674, 50].

Важливим аспектом функціонування наукової школи також є наявність лідера і можливості регулярного наукового спілкування, що в умовах середини XIX – початку XX ст., як правило, найкращим чином могло бути реалізовано у випадках, коли вчитель та учень працювали в одному навчальному закладі. Винятки становили ситуації, в яких зв'язки між наставниками та вихованцями переривалися, або обмежувалися періодом навчання учня в університеті.

На відміну від Петербурзького та Одеського осередків візантинознавства, де впродовж останньої третини XIX ст. відбулося становлення потужних шкіл В. Г. Васильєвського та Н. П. Кондакова, у Харківському університеті формування «схоларної» традиції мало свої особливості і відбувалося у більш складних умовах.

У середині XIX ст. одним із фундаторів наукової славістики та філології в Харківському університеті став І. І. Срезневський, чий зв'язок із *alma mater* не перервався після переїзду до Петербурга. Вихованці вченого у Головному педагогічному інституті брати Петро Олексійович та Микола Олексійович Лавровські, які підготували магістерські дисертації під його керівництвом, 1852 р. були призначені на кафедри славістики та педагогіки Харківського університету. Про їхнє подальше співробітництво з вчителем інформа-

ція відсутня, за винятком того, що І. І. Срезневський відгукнувся рецензією на докторську дисертацію М. О. Лавровського [147].

Більш тісні особисті відносини пов'язували викладачів всесвітньої історії М. Н. Петрова та В. К. Надлера. Хоча прямі свідчення зв'язку «вчитель-учень» щодо цих вчених відсутні, на їхню користь свідчать ті обставини, що В. К. Надлер слухав лекції М. Н. Петрова, ймовірно, використовував його досвід у розробці власних курсів, а також підготував до друку том, присвячений історії середніх віків [116]. Непрямим аргументом на користь співпраці між двома вченими є той факт, що вони понад двадцять років були провідними викладачами історико-філологічного факультету, паралельно читали курси з всесвітньої історії, а аналіз їхнього наукового доробку демонструє схожість у поглядах зокрема на політичну історію Візантії та її вплив на становлення держави та права Східної та Західної Європи. З огляду на те, що викладання історії середніх віків М. Н. Петров розпочав раніше, й В. К. Надлер був знайомий зі змістом його лекцій, можна вважати, що погляди вчителя певною мірою мали вплив на учня.

Отже, впродовж другої половини XIX ст. у Харківському університеті не сформувалися передумови до створення візантинознавчої школи, оскільки науковці-візантиністи, як правило, були вихованцями різних освітніх закладів, і не були пов'язані спільною дослідницькою тематикою.

На межі XIX – XX ст. Харківський університет, завдяки науковій діяльності Є. К. Редіна, став потужним центром вивчення історії мистецтва. Хоча в сучасній історіографії не підлягає сумніву теза про Є. К. Редіна як фундатора мистецтвознавчої школи [518; 519; 531; 544], втім, на нашу думку, занадто мало аргументів свідчить на користь того, що її однозначно слід пов'язувати із візантинознавством.

Формування зв'язків «вчитель-учень» у середовищі візантиністів Харківського університету ускладнювалося через те, що більшість вчених-візантиністів направлялися до Харкова з інших університетів, вже маючи коло наукових інтересів і нерідко зберігаючи зв'язки з колишніми наставника-

ми. Це демонструє приклад Є. К. Редіна, який, попри значний науковий доробок і авторитет у загальноросійському середовищі фахівців-візантиністів, до останніх днів залишався учнем Н. П. Кондакова. Сам Є. К. Редін, маючи широке коло наукових інтересів та громадських обов'язків, не зосередив увагу на підготовці учнів – фахівців з історії візантійського мистецтва. Чи не єдиним вихованцем вченого, який мріяв присвятити свою наукову діяльність візантиністиці, був О. І. Білецький [324; 530; 543], який надалі підтримував дружні стосунки із Ф. І. Шмітом, вітаючи його видання «Искусство древней Руси-Украины» [543, 92–95; 106–107]. Проте доробок О. І. Білецького обмежений кількома візантинознавчими працями, створеними невдовзі після закінчення університету. Від 1917 р. О. І. Білецький вже не звертався до візантиністики, за винятком студій з історії давньоруської літератури, і поступово перейшов до марксистської методології.

Питання про існування у Харківському університеті візантинознавчої і мистецтвознавчої школи безпосередньо пов'язане з науковою та викладацькою діяльністю Ф. І. Шміта. До мистецтвознавчої школи Харківського університету у сучасній українській історіографії долучається значне коло науковців, включаючи О. І. Кирпичнікова, Є. К. Редіна, О. І. Білецького, Ф. І. Шміта та його учнів [518; 519; 531; 532; 544]. Проте таке об'єднання понад десятка вчених в межах єдиної школи уявляється для нас умовним, оскільки сюди входили дослідники різних поколінь, які часто не контактували один з одним, не були поєднані спільною тематикою, і не всі були фахівцями-візантинознавцями.

Більш обґрунтованим видається твердження про існування наукової школи Ф. І. Шміта, який дійсно доклав значних зусиль до фахової підготовки Д. І. Гордєєва, В. О. Третьякова, С. А. Тарануценка, О. А. Нікольської, А. В. Тюнер, В. К. Крамфус, Т. О. Івановської, К. А. Берладіної, К. Р. Унгер-Штейнберг, Н. В. Ізмайлової та ін. [529; 544, 22–24]. Всі вони продовжили дослідження вже в радянський період, окремі з них стали співробітниками

кафедри історії європейської культури Харківського інституту народної освіти [544, 22–25; 625, 268].

Попри те, що вони не обрали предметом своїх наукових зацікавлень візантійське мистецтво, їм належить значний доробок з проблем української культури. Трагічна доля Ф. І. Шміта та його учнів, які стали жертвами сталінських репресій, а також аналіз їхнього доробку, створеного в радянський період, має подальші перспективи дослідження, і є складовою історії українського мистецтвознавства та візантиністики.

Наявність окремих передумов створення візантинознавчої школи у Харківському університеті слід також пов'язувати з науковою та викладацькою діяльністю Є. О. Черноусова, чиє коло наукових інтересів і навчальних курсів обмежувалося суто візантинознавчою тематикою. Вже згадуваний переклад його учнем В. Зіборовським джерела з історії візантійської адміністрації та торгівлі «Книги Епарха» та плани зі створення під керівництвом Є. О. Черноусова кафедри візантиністики у Харківському університеті є найкращим свідченням високого викладацького рівня вченого та його науково-організаційних здібностей. У таких умовах Є. О. Черноусов мав найкращі можливості для формування власної наукової школи, проте планам завадили революційні події 1917 р., які змусили вченого виїхати до Полтави та Ростова-на-Дону.

Отже, вченими-візантиністами Харківського університету на початку XX ст. був створений значний візантинознавчий доробок, у якому найбільш помітними і значущими є студії з історії візантійського мистецтва, економічної та політичної історії Візантії. Аргументів на користь існування візантинознавчої школи існує не достатньо, проте слід брати до уваги наявність низки передумов до її створення. На заваді подальшому розвитку харківського осередку візантиністики, який на чолі з Є. О. Черноусовим та Ф. І. Шмітом у більш сприятливих умовах мав би можливості перетворення на потужну наукову школу, стали події жовтневої революції та

громадянської війни, а також вимушений від'їзд із Харкова провідних фахівців і ліквідація університету 1920 р.

Висновки до 4 розділу

Впродовж третього періоду розвитку візантиністики у Харківському університеті (початок 90-х рр. XIX – поч. XX ст.) відбулася поява нових дослідницьких напрямів. Це було зумовлене тим, що посади викладачів кафедр російської та всесвітньої історії, теорії та історії мистецтва на цьому етапі займали науковці, які обрали візантинізм своїм фахом. Високий професійний рівень Є. К. Редіна, Ф. І. Шміта, Є. О. Черноусова, В. І. Савви був визнаний у загальноросійському науковому середовищі, свідченням чого були їхні широкі наукові контакти з колегами, участь у наукових форумах та близько двох сотень публікацій у загальноросійських фахових часописах [Див.: додатки 1, 2].

Панівним напрямом візантійських студій у Харківському університеті на межі XIX–XX ст., поза сумнівом, була історія візантійського та давньоруського мистецтва. Є. К. Редін та Ф. І. Шміт, окрім створення значного кола досліджень візантійських та давньоруських пам'яток, актуальність яких продовжує визнаватися і сучасною наукою, докладали значних зусиль до популяризації предмету власних студій. Вони стали одними з головних фундаторів музею красних мистецтв Харківського університету, викладали у художніх школах та училищах, читали лекції для харківської громадськості. Традиції Є. К. Редіна та Ф. І. Шміта, які входили до числа лідерів російського мистецтвознавства, продовжив О. І. Білецький. Попри те, що він не обрав візантиністику своїм фахом, у ранній період наукової діяльності вчений створив наукові праці, в яких звертався до історії візантійського та давньоруського мистецтва, а також досліджував ромейські впливи у давньоруській літературі.

Професор кафедри російської історії В. І. Савва впродовж першого десятиліття своєї наукової діяльності зосередив увагу на хрещенні княгині Ольги

та дослідженні питання впливу візантійської традиції на становлення ідеї царської влади в Московській державі.

Помітною фігурою серед російських візантиністів другого десятиліття XX ст. стає приват-доцент кафедри всесвітньої історії Є. О. Черноусов. Його статті, присвячені соціально-економічному розвитку та особливостям громадсько-політичного життя Візантії, друкувалися у російських та закордонних візантиністичних часописах, викликаючи схвальні оцінки колег. Не залишилася поза увагою провідних російських візантиністів і його викладацька діяльність, зокрема читання загального курсу історії Візантії. Тому не випадково провідними візантиністами О. О. Васильєвим та Ф. І. Успенським обговорювалися плани створення спеціалізованих кафедр візантиністики в університетах Російської імперії. Основним претендентом на таку кафедру у Харкові вони називали саме Є. О. Черноусова, який, окрім створення значного кола візантиністичних праць та читання курсів, докладав зусиль до підготовки учнів-візантиністів.

Основною методологією візантійських студій у Харківському університеті впродовж початку 1890-х – 1920 рр. був позитивізм. Це зумовило увагу Є. К. Рєдіна, Ф. І. Шміта, В. І. Савви передусім до джерельного матеріалу, збору фактів, їхньої систематизації та створення значних за обсягом праць, яким притаманні описовість та енциклопедичність. Втім, вже більш пізні праці Ф. І. Шміта та Є. О. Черноусова демонструють критичний аналіз джерел і спроби глибокого теоретичного осмислення окремих питань візантійської історії та мистецтва. Прихід до влади більшовиків, спонукали Ф. І. Шміта та О. І. Білецького до осмислення марксистської методології та перших спроб застосування її прийомів у власних студіях.

Формуванню загальноімперського наукового середовища фахівців-візантиністів сприяли ювілейні збірки та часописи. Візантиністичні матеріали у Харківському університеті друкувалися у збірниках ХІФТ, виданих на честь провідних науковців, зокрема О. І. Кирпичнікова,

Є. К. Редіна, В. П. Бузескула. Включення до таких видань наукових статей, вітальних адрес, некрологів, оглядів наукового доробку, авторами яких були представники різних навчальних закладів та наукових установ Російської імперії, було найкращим свідченням поваги до ювіляра чи померлого з боку його колег, а подібні збірки були черговим доказом причетності харківських вчених до загальноросійського наукового співтовариства.

Візантиністи Харківського університету, зокрема Е. К. Редін, Ф. І. Шміт, а також славіст Г. А. Ільїнський, брали активну участь у виданні «Византийского временника». Підготовка харківськими вченими не лише статей, а й детальних бібліографічних оглядів новітньої вітчизняної та закордонної літератури потребувала значних зусиль, проте мала неоціненне значення для російського візантинізму. Співробітництво з провідним загальноросійським спеціалізованим виданням для візантиністів Харківського університету було беззаперечним фактом визнання їхнього високого фахового рівня з боку провідних столичних вчених. Загалом харківські науковці презентували на сторінках «ВВ» та «ВО» п'ятдесят три публікації [Див.: додаток 1].

Особливе значення для тогочасної науки мало листування, обмін друкованою продукцією із колегами, приватні зустрічі, написання відгуків та опонування підчас захисту дисертацій. Такі форми комунікацій були звичною практикою для харківських візантиністів. Природно, що всі вони демонстрували різний рівень активності. Беззаперечним лідером у листуванні із безліччю колег був Є. К. Редін, чиє коло кореспондентів сягало кількох десятків. Вчений також провадив значну роботу з обміну літературою як із приватними особами, так і з бібліотеками, виступав організатором наукових форумів та редагував видання ХІФТ.

Аналіз взаємин харківських візантиністів у контексті питання про існування у Харківському університеті візантиністичної школи не дає позитивної відповіді. Вертикальних зв'язків «вчитель–учень» між представниками харківської візантиністики не існувало через те, що всі вони

були вихованцями різних навчальних закладів і потрапляли до університету вже маючи значний доробок. Також немає відомостей про тісне співробітництво представників одного покоління науковців (горизонтальні наукові зв'язки). Вчені-візантиністи Харківського університету не були поєднані спільною дослідницькою тематикою, про їхнє наукове спілкування між собою існують лише відомості, які дозволяють говорити про дружні відносини, а не про існування наукової школи. Не можна стверджувати і наявність беззаперечного лідера харківської візантиністики. Є. К. Редін мав надто широке поле дослідницьких інтересів і громадської активності, помер у молодому віці, через що учнів не залишив, за винятком О. І. Білецького, який через низку згаданих причин не обрав візантійські студії своїм основним фахом.

Доведеним фактом є існування у Харківському університеті мистецтвознавчої наукової школи, в якій головна роль належить Ф. І. Шміту. Проте його учні також досліджували широке коло питань історії вітчизняного та зарубіжного мистецтва, у якому складова візантиністики була незначною, а їхня подальша діяльність не була безпосередньо пов'язана із Харківським університетом.

Таким чином, відсутність візантиністичної школи у Харківському університеті в середині 80-х рр. XIX ст. не означає, що в цей час не існувало передумов до її виникнення. Саме досягнення останньої чверті XIX ст. дозволили візантиністам Харкова вже на початку XX ст. впритул наблизитися до створення повноцінної наукової школи, яка, на жаль, не виникла з суто зовнішніх причин. У Харківському університеті візантиністичні студії припинились не через брак фахівців. Причиною цього стали трагічні події доби революції і громадянської війни, закриття університету в 1920 р. і суто негативне ставлення до візантиністики з боку радянської влади.

Висновки

1. Середина XIX – початок XX ст. є періодом становлення і розвитку візантиністики як наукової та навчальної дисципліни в Російській імперії. Посилення дослідницького інтересу до візантійського минулого цілком відповідало офіційному політичному курсу російських монархів, який потребував обґрунтування ідеї об'єднання у кордонах Російської імперії володінь колишньої «візантійської співдружності». Пошуки аргументів на користь спільного русько-візантійського минулого в контексті державної політики та конкуренція із західноєвропейськими науковими центрами, де на той час вже провадилися різнопланові візантійські студії, спричинили активізацію візантинознавчих досліджень в університетах та академічних установах Російської імперії.

Становлення візантинознавства в Росії відбувалося під впливом європейської науки, в якій візантійська історія, література, філологія, мистецтво, право Візантійської імперії вже набули статусу окремої наукової дисципліни, поступово відділившись від антикознавства, медієвістики та класичної філології. Подібно до університетів Санкт-Петербурга, Москви, Казані, Одеси, Києва, у Харківському університеті візантійські сюжети почали набувати постійного статусу в навчальному процесі та науковій діяльності викладачів від середини XIX ст. Впродовж 70-х – 80-х рр. XIX ст. харківські науковці розширили тематику власних студій, звернувшись до дослідження актуальної на той час проблематики, зокрема візантійсько-слов'янських зв'язків, змісту поняття «візантизм», рецепції візантійського спадку в давньоруському мистецтві, літературі, правовій традиції. На межі XIX–XX ст. відбулася дисциплінізація візантинознавства як предмета викладання, з'явилися перші фахівці-візантиністи.

2. У межах досліджуваного періоду можна визначити наступні етапи розвитку візантиністики у Харківському університеті:

I. Кінець 40-х – кінець 60-х рр. XIX ст.: етап зародження візантійських студій, пов'язаний із науковою та викладацькою діяльністю О. П. Зерніна, М. О. Лавровського, П. О. Лавровського. Центральними темами візантійських студій цього періоду стали питання рецепції візантійських державотворчих, правових, культурних традицій у Київської Русі, жанр політичного портрету та візантійська політика в контексті місії святих Кирила та Мефодія. Візантинознавча проблематика також стала предметом уваги в навчальних курсах з російської й всесвітньої історії, слов'янознавства, історії римського права.

II. Початок 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.: етап розширення тематики візантиністичних студій та навчальних курсів у Харківському університеті. Новими дослідницькими напрямками стали політична історія Візантії та увага до змісту поняття «візантизм» (В. К. Надлер), візантійсько-слов'янські студії (М. С. Дринов), історія візантійської церкви (А. С. Лебедев), візантійське мистецтво (О. І. Кирпичніков). У методологічному плані переважало поєднання традицій романтизму та позитивізму. В цілому активна фаза процесу розвитку візантинознавства у Харківському університеті мала багато спільних рис з аналогічними процесами в інших університетах Російської імперії. За кількістю фахівців, якістю та різноплановістю досліджень харківське візантинознавство поступалося лише санкт-петербурзькому та одеському.

III. Початок 90-х рр. XIX – початок 20-х рр. XX ст.: період викладацької та наукової діяльності у Харківському університеті фахівців-візантиністів - Є. К. Редіна, Ф. І. Шміта, В. І. Савви, Є. О. Черноусова, праці яких ґрунтувалися на позитивістській методології. На цьому етапі примітним став високий рівень викладання і дослідження історії візантійського мистецтва, до навчального процесу введений загальний курс «Історії Візантії», обговорювався проект створення у Харківському університеті кафедри візантиністики на чолі з Є. О. Черноусовим.

3. Еволюція викладання візантиністичних дисциплін у Харківському університеті відбувалася у напрямі від звернення до окремих питань римської історії, філології, права в загальних курсах російської та всесвітньої історії, слов'янських старожитностей, історії південних та західних слов'ян, слов'янських мов та літератур, історії руського, римського та канонічного права до читання спеціальних курсів з проблем візантійської історії та мистецтва і впровадження окремого загального курсу історії Візантії на початку XX ст. Читання спеціальних курсів з візантиністики у Харківському університеті розпочалося вже у середині XIX ст., тобто раніше, ніж в інших навчальних закладах Російської імперії, й пов'язане з викладацькою діяльністю О. П. Зерніна та В. К. Надлера. Загальний обсяг дисциплін, що знайомили студентів із візантійською історією, культурою, літературою, юриспруденцією, складав близько половини від усіх навчальних курсів для майбутніх істориків та філологів та близько чверті – для юристів. На початку XX ст. візантиністичну складову передбачали близько двадцяти навчальних курсів історико-філологічного факультету (див. додаток 2, 3) і не менше п'яти юридичного факультету. Свідченням завершення процесу дисциплінізації візантиністики як предмету викладання для майбутніх істориків у Харківському університеті стало читання курсу «Історії Візантії» Є. О. Черноусовим (1912–1917 рр.), який передбачав дві години лекцій і дві години практичних занять, присвячених перекладам і тлумаченню візантійських хронік та законодавчих пам'яток.

4. Науковий спадок харківських візантиністів середини XIX – поч. XX ст. нараховує понад дві з половиною сотні монографій, статей, рецензій, бібліографічних оглядів, навчальних посібників, літографованих курсів, науково-інформаційної хроніки, ювілейних заміток та некрологів, присвячених провідним російським та закордонним вченим. Фундаментальні, значні за обсягом дослідження, як правило, були магістерськими та докторськими дисертаціями, виданими у формі монографій або опублікованими у провідних гуманітарних часописах. Саме споріднена з темами дисертацій

проблематика, як правило, надалі визначала наукові інтереси автора. Візантійські студії викладачів Харківського університету мали як самостійний характер, так і провадились у контексті вивчення російської та південнослов'янської історії, церковної історії, літератури, філології. Дослідницькі прийоми еволюціонували від компіляції перекладів уривків джерел до самостійного аналізу матеріалу з залученням значного кола праць попередників.

На першому етапі розвитку візантиністики у Харківському університеті спостерігалось домінування тем русько-візантійських зв'язків (М. О. Лавровський), політичної і церковної історії Візантії (О. П. Зернін, П. О. Лавровський). На другому етапі, від початку 70-х рр. XIX ст., М. С. Дриновим були започатковані візантійсько-слов'янські студії. М. Н. Петров та В. К. Надлер долучилися до спростування популярної концепції Е. Гіббона про безперервний тисячолітній занепад Візантії, зосередившись на визначенні, як правило, позитивної ролі Імперії в історії середньовічної Європи та Русі. Предметом уваги В. К. Надлера стали також особливості ранньосередньовічного візантійського суспільства, зокрема роль партій цирку у громадському житті столиці, а також політика ромейських імператорів у контексті хрестових походів. О. І. Кирпичніков започаткував у Харківському університеті дослідження з історії візантійської літератури та іконографії.

Твори О. П. Зерніна, П. О. Лавровського, докторська дисертація М. С. Дринова не позбавлені помітного впливу романтизму, свідченням чого є однозначність оцінок, яскраво виражені симпатії, зумовлені національною ідентичністю та політичними поглядами авторів, використання значних за обсягом цитат, що передавали дух епохи та додавали працям художнього забарвлення. Разом з цим помітним є поступовий перехід до позитивізму, прикладом чого є навчальний посібник з всесвітньої історії М. Н. Петрова, роботи В. К. Надлера, джерелознавчі розвідки М. С. Дринова.

Третій етап розвитку візантиністики у Харківському університеті (90-ті рр. XIX – поч. XX ст.) демонструє ряд позитивних тенденцій, що свідчать на користь розширення тематики наукових студій та завершення проце-

су дисциплінізації візантинознавства як предмету викладання. Особливо значущими для науки середини XIX – поч. XX ст. та актуальними на її сучасного етапі розвитку стали дослідження М. О. Лавровського, Є. К. Редіна, В. І. Савви, Ф. І. Шміта, Є. О. Черноусова, які свідчать про значні здобутки харківської візантиністики. Панівною методологією став позитивізм, основами якого є увага до фактів, їх систематизації, аналізу причинно-наслідкових зв'язків та прагнення неупереджених оцінок. Праці харківських візантиністів на цьому етапі повністю відповідають основним тенденціям розвитку російського та європейського візантинознавства останньої чверті XIX – поч. XX ст., і продовжують залишатися актуальними для сучасної нам науки.

Предметом уваги харківських фахівців впродовж середини XIX – поч. XX ст. стало значне коло проблем візантійської історії, філології, права, мистецтвознавства. Особливо помітною є домінуюча на всіх етапах розвитку харківського візантинознавства увага науковців до проблем політичної історії Візантії. Поступове накопичення такого досвіду дозволило Є. О. Черноусову перейти до спроб аналізу основ візантійської цивілізації, зокрема звернутися до питань суспільних відносин, державного регулювання економіки, особливостей функціонування адміністративного апарату та законодавства.

Із появою фахових візантинознавчих часописів «Византийский вестник» та «Византийского обозрения» в них почали активно дописувати харківські візантиністи Є. К. Редін, Ф. І. Шміт та Г. А. Ільїнський, що прямо свідчило про їхню приналежність до загальноросійського співторства фахівців-візантиністів та високий авторитет у професійному середовищі. Окрім презентації власного наукового доробку, вони взяли на себе обов'язки створення детальних мистецтвознавчих та славістичних бібліографічних оглядів, що, беззаперечно, мало надзвичайно позитивну роль для фахівців.

5. Аналіз наукових комунікацій та науково-організаційної діяльності вчених-візантиністів Харківського університету демонструє наявність у їх-

ньому середовищі наприкінці XIX – поч. XX ст. лідерів, чиї наукові здобутки та високий професійний рівень визнані загальноросійським співтовариством фахівців-візантиністів. Ними були Є. К. Редін та Ф. І. Шміт, які заклали основи сучасного розуміння історії візантійського мистецтва, докладали значних зусиль до його популяризації, підтримували зв'язки із провідними російськими та закордонними візантиністами, брали активну участь у роботі наукових товариств і виданні «Византийский временник». Високих оцінок колег набув також доробок Є. О. Черноусова, якого Ф. І. Успенський та О. О. Васильєв визнавали головним претендентом на візантинознавчу кафедру у Харківському університеті, проект створення якої обговорювався, проте не був реалізований через події Першої світової війни та революції.

У питанні про існування у Харківському університеті візантиністичної наукової школи слід зазначити, що на початку XX ст. тут мали місце лише окремі передумови її створення. Згадані роботи вчені-візантиністи не були пов'язані спільною дослідницькою тематикою, як правило, були вихованцями різних навчальних закладів і призначалися до Харківського університету вже маючи сформоване коло наукових інтересів. Тому зв'язків «вчитель-учень» між ними не існувало, за винятком Є. К. Редіна та О. І. Білецького, який зрештою не обрав візантиністику своїм основним фахом. Мистецтвознавча школа Ф. І. Шміта об'єднувала дослідників, які вивчали широке коло питань історії мистецтва, і не були професійними візантиністами.

Важливою є наявність символічної тягlosti візантиністичних досліджень у Харківському університеті від межі XIX – XX ст. до сучасності. Нинішні харківські візантиністи послідовно обстоюють у своїх працях думку про успадкування своєю теперішньою фаховою спільнотою кращих традицій і здобутків попередників. У цьому аспекті професійна діяльність науковців доби зародження й становлення візантиністики у Харківському університеті набуває додаткового значення, створюючи символічне підґрунтя для відродження й становлення сучасного візантинознавства у Харківському університеті, Харкові й Україні в цілому.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Документальні джерела

1. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1865 г. – Х. : Тип. ун-та, 1866. – 20 с.
2. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1873 г. // ЗХУ. – 1874. – Т. 1. – С. 1–9.
3. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. // ЗХУ. – 1876. – Т. 1. – С. 1–14.
4. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1883–1884 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1883. – 93 с.
5. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1882–1883 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1882. – 89 с.
6. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1874–1875 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1869 . – 25 с.
7. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1861–1862 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1861. – 36 с.
8. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1852–1853 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1852. – 29 с.

9. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1850–1851 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1850. – 29 с.
10. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1849–1850 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1848. – 33 с.
11. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1848–1849 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1848. – 34 с.
12. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1877–1878 учебный год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1877. – 32 с.
13. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1880–1881 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1880. – 36 с.
14. Обзорение преподавания предметов и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1894–1895 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1894. – 96 с.
15. Обзорение преподавания предметов и практических занятий в Императорском Харьковском университете на первое полугодие 1885–1886 академического года / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1885. – 101 с.
16. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1901–1902 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. ун-та, 1901. – 106 с.
17. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на

- 1900–1901 академический год / Харьковский Императорский университет.
– Х. : Тип. ун-та, 1901. – 108 с.
- 18.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весеннее полугодие 1890 года / Харьковский Императорский университет.
– Х. : Тип. ун-та, 1890. – 101 с.
- 19.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1894–1895 академический год / Харьковский Императорский университет.
– Х. : Тип. ун-та, 1894. – 99 с.
- 20.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1895–1896 академический год / Харьковский Императорский университет.
– Х. : Тип. ун-та, 1895. – 153 с.
- 21.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на осеннее полугодие 1888 года / Харьковский Императорский университет .
– Х. : Тип. ун-та, 1888. – 95 с.
- 22.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на весеннее полугодие 1889 года / Харьковский Императорский университет.
– Х. : Тип. ун-та, 1889. – 95 с.
- 23.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1911–1912 академический год / Харьковский Императорский университет ; Историко-филологический факультет. – Х. : Б.и., 1911. – 22 с.
- 24.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1913–1914 академический

- год : проект / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Печат. дело, 1913. – 14 с.
- 25.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1914–1915 академический год / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Печат. дело, 1914. – 23 с.
- 26.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1909–1910 академический год / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1909. – 18 с.
- 27.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1907–1908 академический год / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1907. – 16 с.
- 28.Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1915–1916 академический год: проект / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Печат. дело, 1915. – 27 с.
- 29.Обозрение преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1902–1903 академический год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Б. и., 1902. – 107 с.
- 30.Обозрение преподавания предметов, распределение лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1903–1904 академический год / Харьковский Императорский университет . – Х. : Тип. ун-та, 1903. – 107 с.

- 31.Общий устав Императорских Российских Университетов 1863 г. // ЖМНП. – 1863. – № 7. – С. 22–63.
- 32.Общий Устав Императорских Российских Университетов 1884 г. // ЖМНП. – 1884. – № 9. – С. 27–61.
- 33.Общий Устав Императорских Российских университетов, высочайше утверждённый в 26-й день июля 1835 года. – М. : Тип. ун-та, 1835. – 85 с.
- 34.Отчет о заграничной командировке приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова летом 1911 года // ЗХУа. – 1912. – Кн. 1. Часть офиц. – С. 1–2.
- 35.Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1847-1848 академический год. – Х. : Тип. ун-та, 1848. – 68 с.
- 36.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1903 год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Б. и., 1904. – 192 с.
- 37.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1913. – 182 с. : 1 л. табл.
- 38.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1891 год и речь ординарного профессора И. П. Скворцова. – Х. : Тип. ун-та, 1892. – 184 с.
- 39.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1909 год / Харьковский Императорский университет. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1910. – 177 с. : 1 л. табл. – (Отд. оттиск из «Записок имп. Харьковского университета», 1910 г.).
- 40.Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1901 г. – Б. м., б. г. – 149 с.
- 41.Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1900 г. – Х. : Б. и., 1901. – 165 с.
- 42.Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. – Х. : Б. и., 1910. – 171 с.

43. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г. – Х. : Б. и., 1917. – 174 с.
44. Программы полукурсового испытания студентов историко-филологического факультета Харьковского университета. – Х. : Тип. ун-та, 1890. – 59 с.
45. Проект обзора преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1903–1904 академический год / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1903. – 17 с.
46. Проект обзора преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1912–1913 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1912. – 19 с.
47. Проект обзора преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1914–1915 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1914. – 17 с. : 2 л. табл.
48. Проект обзора преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1915–1916 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1915. – 19 с. : 2 л. табл.
49. Проект обзора преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1916–1917 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. – Х. : Тип. ун-та, 1912. – 20 с. : 2 л. табл.

50. Устав Императорских Российских университетов: проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И. И. Толстого в 1906. – СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1906. – 36 с.

Наукові праці та навчальні курси

51. Айналов Д. Древние памятники искусства Киева: Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри / Д. Айналов, Е. Редин. – Х. : Печат. дело, 1899. – 62 с.
52. Айналов Д. Киево-Софийский собор: исследование древней мозаической и фресковой живописи / Д. Айналов, Е. Редин. – СПб. : Тип. имп. Акад. наук, 1889. – 157 с.
53. Айналов Д. Мозаики и фрески Киево-Софийского собора / Д. Айналов, Е. Редин // Вестник изящных искусств / изд. при имп. Акад. художеств. – СПб., 1890. – Т. 8, вып. 6. – С. 569–585.
54. Багалеи Д. История Льва Диякона как источник для русской истории / Д. Багалеи // Университетские известия. – 1878. - № 5. Ч. 2: неофиц. отд. - С. 1–26.
55. Багалеи Д. И. Русская история. Т. 1: Княжеская Русь: (до Иоанна III) / Д. И. Багалеи. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1914. – 513 с.
56. Белецкий А. И. Отдел церковных древностей на XIV археологическом съезде в Чернигове / А. И. Белецкий. – Х., 1909. – 20 с. – (Отд. отт. из Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва, т. 18).
57. Белецкий А. И. Стихотворения Симеона Полоцкого на темы из всеобщей истории / А. И. Белецкий. – Х. : Печат. дело, 1914. – 84 с.
58. Белецкий А. И. Е. К. Редин как историк византийского искусства / А. И. Белецкий // Сборник Харьковского историко-филологического

- общества. – 1913. – Т. 19 : Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – С. 150–168.
- 59.Белецкий А. Из начальных лет литературной деятельности Симеона Полоцкого / А. Белецкий // Білецький О. Зібрання творів: У 5 т. Т. 1 : Давня українська і давня російська літератури / О. Білецький. – К., 1965. – С. 434–438.
- 60.Белецкий А. Повествовательный элемент в «Вертограде» Симеона Полоцкого / А. Белецкий // Білецький О. Зібрання творів: У 5 т. Т. 1 : Давня українська і давня російська літератури / О. Білецький. – К., 1965. – С. 439–449.
- 61.Белецкий А. Стихотворения Симеона Полоцкого на темы из всеобщей истории / А. Белецкий // Білецький О. Зібрання творів: У 5 т. Т. 1 : Давня українська і давня російська літератури / О. Білецький. – К., 1965. – С. 371–404.
- 62.Белецкий П. А. А. И. Белецкий-византинист (1884-1961) / П. А. Белецкий // Античность и Византия / отв. ред. Л. А. Фрейберг. – М., 1975. – С. 399–409.
- 63.Буцинский П. Н. Отзыв проф. П. Н. Буцинского о диссертации приват-доцента В. И. Саввы “Московские цари и византийские василевсы” / П. Н. Буцинский // ЗХУ. – 1903. – Кн. 1. – С. 38–47.
- 64.Відділ рукописів ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
Спр. 1808/с.
Петров М. Н. Программа для экзаменов по истории средних веков : (I и II курс юридического факультета) / М. М. Петров. – 1875. – 2 л.
- 65.Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
Спр. 545/с.
Лунин М. М. История средних веков : [Лекции проф. М. М. Лунина, записанные студентом Д. Чириковым]. – 458 арк.

66. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
Спр. 403/с.
Лунин М. М. Средняя история : лекции. – 90 арк.
67. Дегуров А. А. О возрождении наук и перевес, который они дали Европе перед прочими частями света / А. А. Дегуров // Речи, произнесенные в торжественном собрании Харьковского Императорского университета 17 января 1812 г. – Х., 1812. – С. 39–52.
68. Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами / М. С. Дринов. – М. : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1873. – 180 с.
69. Дринов М. С. Кирилл и Мефодий, болгарски просветители / М. С. Дринов // Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество. – 1876. – Кн. 11–12. – С. 205–207.
70. Дринов М. С. Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях / М. С. Дринов. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1885. – 32 с.
71. Дринов М. С. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале / М. С. Дринов. // ВВ. – 1894. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 319–340 ; 1895. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 1–23.
72. Дринов М. С. Разбор сочинения Ф. Успенского «Образование второго Болгарского царства», составленный профессором М. С. Дриновым / М. С. Дринов. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1881. – 30 с.
73. Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X веке / М. С. Дринов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1875. – С. 1–152.
74. Дринов М. С. Видение пророка Исаии о последнем времени / М. С. Дринов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Т. 3 : 1902 / под ред. П. С. Уваровой. – М., 1905. – С. 342.

75. Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI веке : справочник / сост. В. И. Савва ; Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР, Археогр. комис. - М. : [б. и.], 1983. – 422 с.
76. Загурский Л. Н. Элементарный учебник римского права: общая часть. Вып. 1 / Л. Н. Загурский. - 3-е изд., испр. и доп. – Х. : Тип. Варшавчика, 1897. – 242 с.
77. Загурский Л. Н. Элементарный учебник римского права: общая часть. Кн. 3 / Л. Н. Загурский. - 2-е изд., испр. и доп. – Х. : Тип. Варшавчика, 1898. – С. 469–610, IV с.
78. Загурский Л. Н. Элементарный учебник римского права: пособие к лекциям: особенная часть. Кн. 2 / Л. Н. Загурский. - Х. : Тип. ун-та, 1897. – 635 с.
79. Зернин А. Жизнь и литературные труды императора Константина Багрянородного. Вып. 1 : (Из читаного в специальном курсе истории в Императорском Харьковском университете в 1858 г.) / А. Зернин. – Х. : Тип. ун-та, 1858. – 119 с.
80. Зернин А. П. Император Василий I Македонянин / А. П. Зернин // Современник. – 1854. – Т. 47, № 9. – С. 37–72.
81. Зернин А. П. Об отношении константинопольского патриарха к русской иерархии / А. П. Зернин. – СПб. : Тип. Воен.-учеб. заведений, 1846. – 64 с.
82. Зернин А. П. Очерк жизни константинопольского патриарха Фотия / А. П. Зернин. – Х. : Тип. ун-та, 1858. – 85 с.
83. Зернин А. П. Учреждение в России патриаршества / А. П. Зернин // Архив историко-юридических сведений, относящихся к России / изд. Н. Калачёв. – М. ; СПб., 1855. – Кн. 2, ч. 1. – С. 1–34.
84. Известия XII Археологического съезда в Харькове 15–27 августа 1902 г. . – Х. : Типо-лит. С. А. Шмерковича, 1902. – 238 с.
85. Издания археологических съездов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://annales.info/sbo/contens/arheol_s.htm. – Загл. с экрана.

- 86.Ильинский Г. А. Краткий курс истории южных славян / Г. А. Ильинский.
– Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1909. – 211 с.
- 87.Ильинский Г. А. Лекции по истории южнославянских литератур /
Г. А. Ильинский. – Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1908. – 133 с.
- 88.Кирпичников А. И. Где взять материалы для истории византийской
литературы / А. И. Кирпичников // ЖМНП. – 1889. - № 5, отд. 2. – С. 23–
31.
- 89.Кирпичников А. И. Миниатюры часословов Императорской публичной
библиотеки по отношению к легенде о Мадонне / А. И. Кирпичников //
Художественные новости. – 1883. – Т. 1. – С. 501–509.
- 90.Кирпичников А. И. О миниатюрах одной венской рукописи /
А. И. Кирпичников // ЖМНП. – 1883. - № 3. – С. 33–36.
- 91.Кирпичников А. И. Святой Георгий и Егорий Храбрый /
А. И. Кирпичников // ЖМНП. – 1878. - № 12. – С. 268–327; 1879. - № 1. –
С. 36–64; 1879. - № 2. – С. 175–278.
- 92.Кирпичников А. И. Сказание о житии девы Марии и их выражение в
средневековом искусстве / А. И. Кирпичников // ЖМНП. – 1883. - № 7. –
С. 16–66.
- 93.Курс русской истории, читанный В. К. Надлером, записанный и изданный
студ. юрид. факультета А. Бриллиантовым / В. К. Надлер. – Х. : Б. м.,
1876. – 478 с.
- 94.Лавровский Н. Замечание о гире Константина Багрянородного /
Н. А. Лавровский // ЖМНП. – 1873. - № 3. – С. 113–121.
95. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с
греками: рассуждение, представленное в Историко-филологический факу-
льтет С.-Петербургского университета на степень магистра русской словес-
ности / Н. А. Лавровский. – СПб. : Тип. Акад. наук, 1853. – 153 с.
- 96.Лавровский Н. А. О древне-русских училищах: рассуждение,
представленное в историко-филологический факультет Харьковского

- университета для получения степени доктора славяно-русской филологии / Н. А. Лавровский. – Х. : Тип. ун-та, 1854. – 189 с.
97. Лавровский П. А. Действительно ли св. Кирилл Солунский автор Латинских Апологов (притчей)? // П. А. Лавровский // ЖМНП. – 1868. – № 7. – С. 297–307.
98. Лавровский П. А. Итальянская легенда / П. А. Лавровский // ЖМНП. – 1886. – № 7. – С. 17–59, 234–275.
99. Лавровский П. А. Кирилл и Мефодий во французском сочинении : (Рец. на: Cyrille et Methode, par Louis Leger. Paris, 1868) / П. А. Лавровский // ЖМНП. – 1869. – № 1. – С. 203–233.
100. Лавровский П. А. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современною им историей церковных несогласий между Востоком и Западом / П. А. Лавровский. – Х. : Тип. ун-та, 1863. – 600 с.
101. Ланг И. М. Об изучении юридических и политических наук / И. М. Ланг // Речи, говоренные в торжественном собрании Харьковского университета 30 июня 1810 г. – Х., 1810. – С. 98–99.
102. Лебедев А. С. Церковная история : лекции, читанные в Императорском Харьковском университете. Ч. 1 / А. С. Лебедев. – Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1902. – 207 с.
103. Лебедев А. С. Церковная история : лекции, читанные в Императорском Харьковском университете. Ч. 2 / А. С. Лебедев. – Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1902. – 562 с.
104. Лебедев А. С. Записки по истории церкви : извлечение из курса, читанного в Харьковском императорском университете в 1907–1908 учебном году. Ч. 1 : От первых времен христианства до разделения церквей / А. С. Лебедев ; Филол. отд-е о-ва взаимопомощи. – Х. : Типо-лит. Иванченко, 1908. – 269 с.
105. Лебедев А. С. Записки по истории церкви : извлечение из курса, читанного в Харьковском императорском университете в 1907–

- 1908 учебном году. Ч. 2: От разделения церкви до настоящего времени / А. С. Лебедев ; Филол. отд-е о-ва взаимопомощи. – Х. : Типо-лит. Иванченко, 1908. – 245 с.
106. Лебедев А. С. История церкви как предмет университетского преподавания / А. С. Лебедев // Вестник Европы. – 1875. – Октябрь. – С. 782–799.
107. Лебедев А. С. История церкви, церковная историография / А. С. Лебедев. – Х. : Б. м., б. г. – 142 с.
108. Максимейко Н. А. Лекции по истории русского государственного права / Н. А. Максимейко. – Х. : Типо-лит. Н. В. Петрова, 1907. – 139 с.
109. Максимейко Н. А. Лекции по истории русского государственного права / Н. А. Максименко ; изд. Профсоюза студентов-юристов Харьк. ун-та. – Х. : Тип. Б. Бенгис, 1910. – 159 с.
110. Максимейко Н. А. Лекции по истории русского права / Н. А. Максимейко. – Х. : Лихачёв, 1904. – 280 с.
111. Максимейко Н. А. Лекции по истории русского права, читанные в 1902–1903 акад. году / Н. А. Максимейко. – Х. : Тип. Б. Флок, 1902–1903. – 339 с.;
112. Надлер В. К. История крестовой эпохи : литогр. курс. Ч. 1 / В. К. Надлер. – Х. : Б. и., 1890. – 430 с.
113. Надлер В. К. Литографированный курс по истории средних веков / В. К. Надлер. – Б. м., б. г. – 289 с.
114. Надлер В. К. Юстиниан и партии цирка в Византии / В. К. Надлер. – Х. : Тип. ун-та, 1876. – 166 с.
115. Остроумов М. А. Введение в православное церковное право. Т. 1. Ч. 1 : Очерки православного церковного права / М. А. Остроумов. — Х. : Унив. тип. губ. правл., 1893. – 672 с.
116. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2 : История средних веков / М. Н. Петров ; обраб. и доп. В. К. Надлером. – Х. : Изд. книж. магазина Д. Н. Полуктова, 1888. – 296, 10с.

117. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2: История средних веков. Ч. 1 : Время происхождения новых государств Европы и Азии / под ред. А. С. Вязигина / М. Н. Петров. – СПб. : Изд-е В. Березовского, 1906. – 162 с.
118. Петров М. Н. Лекции по всемирной истории. Т. 2 : История средних веков. Ч. 2 : Время от крестовых походов до исхода XV столетия / под ред. А. С. Вязигина / М. Н. Петров. – СПб. : Изд. В. Березовского, 1908. – 150 с.
119. Погодин А. Л. Лекции по истории сербской и болгарской литературы / А. Л. Погодин. – Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1914. – 279 с.
120. Погодин А. Л. Лекции по славянским древностям : (литогр. курс) / А. Л. Погодин. – Х. : Типо-лит. С. Иванченко, 1910. – 480 с.
121. Предварительный съезд русских филологов (10–15 апреля 1903 г.): бюллетени. – СПб. : Тип. Имп. АН, 1903. – 143 с.
122. Редин Е. К. Доклады по византиноведению, сообщенные на заседаниях XII археологического съезда в г. Харьков (15–27 августа 1902 г.) / Е. К. Редин // ВВ. – 1902. – Т. 9. – С. 621–635.
123. Редин Е. Профессор Александр Иванович Кирпичников: обзор его трудов по истории и археологии искусства / Е. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1905. – Т. 14 : памяти проф. И. Н. Миклашевского. – С. 63–80.
124. Редин Е. К. Византийский временник, изданный при Императорской Академии наук / Е. К. Редин // Археологические известия и заметки. – 1894. – Т. 2. – С. 271.
125. Редин Е. К. Графиня П. С. Уварова : (к двадцатилетию ее председательства в Императорском Московском археологическом обществе) / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества / под ред. Е. К. Редина. – 1905. – Т. 16. – С. 1–8.

126. Редин Е. К. Мозаики равеннских церквей / Е. К. Редин. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1896. – 232 с.
127. Редин Е. К. Половая мозаика церкви св. Евангелиста Иоанна в Равенне / Е. К. Редин // ВВ. – 1895. – Т. 2. – Вып. 2–3. – С. 327–345.
128. Редин Е. К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете : к истории Императорского Харьковского Университета (1805–1905) / Е. К. Редин. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1905. – 35 с.
129. Редин Е. К. Рец. на : Кондаков Н. П. Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали. – СПб., 1892 / Е. К. Редин // ВВ. – 1895. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 222–233.
130. Редин Е. К. Триклиний базилики Урса в Равенне / Е. К. Редин // ВВ. – 1895. – Т. 2. – Вып. 4. – С. 512–521.
131. Редин Е. К. Италия. Из писем друзьям любителя искусств / Е. К. Редин // Мирный труд. – 1902. – № 1. – С. 1–18 ; № 2. – С. 109–133 ; № 3. – С. 104–112 ; № 4. – С. 85–101 ; 1903. – С. 104–117.
132. Редин Е. К. Христианская топография Козьмы Индикоплова по греческим и русским спискам / под ред. Д. В. Айналова. – М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1916. – 366 с., XXXII табл.
133. Речь ректора Д. И. Багалея // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 19 : памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – Х., 1913. – С. 12–14.
134. Роммель Х. В. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения / Х. В. Роммель // Речи, произнесенные в торжественном собрании Харьковского Императорского университета 30 августа 1811 г. – Х., 1811. – С. 48–58.
135. Савва В. И. Зернин Александр Петрович / В. И. Савва // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 326–330.

136. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – М. : Кучково поле, 2012. – 256 с.
137. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 400 с.
138. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – 400 с. – Репринт. изд. в кн.: Slavistic printings and reprintings / ed. by C. H. Van Schooneveld. - Mouton, The Hague - Paris, 1969.
139. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи власти московских царей / В. И. Савва. – Минск : Изд-во Белорус. экзархата Белорус. православ. церкви, 2013. – 448 с.
140. Савва В. И. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги: опыт историко-критического разбора / В. И. Савва. – Х. : Тип. К. П. Счасни, 1890. – 28 с.
141. Савва В. И. О посольском приказе в XVI в. Вып. 1 / В. И. Савва. – Х. : Тип. Т-ва потреб. о-в юга России, 1917. – 409 с.
142. Савва В. И. Обряд омовения ног в Византии и на Руси / В. И. Савва // Почесть: сборник статей по славяноведению, посвящённый проф. М. С. Дринову его учениками и почитателями : сб. Харьков. ист.-филол. об-ва / под ред М. Г. Халанского. – Х., 1908. – Т. 15. – С. 79–82.
143. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей / В. И. Савва // Записки императорского Харьковского университета. – 1903. – Кн. 1. – С. 53–73.
144. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей : (в ответ на рец. проф.

- П. Н. Буцинского) / В. И. Савва. – Х. : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-я, 1903. – 21 с.
145. Срезневский И. И. О договорах Олега с греками / И. И. Срезневский // ИОРЯС. – СПб., 1852. – Т. 1. – Вып. 7. – Стб. 309–314.
146. Срезневский И. И. Договоры с греками // ИОРЯС. – СПб., 1854. – Т. 3. – Вып. 7. – Стб 257–295.
147. Срезневский И. И. Рец. на: О древнерусских училищах: рассуждение, представленное Н. Лавровским для получения степени доктора славяно-русской филологии : Харьков, 1854 / И. И. Срезневский // ИОРЯС. – СПб., 1855. - Т. 4. – С. 246–247.
148. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. Т. 1 / Под ред. П. С. Уваровой. – М. : Товарищество тип. А.И.Мамонтова, 1905. – IV, 751 с., 25 л. ил.
149. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. Т. 2 / Под ред. П. С. Уваровой. – М. : Тип. Г.Лиснера и Д.Собко. – 590, 22 с.
150. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. Т. 3 / Под ред. П. С. Уваровой. – М. : Тип. О-ва распространения полез. кн. – 427, 49 с.
151. Указатель статей, помещенных в неофициальной части Журнала министерства народного просвещения за время с 1867 года по 1891 год. – СПб. : Тип. В. С. Балашова и К^о, 1894. – 466 с.
152. Указатель статей, помещенных в неофициальной части Журнала Министерства народного просвещения за время с 1892 года по 1900 год.- СПб. : [б.и.], 1902. – 218 с.
153. Халанский М. Г. Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса : сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа. : [В 2 т.]. Т. 1 / М. Г. Халанский. - Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1893. - 179, [5] с. – (Оттиск из «Рус. филол. вестн.»).

154. Халанский М. Г. Южно-славянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса : сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа : [В 2 т.]. Т. 2 / М. Г. Халанский. - Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1894. - 470, II, [2] с. – (Оттиск из «Рус. филол. вестн.»).
155. Центральний державний історичний архів України.
Ф. 2026 : Дринов Марин Степанович.
Оп. 1.
Спр. 36 : Курс лекций по истории славянских народов профессора Дринова. – 42 арк.
156. ЦДІАУ.
Ф. 2048 : Петров Михайл Назарович.
Оп. 1.
Спр. 40-42 : Петров М. Н. Средняя история. – 120 арк.
157. ЦДІАУ.
Ф. 2048 : Петров Михайл Назарович.
Оп. 1.
Спр. 43 : Литографированные курсы проф. Надлера по средней истории. Средняя история. Лекции проф. Надлера за 1875-1876 акад. год. – 28 арк.
158. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 111 : О пасхальных обрядах. – 18 арк.
159. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 155 : Черновик рукописи главы VI «Московский посольский обряд» из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (Х., 1901, с. 176–270). – 49 арк.
160. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.

Спр. 156 : Черновик рукописи главы III «Церковно-гражданские обряды византийского двора сравнительно с такими же обрядами московского двора» (арк. 11–27) и главы V «Обряд в неделю Ваий в Византии и на Руси» (арк. 1–10) из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (X., 1901, с. 94–109, 158–175). – 27 арк.

161. ЦДІАУ.

Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.

Спр. 157 : Черновик рукописи главы II «Пространство и характер власти византийского императора» (из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (X., 1901, с. 58–93). – 27 арк.

162. ЦДІАУ.

Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.

Спр. 158 : Черновик рукописи главы IV «Происхождение и развитие обряда венчания на царство московских государей» (из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (X., 1901, с. 110–157). – 24 с.

163. ЦДІАУ.

Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.

Спр. 159 : Черновик рукописи главы I «Роль Софии Палеолог как проводника византийского влияния в Кремле» (из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (X., 1901, с. 1–57).

164. ЦДІАУ.

Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.

Спр. 160 : Черновик рукописи главы VII «Доказательства, представлявшие московским государям в пользу прав их на царский титул» (из кн. В. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» (X., 1901, с. 271–400).

165. Черноусов Е. А. Дука, один из историков конца Византии: опыт характеристики / Е. А. Черноусов // ВВ. – 1914. – Т. 21. - Вып. 3–4. – С. 171–221.

166. Черноусов Е. А. Из византийского захолустья XIII в. / Е. А. Черноусов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1914. – Т. 2 : Сборник статей в честь профессора В. П. Бузескула. – С. 277–295.
167. Черноусов Е. А. Из этюдов по Марале : (эпоха Анастасия Дикора) / Е. А. Черноусов // Сборник статей в честь академика С. А. Жебелева. – Л., 1926. – С. 18–28.
168. Черноусов Е. А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское / Е. А. Черноусов // Византийское обозрение, изд. при ист.-филол. ф-те Имп. Юрьев. ун-та / под. ред. В. Э. Регеля. – 1915. – Т. 2. – С. 302–322.
169. Черноусов Е. А. Новинки по экономической истории Византии / Е. А. Черноусов // Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – 1928. – № 43. – Вып. 4. – С. 201–209.
170. Черноусов Е. А. Основные черты государственного и общественного строя Византии / Е. А. Черноусов // ЗХУ. – 1912. – Т. 1: Летопись Харьковского университета. – С. 1–10.
171. Черноусов Е. А. Очерки из истории Римской империи, 180–235 гг.: подготовка смуты III века / Е. А. Черноусов. – Х. : Типо-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1911. – 274, I, XXXVIII с.
172. Черноусов Е. А. Партии ипподрома в Константинополе / Е. А. Черноусов. – [Нежин, 1895]. – 168 с.
173. Черноусов Е. А. По поводу одной маленькой книжки и небольшого к ней введения / Е. А. Черноусов // Известия Северо-Кавказского государственного университета. – 1926. – Т. 8. – С. 137–142.
174. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи / Е. А. Черноусов // ЖМНП. – 1914. – № 9. – С. 154–178.
175. Черноусов Е. А. Сирийский источник по истории Византии / Е. А. Черноусов // ВВ. – 1928. – Т. 25. – С. 24–32.
176. Черноусов Е. А. Страница из культурной истории Византии XI века / Е. А. Черноусов // ЗХУ. – 1913. – Кн. 1, ч. неофиц. – С. 1–16.

177. Черноусов Є. О. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора / Є. О. Черноусов // Ювілейний збірник на пошану Дмитра Йвановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності / Укр. акад. наук ; юбіл. ком. : В. І. Липський та ін. – К., 1927. – Т. 1. – С. 341–345.
178. Шмит Ф. И. Алтарные мозаики церкви Михаила Архангела в Равенне / Ф. И. Шмит // Светильник. – 1915. - № 3-4. – С. 47-54.
179. Шмит Ф. И. Заметки о поздневизантийских храмовых росписях / Ф. И. Шмит // ВВ. – 1916. – Т. 22. – Вып. 1-2. – С. 62–126.
180. Шмит Ф. И. Избранное. Искусство: проблемы теории и истории / Ф. И. Шмит. – СПб. : Центр гуманитар. инициатив, 2012. – 912 с.
181. Шмит Ф. И. Искусство Древней Руси, Украины / Ф. И. Шмит. – Х. : Союз, 1919. – 111 с.
182. Шмит Ф. И. Кахриэ-Джами. I : История монастыря Хоры, архитектура мечети, мозаики нарфиков / Ф. И. Шмит // Известия Русского Археологического института в Константинополе. – 1906. – Т. 11. – 306 с.
183. Шмит Ф. И. Кахриэ-Джами: альбом к XI тому ИРАИК. Рисунки и чертежи, исполненные художником Н. К. Клуге / Ф. И. Шмидт. – Мюнхен : Худ. заведение К. Куна, 1906. – 91 л.
184. Шмит Ф. И. Политика и византиноведение / Ф. И. Шмит // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. – М., 1932. - № 7–8. – С. 14–15.
185. Шмит Ф. И. Равеннские мозаики 1112 г. / Ф. И. Шмит // Светильник. – 1914. - № 7. – С. 7–36.
186. Шмит Ф. И. Что такое византийское искусство / Ф. И. Шмит // Вестник Европы. – 1912. – Кн. 10. – С. 221–255.
187. Шмит Ф. И. Мозаики монастыря преподобного Луки / Ф. И. Шмит // Сборник Харьковского историко-филологического общества : (в честь проф. В. П. Бузескула). – 1914. – Т. 2 : Сборник статей в честь профессора В. П. Бузескула. – С. 318–334.

Джерела особового походження

188. Айналов Д. Памяти Е. К. Редина : некролог / Д. В. Айналов // ЖМНП. – 1908. - № 11. – С. 18–24.
189. Айналов Д. В. Памяти Е. К. Редина : (некролог) / Д. В. Айналов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1913. – Т. 19 : Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – С. 1–6.
190. Багалей Д. И. Автобиография / Д. И. Багалей. – Х. : Тип. А. Дарре, 1905. – 8 с.
191. Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій ; НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГІ "НУА", Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; за ред. В. В. Кравченка. – Х., 1999. – С. 57–214.
192. Белецкий А. И. Автобиография / А. И. Белецкий // Белецкий А. И. Избранные труды по теории литературы / А. И. Белецкий ; под ред. Н. К. Гудзия. – М., 1964. – С. 5–24.
193. Будилович А. С. Памяти Н. А. Лавровского / А. С. Будилович // Сборник учено-литературного общества при Императорском Юрьевском университете. Т. 2. - Юрьев, 1900. - С. 74–92.
194. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века: (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 2 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іванченко та ін. – Х., 2010. – С. 130–148.
195. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах: (из моих воспоминаний) / П. И. Вейнберг // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 тт. Т. 1 / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іванченко та ін. – Х., 2010. – С. 372–387.

196. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин.
Ф. 1334 : Ніжинське історико-філологічне товариство.
Оп. 1.
Спр. 36.
Лист Є. К. Редіна до М. М. Бережкова, 31 грудня 1902 р. – 1 арк.
197. Вязигин А. С. Воспоминания о В. К. Надлере (некролог) / А. С. Вязигин // Харьковские губернские ведомости. – 1894. - № 86.
198. Гордієнко Д. Василь Ляскоронський та Єгор Редін: епізод зі взаємовідносин у контексті XII Археологічного з'їзду [Лист Є. Редіна В. Ляскоронському] / Д. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. - С. 85–92.
199. Гордієнко Д. До участі Володимира Антоновича у XII Археологічному з'їзді в Харкові 1902 р. : (за листами Єгора Редіна) [Листи Є. Редіна В. Антоновичу] / Д. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013.
200. Гордієнко Д. До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток: (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова) [Листування Є. Редіна з М. Бережковим] / Д. Гордієнко, М. Домановська // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 119–139.
201. Гордієнко Д. З листування Єгора Редіна з Василем Данилевичем / Д. Гордієнко [Листи Є. Редіна В. Данилевичу] // Софія Київська: Візантія.

- Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мищик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 156–175.
202. Гордієнко Д. Лист Єгора Редіна до Михайла Грушевського від 12 жовтня 1905 р. / Д. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мищик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 143–155.
203. Гордієнко Д., Стариков Г. Дмитро Багалій та Єгор Редін: кілька епізодів взаємин: (за епістолярними джерелами) [Листи Є. Редіна Д. Багалію] / Д. Гордієнко, Г. Стариков // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мищик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 176–200.
204. Єгор Редін. Автобіографія / публ. та ред. Д. Гордієнка // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 22–24.
205. Жебелев С. Памяти Е. К. Редина / С. Жебелев // Записки Классического отделения Русского археологического общества. – СПб., 1910. – Т. 6. – С. VIII–XIII.
206. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Ф. 3.
Спр. 50790.
Лист В. І. Савви В. С. Іконникову 2 лютого 1904 р. – 1 арк.

207. ІР НБУВ.
Ф. 3.
Спр. 50804.
Лист В. І. Савви В. С. Іконникову 12 березня 1902 р. – 1 арк.
208. ІР НБУВ.
Ф. 3.
Спр. 50805.
Лист В. І. Савви В. С. Іконникову 21 лютого 1902 р. – 1 арк.
209. ІР НБУВ.
Ф. 3.
Спр. 50807.
Лист В. І. Савви В. С. Іконникову, 7 листопада 1901 р. – 1 арк.
210. ІР НБУВ.
Ф. 29 : Василь Юхимович Данилевич.
Спр. 1328–1334.
Листи В. І. Савви В. Ю. Данилевичу. – 6 арк.
211. Корнієнко В. Відображення суспільно-наукової та викладацької діяльності Єгора Кузьмича Редіна в епістолярній спадщині [Листи Є. К. Редіна Я. П. Новицькому, Б. С. Познанському, В. В. Александрову] / В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 61–84.
212. Корнієнко В. З листування Єгора Редіна з Миколою Сумцовим [Листи Є. Редіна М. Сумцову] / В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 29–44.

213. Корнієнко В. Листи Андрія Сомова та Івана Толстого до Єгора Рєдіна: (матеріали до біографії А. Матушинського) / В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 25–28.
214. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
 Ф. 1.
 Оп. 4.
 Тека 9 : Матеріали археологічних з'їздів.
 Од. зберіг. № 6053 : Листи М. М. Бережкова Є. К. Рєдіну. – 1 арк.
215. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
 Ф. 1.
 Оп. 4.
 Тека 9 : Матеріали археологічних з'їздів.
 Од. зберіг. : №5992 : Листи М. М. Бережкова Є. К. Рєдіну. – 1 арк.
216. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
 Ф. 1.
 Оп. 4.
 Тека 9 : Матеріали археологічних з'їздів.
 Од. зберіг. № 6045 : Листи М. М. Бережкова Є. К. Рєдіну. – 1 арк.
217. Письма проф. Е. К. Редина к проф. Н. Ф. Сумцову // Сборник Харьковского историко-филологического общества: памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 30–74.
218. Письмо А. А. Васильева Ф. И. Успенскому: 23 мая 1915 г. // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1995. – С. 336–337.

219. Про Олександра Білецького: спогади, статті / упоряд. В. Г. Дончик ; відп. ред. І. О. Дзеверін. – К. : Рад. письменник, 1984. – 302 с.
220. Рєдин Егор Кузьмич // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования : (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 307–311.
221. Файда О. Єгор Рєдін та Микола Петров: штрихи до історії наукового співробітництва [Листи Є. Рєдіна М. Петрову] / О. Файда // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 201–210.
222. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 196 : Письмо Ф. Успенского В. Савве. – 1 арк.
223. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 199 : Письмо В. Иконникова В. Савве. – 1 арк.
224. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 200 : Письмо А. Шахматова В. Савве. – 1 арк.
225. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 201 : Письмо С. Платонова В. Савве, 26 ноября 1901 г. – 1 арк.
226. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 206 : Письмо И. Помяловского В. Савве. – 1 арк.
227. ЦДІАУ.
Ф. 2058 : Савва Володимир Іванович.
Спр. 208-209 : Письмо В. Сергеевича В. Савве. – 2 арк.

ЛІТЕРАТУРА

228. Аврунина С. Б. Русские археологические съезды и становление византиноведения в России / С. Б. Аврунина // ВВ. – 1976. – Т. 37. – С. 255–257.
229. Аврус А. И. История российских университетов : очерки / А. И. Аврус. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 85 с.
230. Айналов Д. В. Дар св. княгини Ольги в ризницу церкви св. Софии в Царьграде / Д. В. Айналов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Т. 3: 1902 / под ред. П. С. Уваровой. – М., 1905. – С. 1–4.
231. Айналов Д. В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе / Д. Айналов // Древности : труды Императорского Московского Археологического общества. Т. 25: В память 50-летия МАО. – М., 1916. – С. 67–88.
232. Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви / Д. Айналов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Т. 3: 1902 / под ред. П. С. Уваровой. – М., 1905. – С. 5–12.
233. Айналов Д. В. Княгиня св. Ольга в Царьграде / Д. Айналов // Книга для чтения по русской истории. Т. 1 / под ред. М. В. Довнар-Запольского. – М., 1904. – С. 202–215.
234. Айналов Д. В. Княгиня св. Ольга в Царьграде / Д. Айналов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Т. 3: 1902 / под ред. П. С. Уваровой. – М., 1905. – С. 12–21.
235. Айналов Д. В. Развалины храмов : (памятники христианского Херсонеса). Вып. 1 / Д. В. Айналов. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1905. – 150 с.
236. Алексеев Л. В. XII Археологический съезд в Харькове: (1902) / Л. В. Алексеев // Российская археология. – 1992. – № 4. – С. 196–198.

237. Ангелов Д. Приносът на Марин Дринов в областта на византологията / Д. Ангелов // Изследвания в чест на Марин С. Дринов / ред. И. Дуйчев. – София : Изд-во на Българската академия на науките, 1960. – С. 119–127.
238. Андреева Л. А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: латинский Запад и православный Восток / Л. А. Андреева. – М. : Ладомир, 2007. – 304 с.
239. Анфертьева А. Н. Д. В. Айналов: жизнь, творчество, архив / А. Н. Анфертьева // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1995. – С. 259–312.
240. Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под ред. И. П. Медведева. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. – 463 с.
241. Астахова Н. В. Борьба ранневизантийских цирковых партий в отечественной историографии / Н. В. Астахова // Российское византиноведение: итоги и перспективы : тезисы докл. и сообщ. на Междунар. конф., посвящ. 100-летию Византийского временника и 100-летию РАИК (СПб., 24-25 мая 1994 г.) / Г. Г. Литаврин ; Ин-т славяноведения и балканистики (РАН), Ин-т всеобщ. истории (РАН), Фонд югославян. иссл-й и сотр-ва «Славянская летопись». – М., 1994. – С. 13–15.
242. Астахова Н. В. Борьба цирковых партий в истории ранней Византии: (проблема и ее разработка) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история»/ Н. В. Астахова. – СПб. : Б. и., 1996. – 22 с.
243. Астахова Н. В. К истории изучения политической и конституционной роли ранневизантийских цирковых партий в отечественной историографии / Н. В. Астахова // Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков: тезисы докл. XIII межвуз. конф. студентов, аспирантов, молодых ученых. СПб., 25-27 ноября 2003 г. / под ред. Г. Е. Лебедевой. – СПб., 2004. – С. 21–24.

244. Афанасьев В. А. Федор Иванович Шмит / В. А. Афанасьев. – К. : Наук. думка, 1992. – 213 с.
245. Ахтямова А. А. Психолого-искусствоведческие воззрения воззрения Ф. И. Шмита : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А. А. Ахтямова. – Тверь : Б. и., 2000. – 20 с.
246. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: (1805-1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х. : Изд. Харьк. ун-та, 1906. – 360 с.
247. Баданов В. Г. Хранитель русской истории: Н. Г. Устрялов / В. Г. Баданов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gosacad.karelia.ru/file.cgi?id=630>. – Загл. с экрана.
248. Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60-70-х рр. XIX ст. / Г. Ю. Баженова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/journal/2007/5/3.pdf>. – Загол. з екрану.
249. Байковский К. Ю. Развитие концепций царства, святости и войны за веру в трудах московских книжников XV века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Исторические науки» / К. Ю. Байковский. – М. : Б. и., 2003. – 21 с.
250. Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал / В. Г. Балушок // Український історичний журнал. – 1991. - № 1. – С. 111–113.
251. Банк А. В. Ф. И. Шмит: К 90-летию со дня рождения / А. В. Банк // ВВ. – 1969. – Т. 30. – С. 318–320.
252. Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия: (1918-1930 .) / О. А. Барынина. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петербург. ун-та, 2010. – 323 с.

253. Басаргина Е. Ю. Русский археологический институт в Константинополе: очерки истории / Е. Ю. Басаргина. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 251 с.
254. Басаргина Е. Ю. Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды / Е. Ю. Басаргина // Архивы русских византистов в Петербурге / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1995. – С. 62–92.
255. Басаргина Е. Ю. Ф. И. Шмит: материалы к биографии / Е. Ю. Басаргина // Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1999. – С. 478–496.
256. Безобразов П. В. [Рецензия на] (Stöckle A. Spätrömische und byzantinische Zünfte. – Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. – X, 180 S.) / П. В. Безобразов // ВВ. – 1911. – Т. 18. – С. 30–38.
257. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры / П. В. Безобразов. – Пг. : Огни, 1919. – 179 с.
258. Безобразов П. В. Ремесленные и торговые корпорации / П. В. Безобразов // Герцберг Г. Ф. История Византии / Г. Ф. Герцберг ; пер., прим. и прилож. П. В. Безобразова. – М., 1897. – С. 600–612.
259. Беленький И. Л. Образ историка в русской культуре XIX–XX вв.: (предварительные соображения) / И. Л. Беленький // Историк во времени. Третьи Зиминские чтения: юкл. и сообщ. науч. конф. / Рос. гос. гуманитар. ун-т ; сост. : Е. А. Антонова и др. – М., 2000. – С. 14–26.
260. Беленький И. Л. Проблемы биографического жанра в советской исторической науке / И. Л. Беленький. – М. : ИНИОН АН СССР, 1988. – 27 с.
261. Беленький И. Л. Ученый-историк в системе научных коммуникаций / И. Л. Беленький. – М. : ИНИОН АН СССР, 1983. – 43 с.
262. Беляев Д. Ф. Byzantina: очерки, материалы и заметки по византийским древностям. Кн. 2: Ежедневные и воскресные приемы византийских царей

- и праздничные выходы их в храм св. Софии / Д. Ф. Беляев. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1893. – 374 с.
263. Бибиков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. / М. В. Бибиков // Древняя Русь: вопросы медиевистики. - 2005. - № 1. – С. 5–15.
264. Бибиков М. В. Язык договоров Руси с греками X в. в свете византийского дипломатического этикета / М. В. Бибиков // Русский язык: исторические судьбы и современность : IV Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филол. ф-т., 20–23 марта 2010 г.) / сост. М. Л. Ремнёва, А. А. Поликарпов. – М., 2010. – С. 52.
265. Болотина Н. Ю. Греческий просветитель Евгений Вулгарис при дворе Екатерины II [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.rsute.ru/structure/departments/cipkit/DocLib1/Мир%20православия/Болотина%20Н.Ю.%20ГРЕЧЕСКИЙ%20ПРОСВЕТИТЕЛЬ%ЕВГЕНИЙ%ВУЛГАРИС%ПРИ%ДВОРЕ%ЕКАТЕРИНЫ%ВТОРОЙ%doc>. – Загл. с экрана.
266. Бороздин И. Н. Т. Н. Грановский и вопросы истории Византии / И. Н. Бороздин // ВВ. – 1956. – Т. 11. – С. 271–278.
267. Брайчевский М. Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860-863 гг.) / М. Ю. Брайчевский // Советский ежегодник международного права (1982). – М., 1983. – С. 264–284.
268. Брайчевский М. Ю. По поводу одного места из Константина Багрянородного / М. Ю. Брайчевский // ВВ. – Т. 17 (42). – 1960. – С. 144–154.
269. Брачев В. С. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета : (1834-2004) / В. С. Брачев, А. Ю. Дворниченко. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 384 с.

270. Брентано Л. Народное хозяйство Византии / Л. Брентано ; пер. с нем. И. И. Яковкина; введ. И. С. Плотникова. – Л. : Путь к знанию, 1924. – 67 с.
271. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1-3 / В. П. Бузескул ; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН ; сост., вступит. ст., подгот. текста, коммент. и биограф. словарь-указатель И. В. Тункиной. – М. : Индрик, 2008. – 832 с.
272. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 1 / В. П. Бузескул ; ред. изд. В. И. Вернадский. - Л. : Изд-во АН СССР, 1929. - [2], 218 с.
273. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. 2 / В. П. Бузескул. - Л. : Изд-во АН СССР, 1931. - 223 с.
274. Бузескул В. П. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г.: (с 1884 до 1905 г.) / В. П. Бузескул. – Х. : Тип. А. Дарре, 1905. – 89 с.
275. Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин, «Харьковский Грановский»: к столетию Харьковского университета / В. П. Бузескул // ЖМНП. – 1905. - № 2. – С. 321–374.
276. Бурмов А. К. Марин Дринов като историк на България / А. К. Бурмов // Изследования в чест на Марин С. Дринов / ред. И. Дуйчев. – София, 1960. – С. 105–118.
277. Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков: составлена на основании наставления для образования воспитанников военно-учебных заведений, высочайше утверждённого 24 декабря 1848 г. / Ф. И. Буслаев. - М. : Тип. ун-та, 1861. - [6], II с., 1632 стб., VIII с.
278. Бычков С. П., Корзун В. П. Введение в историографию отечественной истории XX век. Учебное пособие / Отв. ред. д.и.н. М. Г. Вандалковская; Рец.: д.и.н. М. П. Мохначева и др. - Омск: ОмГУ, 2001. – 359 с.

279. Ванштейн О. Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней / О. Л. Ванштейн. – Л. :Соцэкгиз, 1940. – 376 с.
280. Васильев А. А. История Византийской империи. Т. 1: Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / А. А. Васильев ; вступит. ст., примеч., науч. ред., пер. с англ. и именной указатель А. Г. Грушевого. – 2-е изд., испр. – СПб. : Алетейя, 2000. – 512 с.
281. Васильевский В. Г. Г. С. Дестунис : (некролог) / В. Г. Васильевский // ЖМНП. – 1895. – № 4. – Отд. 4. – С. 66–69.
282. Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. Вып. 2 / В. Г. Васильевский. – СПб. : Тип. Пантелеевых, 1893. – 441 с.
283. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи / Г. И. Вздорнов. – М. : Искусство, 1986. – 384 с.
284. Викладачі Ніжинської вищої школи: 1820–1920 : біобібліогр. покажч. / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин : НДПУ, 1998. – 221 с.
285. Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного / О. Галенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://histans.com/JournALL/ruthenica/3/2.pdf>. – Загол. з екрану.
286. Гамидова М. А. Этапы изучения проблемы цирковых партий Византии в отечественной историографии / М. А. Гамидова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.jurnal.org/articles/2008/hist3.html>. – Загл. с экрана.
287. Герасимов О. История церкви в системе научных дисциплин в российских университетах XIX в. / О. Герасимов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pstgu.ru/download/1281268245.gerasimov.pdf>. – Загл. с экрана.
288. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. Ч. 5 / Э. Гиббон. – СПб. : Наука, 1999. – 344 с.

289. Гильфердинг А. История сербов и болгар / А. Гильфердинг // Собрание сочинений А. Гильфердинга. Т. 1. – СПб., 1868. – С. 3–280.
290. Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1 : Период первый, Киевский или домонгольский. 1-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – М. : Тип. ун-та, 1900. – XXIV, 919 с.
291. Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1 : Период первый, Киевский или домонгольский. 2-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – М. : Тип. ун-та, 1904. – 926, XVII с.
292. Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 2 : Период второй, Московский. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно, 1-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – М. : Тип. ун-та, 1900. – VIII, 919 с.
293. Гордієнко Д. С. Візантійсько-руські відносини за Константина VII Порфирогенета (912-959) в зовнішній політиці Візантії : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Д. С. Гордієнко. – К. : Б. в., 2013. – 19 с.
294. Гордієнко В. Єгор Редін: вчений і людина / Д. Гордієнко, В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 5–21.
295. Гордієнко Д. С. Візантійсько-руські відносини за Константина VII Порфирогенета (912–959 pp.) в зовнішній політиці Візантії : дис. ... канд. іст. наук : (07.00.02 : Всесвітня історія). – К. : Б. в., 2012. – 265 с.
296. Горина Л. В. Лекции по истории зарубежных славянских народов М. Дринова в Харьковском университете (1873-1906) / Л. В. Горина // Советское славяноведение. – 1983. - № 6. – С. 58–66.
297. Горина Л. В. Марин С. Дринов – историк и общественный деятель / Л. В. Горина. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 196 с.

298. Горина Л. В. Професор Марин Дринов - основоположник на българското академично славянознание = Професор Марин Дринов - основоположник болгарского академического славяноведения / Л. В. Горина [Текст болг., русск.]; [превод от руски език В. Николова]. – София : Проф. Марин Дринов, 2009. – 124, 124 с.
299. Горянов Б. Т. Академия Наук и византиноведение в дореволюционный период / Б. Т. Горянов // Вестник Академии Наук СССР. – 1945. - № 5–6. – С. 184–188.
300. Горянов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении: (к 100-летию со дня рождения: 1845 – 7 февраля 1945) / Б. Т. Горянов // ВВ. – 1947. - Т. 1 (26). – С. 29–108.
301. Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья / Т. Н. Грановский ; сост. С. А. Асиновская ; примеч. С. А. Асиновской и др. ; отв. ред. Е. В. Гутнова, С. С. Дмитриев. – М. : Наука, 1986. – 427 с.
302. Гревс И. М. Василий Григорьевич Васильевский, как учитель науки / И. М. Гревс // ЖМНП. – 1899. - № 8. – С. 27–74.
303. Гришина Н. В. «Школа В. О. Ключевского» в исторической науке и российской культуре / Н. В. Гришина. – Челябинск : Энциклопедия, 2010. – 288 с.
304. Грот К. Я. Братья П. А. и Н. А. Лавровские как деятели науки и просвещения: к столетним годовщинам их рождения : доклад в Славянской комиссии Академии наук 10 мая 1927 г. / К. Я. Грот. – Л. : Изд-во АН СССР, 1929. – С. 74–92.
305. Гудзій М. Олександр Іванович Білецький / М. Гудзій // Білецький О. Зібрання творів: У 5 т. Т. 1: Давня українська і давня російська літератури / О. Білецький. – К., 1965. – С. 7–25.
306. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков: учебник для студентов, обучающихся по специальности «История» / Е. В. Гутнова. – М. : Высш. шк., 1985. – 480 с.

307. Два византийских военных трактата конца X века / изд. подгот. В. В. Кучма ; отв. ред. Г. Г. Литаврин. - СПб. : Алетейя, 2002. -416 с.
308. Демчук Р. В. Символы северной башни Софии Киевской: проблема атрибуции / Р. В. Демчук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/2c489/1/Demchuk_simvoly_severnoj_bashni.pdf. – Загл. с экрана.
309. Денисов Я. А. Профессор Харьковского университета М. А. Остроумов: (по поводу тридцатилетия его педагогической и ученой деятельности) / Я. А. Денисов. – Х. : Тип. губ. правл., 1906. – 45 с.
310. Десятый Археологический съезд в Риге // ЖМНП. – 1897. – № 12. – С. 39–76.
311. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке ; пер. с фр. / Ш. Диль. – СПб. : Тип. Альтшелера, 1908. – 687 с.
312. Днепров Э. Д. Историография и источники древнерусской образованности и школы / Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелева // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. – М., 1989 – С. 7–16.
313. Добиащ А. Николай Алексеевич Лавровский, первый директор института князя Безбородко / А. Добиащ. – Нежин : Типо-Лит. М. В. Глезера, 1900. – 50 с.
314. Договоры Руси с Византией X в. // Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – 2-е изд., испр. и доп. — СПб., 1999. – 668 с.
315. Домановская М. Е. Н. А. Лавровский – автор методики «обратного перевода» в исследовании русско-византийских договоров X в. / М. Е. Домановская // Византия и византийское наследие в России и мире : тезисы докл. XX Всерос. науч. сессии византинистов / под ред. М. В. Грацианского, П. В. Кузенкова. – М., 2013. – С. 92–95.
316. Домановский А. Н. «Книга Эпарха» в отечественной византинистике XIX – начала XX в. / А. Н. Домановский // Российское византиноведение:

- традиции и перспективы: тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов // Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. – М., 2011. – С. 87–90.
317. Домановский А. Н. О значении слова «купля» в русско-византийских договорах X в. / А. Н. Домановский // Русский язык: исторические судьбы и современность : II Междунар. конгресс исследователей рус. языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 18-21 марта 2004 г.) : труды и материалы / сост. М. Л. Ремнева, О. Д. Дедова, А. А. Поликарпов. – М., 2004. – С. 46–47.
318. Домановский А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» / А. Н. Домановский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>. – Загл. с экрана.
319. Домановский А. Н. Харьковская византистика: история, истоки, перспективы / А. Н. Домановский, С. Б. Сорочан // Российское византиноведение: традиции и перспективы : тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов / Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. – М., 2011. – С. 91–94.
320. Домановська М. Редін Єгор Кузьмич / М. Домановська, А. Домановський // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 188–189.
321. Домановська М. Шміт (Шмідт) Федір (Карл-Ернест) Іванович / М. Домановська, А. Домановський // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 245–247.
322. Домановська М. Савва Володимир Іванович / М. Домановська // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 198.

323. Домановська М. Є. Василь Карлович Надлер як візантиніст / М. Є. Домановська // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 939 : Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 38–47.
324. Домановська М. Є. Візантиністика в творчості і планах О. Білецького: (до 130 річниці від дня народження) / М. Є. Домановська // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1055 : Сер. : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. – Вип. 16. – С. 15–22.
325. Домановська М. Є. М. О. Лавровський (1825-1899) про русько-візантійські угоди X ст. / М. Є. Домановська // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 101–107.
326. Домановський А. Черноусов Євген Олександрович / А. Домановський // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 237–239.
327. Домановський А. М. Два обличчя Юліана Кулаковського / А. М. Домановський // Збірник Харківського історико-філологічного товариства : нова серія. – Х., 2005. – Т. 11. – С. 341–342.
328. Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави / А. М. Домановський // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 34–46.
329. Домановський А. М. Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії / А. М. Домановський // Древности–2004 / ред. кол. : В. И. Кадеєв (гол. ред.) та ін. – Х., 2004. – С. 70–75.
330. Домановський А. М. Сторінка з історії харківської візантиністики: (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) / А. М. Домановський // Харківський історіографічний збірник. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. – Х., 2002. – С. 101–106.

331. Домановський А. М. Черноусов Євген Олександрович / А. М. Домановський // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 237–239.
332. Домановський А. Н. Правление Анастасия I Дикора (491-518) в цикле статей Е. А. Черноусова (1865 – ?) / А. Н. Домановский // Древнее Причерноморье. – Вып. 9. – Одесса, 2011. – С. 142–147.
333. Дорская А. А. Харьковская школа православного церковного права в Российской империи: М. А. Остроумов и Е. В. Темниковский / А. А. Дорская [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pggu.ru/science/researches/rnii-gorbunov/teod/2011/aadorskaja.pdf>. – Загл. с экрана.
334. Дорская А. А. Церковное право в системе права Российской империи конца XVIII – начала XX вв. : автореф. дис. на соискание учёной степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Дорская Александра Андреевна. – М. : Б. и., 2008. – 40 с.
335. Дорская А. А. Церковное право в системе юридического образования России конца XVIII – начала XX вв. / А. А. Дорская. // Правоведение. – 2005. - № 3. – С. 213–227.
336. Дриккер А. С. Эволюционный цикл художественной культуры (к развитию теории Ф. И. Шмита) / А. С. Дриккер // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 46–54.
337. Дьяконов А. П. Византийские димы и факции (τα μέρη) в V-VII вв. / А. П. Дьяконов // Византийский сборник. – М.–Л., 1945. – С. 144–227.
338. Дьяконов М. Власть Московских государей: очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века / М. Дьяконов. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1889. – 221 с.
339. Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе : в 2 ч. / И. Е. Евсеев. – СПб. : Печатня С. П. Яковлева, 1897. – 319 с.

340. Елисеева О. И. Геополитические проекты царствования Екатерины II / О. И. Елисеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://statehistory.ru/books/kollektiv-avtorov_Rossiyskaya-Imperiya-ot-istokov-do-nachala-XIX-veka-Ocherki-sotsialno-politicheskoy-i-ekonomicheskoy-istorii/24. – Загл. с экрана.
341. Єгор Кузьмич Рєдін : біобібліогр. покажч. / уклад. Р. І. Філіппенко, наук. ред. С. М. Куделко. – Х. : ХНУ, 2006. – 70 с.
342. Жебелев С. А. Русское византиноведение, его прошлое, его задачи в советской науке / С. А. Жебелев // Вестник древней истории. – 1938. – № 4 (5). – С. 13–22.
343. Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблема сравнительного изучения эпоса // В. М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад / В. М. Жирмунский. – Л, 1979. – С. 192–280.
344. Заливалова Л. Н. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму в русской историографии конца XIX – начала XX в. / Л. Н. Заливалова // Город и государство в древних обществах / отв. ред. В. В. Мавродин. – Л., 1982. – С. 83–84.
345. Запрянова А. Типология источников историографического исследования / А. Запрянова // Харківський історіографічний збірник / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 41–52.
346. Захарченко М. В. История школ и книжного дела в Древней Руси / М. В. Захарченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.portal-slovo.ru/pedagogy/38258.php>. – Загл. с экрана.
347. Захарченко М. В. Школа в педагогической культуре Древней Руси / М. В. Захарченко // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – М., 2008. – Вып. 3(10). – С. 37–48.
348. Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты / А. И. Зевелев. – М. : Высш. шк., 1987. – 161 с.

349. Зернін Олександр Петрович / С. Сорочан, С. Лиман // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. – К., 2011. – С. 97–98.
350. Зипунникова Н. Н. Правовое регулирование испытаний в университетских комиссиях : (из истории российской образовательной политики конца XIX – начала XX в.) / Н. Н. Зипунникова // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. – Ижевск, 2012. – Вып. 1. – С. 98–104.
351. Златарски В. Н. История на Българската държава презь средните векове. Т. 1 : Първо Българско царство. Ч. 2 / В. Н. Златарски. – София, Държ. печ., 1927. – 606 с.
352. Зорина А. А. Проблемы византийского влияния на русское средневековое искусство в отечественной историографии второй половины XIX – начала XX веков : дис... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. А. Зорина. – Ижевск : Б. и., 2003. – 225 с.
353. Зубашевський Н. Еволюція ранньодержавного інституту полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень / Н. Зубашевський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 499–519.
354. Зубашевський Н. Інститут полюддя у владній системі Київської держави IX-X ст. / Н. Зубашевський // Мандрівець. – 2010. - № 3. – С. 53–60.
355. Иванов С. А. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. / С. А. Иванов // ВВ. – М., 1981. – Т. 42. – С. 88–100.
356. Ильчук И. С. Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873-1906) / И. С. Ильчук // Исследования в чест на Марин С. Дринов / ред. И. Дуйчев. – София, 1960. – С. 77–104.
357. Ильчук И. С. Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873-1906 гг.) / И. С. Ильчук // Краткие сообщения Института славяноведения. - М., 1957. – Вып. 21. – С. 23–36.

358. Илюшина Л. А. [Рецензия на] Книга нарицаема Козьма Индикоплов / изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. - М. : Индрик, 1997. - 774 с., 48 рис. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.lsw.ru/poiskqlcv.php/6.htm>. - Загл. с экрана.
359. Иречек К. Ю. История болгар / К. Ю. Иречек. - Одесса : Тип. Л. Питче, 1878. - 785 с.
360. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; вступ. ст. Т. Г. Павловой. - Х. : САГА, 2007. - 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с. - (Репринт. изд.).
361. Историография античной истории : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузищина. - М. : Высш. шк., 1980. - 415 с.
362. Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня його народження) : біобібліогр. покажч. / уклад. О. С. Журавльова та ін. - Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. - 185 с.
363. Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник : (1905-2013) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутейко ; відп. ред. С. І. Посохов. - Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. - 284 с.
364. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. - К. : Либідь, 2002. - 488 с.
365. Йодко О. В. Е. К. Редин. Жизнь и деятельность: (по материалам петербургских архивов) / О. В. Йодко // Мир русской византистики : материалы архивов Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. - СПб., 2004. - С. 311–343.
366. Кадеев В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.) / В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев // Вестник Харьковского университета. - 1991. - № 357 : Сер. :Историческая наука в Харьковском университете : (к 185-летию ХГУ). - Вып. 24 - С. 50–69.

367. Кажаров А. Х. Византия и Русь : (роль социально-политических учений Византии в развитии государственных концепций Московской Руси) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. политических наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / Кажаров А. Х. – М. : Б. и., 2009. – 149 с.
368. Каждан А. П. Очерки истории Византии и южных славян. / А. П. Каждан, Г. Г. Литаврин. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Алетейя, 1998. – 336 с.
369. Калакура Я. С. Класифікація джерел інтелектуальної історії України / Я. С. Калакура // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. – Миколіїв, 2012. – Вип. 8 - С. 106–113.
370. Каплин А. Д. В. К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик / А. Д. Каплин // Віра і розум : богословсько-філософський журнал. – 2003. – № 4. – С. 333–336.
371. Каплин А. Д. В. К. Надлер и его труды на ниве исторического Просвещения // Laurea : к 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева / гл. ред. С. И. Посохов. Ред. кол. : К. Ю. Бардола, С. В. Дьячков (отв. ред.), А. П. Мартемьянов и др. – Х., 2007. – С. 214–220.
372. Карпов С. П. А. А. Васильев о вкладе русских ученых в развитие византиноведения / С. П. Карпов // Scripta Gregoriana : сборник в честь семидесятилетия академика Г. М. Бонгард-Левина / под. ред. С. Л. Тихвинского. – М., 2003. – С. 279–291.
373. Карцов А. С. Римское право как учебная дисциплина в представлениях русских консерваторов конца XIX – начала XX в. / А. С. Карпов // Jus Antiquum. Древнее право. – 2003. – № 1 (11). – С. 73–92.
374. Карышковский П. О. Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава / П. О. Карышковский // Вопросы истории. – 1951. - № 8. - С. 101–105.
375. Кафедра истории России Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина : исторический очерк /

- отв. ред. В. М. Духопельников. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. – 86 с.
376. Каштанов С. М. О процедуре заключения договоров между Византией и Русью в X в. / С. М. Каштанов // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе / отв. ред. В. Т. Пашуто. – М., 1972. – С. 209–215.
377. Кеда М. К. История Византии в творчестве М. Петрова / М. К. Кеда // Проблемы истории и археологии Украины: материалы междунар. науч. конф., посвящ. 10-летию независимости Украины, Харьков, 16–18 мая 2001 г. / отв. ред. В. Мещеряков. – Х., 2001. – С. 97–99.
378. Кеда М. К. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887) та його внесок в історичну науку : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М. К. Кеда. – К. : Б. в., 2006. – 19 с.
379. Книга нарицаема Козьма Индикоплов / изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. - М. : Индрик, 1997. – 774 с., 48 рис.
380. Ковпаненко Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н. Г. Ковпаненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://histans.com/Journal/journal/2008/6/7.pdf>. – Загол. з екрану.
381. Козак Н. Б. Образ і влада: княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. / Н. Б. Козак. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 156 с.
382. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.
383. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України: XIX століття / І. І. Колесник // Український історичний журнал. - 2008. - №1. – С. 169–193.
384. Коллинз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения / Р. Коллинз ; пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск : Сибир. хронограф, 2002. – 1280 с.

385. Коновалова Н. А. История идей против истории научных сообществ: две модели построения историографического исследования / Н. А. Коновалова, О. В. Метель // Омский научный вестник. – 2001. - № 3 (98). – С. 28–31.
386. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України: (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с.
387. Корзун В. П. Межличностные коммуникации историков как отражение интеллектуальной напряженности: (к характеристике познавательной ситуации на рубеже XIX–XX вв.) / В. П. Корзун // Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда : материалы IV Всерос. науч. конф. «Культура и интеллигенция России: интеллектуальное пространство: (провинции и центр). XX век» / [редкол. : В. П. Корзун (отв. ред.) и др.]. – Омск, 2000. – С. 12–17.
388. Корзун В. П. Образы исторической науки на рубеже XIX–XX вв. / В. П. Корзун. - Омск-Екатеринбург : ОмГУ, 2000. – 226 с.
389. Корзун В. П. Коммуникативное поле исторической науки: новые ракурсы историографического исследования / В. П. Корзун // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков : сб. ст. / под ред. Н. Н. Алеврас, Н. В. Гришиной, Ю. В. Красновой. – Челябинск, 2011. - С. 290–302.
390. Космологические произведения в книжности Древней Руси : в 2 ч. Часть 2 : Тексты плоскостно-комарной и других космологических традиций / изд. подг. В. В. Мильков, С. М. Полянский. – СПб. : Мирь, 2009. – 624 с. – (Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Вып. IV (2)).
391. Кравченко В. Університет для України / В. Кравченко // Схід-Захід: іст.-культуролог. зб. Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Х.-К., 2005. – С. 120–166.

392. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. Кравченко. - Х. : Основа, 1990. - 176 с.
393. Кравченко В. В. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период: (1805–1917 гг.) / В. В. Кравченко, В. П. Литвинова // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357 : Сер. : Историческая наука в Харьковском университете : (к 185-летию ХГУ). – Вып. 24. – С. 24–37.
394. Кравченко В. В. Марин Степанович Дринов в советской историографии / В. В. Кравченко // Марин Дринов в исследованиях харьковских ученых, посвященных 150-летию со дня его рождения / П. С. Сохань, Г. Н. Попов, В. В. Кравченко и др. – София, 1991. – С. 37–49.
395. Красавина С. К. Дука и Сфрандзи об унии православной и католической церквей / С. К. Красавина // ВВ. - 1967. - Т. 27(52). - С. 142–152.
396. Красавина С. К. Мировоззрение и социально-политические взгляды византийского историка Дуки / С. К. Красавина // ВВ. - 1973. - Т. 34(59). - С. 97–111.
397. Краснова Ю. В. Идеал преподавания: преподавание на историко-филологических факультетах Московского и Санкт-Петербургского университетов в воспоминаниях современников (70-е гг. XIX - начало XX вв.) / Ю. В. Краснова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lib.csu.ru/vch/1/2002_02/007.pdf. – Загл. с экрана.
398. Краснова Ю. В. Историческое образование в столичных университетах России в конце 70-х гг. XIX – начале XX вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Отечественная история» / Ю. В. Краснова. – Челябинск : Б. и., 2003. – 19 с.
399. Кривушин И. В. Социальный конфликт в ранней Византии / И. В. Кривушин // Политические конфликты в древности и средневековье : материалы коллоквиума, Иваново, 14–15 ноября 2000 г. / Иванов. гос. ун-

- т ; [редкол. : А. З. Чернышова (отв. ред.) и др.]. – Иваново, 2000. – С. 41–48.
400. Кривушин И. В. Цирковые партии в ранней Византии / И. В. Кривушин // Вестник Ленинградского государственного университета. Сер. 2 : история, язык, литература. – 1992. – Вып. 2 (№ 9). – С. 103–106.
401. Крючков А. «Греческий проект» как знаковый код культурного и политического дискурсов России XVIII века / А. Крючков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://megaling.ulif.org.ua/attachments/article/35/Krjuchkov.pdf>. – Загл. с экрана.
402. Куделко С. М. До питання про участь Є.К. Редіна в Російських Археологічних з'їздах / С. М. Куделко, Р. І. Філіппенко // XIV Сумцовські читання: музей і сучасність : актуальні проблеми музейної діяльності. – Х., 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2008/article.html?n=153>. – Загол. з екрану.
403. Куделко С. М. Є. К. Редін як історіограф / С. М. Куделко, Р. І. Філіппенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816 : Сер. : Історія. – С. 214–223.
404. Кудрявцева Т. В. М. С. Куторга и преподавание истории в Санкт-Петербургском императорском университете / Т. В. Кудрявцева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : roii.ru/conf/2009/05.pdf. – Загл. с экрана.
405. Куликова Л. Портретна галерея вчених-візантиністів / Л. Куликова // Вісник Національної Академії наук України. – 2005. – № 2. – С. 60–67.
406. Культура Византии (вторая половина VII-XII в.) / отв. ред. З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1989. – 680 с.
407. Кунденко Л. В. Професор Харківського університету А. С. Лебедєв: сторінки біографії та наукової творчості / Л. В. Кунденко, С. І. Посохов //

- Віра і розум : богословсько-філософський журнал. – 2000. – № 1. – С. 216–224.
408. Кунденко Л. Историк церкви профессор Харьковского университета Амфиан Степанович Лебедев / Л. Кунденко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць / ред. кол. : С. І. Посохов (гол. ред.) та ін. – Х., 2000. – С. 132–137.
409. Куплеваский Н. Иван Иванович Дитятин / Н. Куплеваский // ЗХУ. – Х., 1893. – Кн. 1. – С. 53–58.
410. Курбатов Г. Л. Еще раз о византийских димах / Г. Л. Курбатов // Средневековый город : межвуз. сб. науч. тр. / С. М. Стам (отв. ред.) и др. – Саратов, 1975. – Вып. 3. – С. 3–21.
411. Курбатов Г. Л. История Византии : (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. – 256 с.
412. Курбатов Г. Л. К проблеме типологии городских движений в Византии / Г. Л. Курбатов // Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества / отв. ред. Г. Л. Курбатов. – Л., 1974. – Вып. 1. – С. 44–61.
413. Курганов Ф. А. Отношения между церковной и гражданской властью в Византийской империи в эпоху образования и окончательного установления характера их взаимоотношений: (323–565 гг.) / Ф. А. Курганов. – Казань : Тип. ун-та, 1881. – 730 с.
414. Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства в России: (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории) / И. Л. Кызласова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 183 с.
415. Лавров П. А. К вопросу о синодике царя Бориса / П. А. Лавров // Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете / изд. Визант.-славян. отд-я. – Одесса, 1900. – Т. 8. – С. 35–136.
416. Лазарев В. Н. Византийская живопись / В. Н. Лазарев. – М. : Наука, 1971. – 408 с.

417. Лазарев В. Н. История византийской живописи. – М. : Искусство, 1986. – 329 с.
418. Лазарев В. Н. Русская средневековая живопись: статьи и исследования / В. Н. Лазарев. – М. : Наука, 1970. – 344 с.
419. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. – М. : Индрик, 2005. – 848 с.
420. Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) : учеб. пособие для филолог. специальностей ун-тов и пед. ин-тов / Б. А. Ларин. – М. : Высш. шк., 1975. – 327 с.
421. Лащенкова Е. А. Роль византийского наследия в идейном обосновании внешней политики России : дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития» / Е. А. Лащенкова. – М. : Б. и., 2014. – 152 с.
422. Лебедев П. Н. Трансформация власти в Римской империи в III в. н. э. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / П. Н. Лебедев. – М. : Б. и., 2010. – 24 с.
423. Лебедева Г. Е. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Г. Е. Лебедева, М. А. Морозов // Античная древность и средние века.– Екатеринбург, 1998. – Вып. 29. – С. 139–152.
424. Лев Диакон. История / Лев Диакон ; пер. М. М. Копыленко ; коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова ; отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1988. – 240 с.
425. Левченко М. В. Венеты и прасины в Византии V-VII вв. / М. В. Левченко // ВВ. – Т. 1. – 1947. – С. 164–183.
426. Летяев В. А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала XX вв. / В. А. Летяев. – Волгоград ; Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2002. — 214 с.

427. Летяев В. А. Необходимость и достаточность рецепции норм римского права в России: XIX - нач. XX вв. / В. А. Летяев // Древнее право. - М., 2000. - № 1(6). - С. 194–202.
428. Лиман С. И. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина / Лиман С. И., Сорочан С. Б. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762 : Сер. : Історія. – Вип. 39. – С. 239–251.
429. Лиман С. И. Кирилло-мефодиевская проблема в научном наследии И. В. Платонова (1803–1890) / С. И. Лиман // Харківський історіографічний збірник / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. – 2008. – Вип. 9. – С. 154–163.
430. Лиман С. И. Византия трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum-plus/ - СПб.; Кишинев; Бухарест; Одеса. – 2003–2004. – Вып. 5. : Мастера средневековья. – С. 485–508.
431. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета: (1804–1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2008. – Т. 2. – С. 51–68.
432. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. - № 1. – С. 91–106.
433. Лиман С. И. Византийское государство и императрица Феодора в оценках историков 50–70-х гг. XIX в. : (Р. В. Орбинский и В. К. Надлер) / С. И. Лиман // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф., Харків, НАУ «ХАІ», 24–25 квітня 2007 р. – Х., 2007. – С. 53–54.
434. Лиман С. И. Деятельность императора Юстиниана I в оценках исследователей украинских земель Российской империи (1804–1885) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Власть, общество и церковь в Византии / ред. кол. : С. Н. Малахов (отв. ред.) и др. – Армавир, 2007. – С. 239–257.

435. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х. : ХГАК, 2009. – 484 с.
436. Лиман С. И. История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804–1874 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2 : История. История русской православной церкви. – М., 2007. – Вып. 4 (21). – С. 7–52.
437. Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета: (XIX - начало XX вв.) / С. И. Лиман // Нартекс. Byzantina Ucrainensis : Рѡмаїос : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Т. 2. – Х., 2013. – С. 206–226.
438. Лиман С. И. Харьковская школа Кирилло-Мефодияны / С. И. Лиман // Дриновский сборник. – Х. ; Софія, 2007. – Т. 5. – С. 230–239.
439. Лиман С. И. Харьковский период научно-педагогической и общественной деятельности Марина Дринов: критическое прочтение источников / С. И. Лиман, С. Ю. 43 // Сборник по случай 170-годишнината от рождението на проф. Марин Дринов / Българская Академия на науките , Институт по история. – София, 2009. – С. 52–71.
440. Лиман С. І. Візантія і Русь у працях істориків українських земель Російської імперії у 1804-1874 рр. / С. І. Лиман, С. Б. Сорочан // Слов'янські обрії : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, Укр. комітет славістів. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 474–478.
441. Лиман С. І. Долучення матеріалів відділу рукописів ЦНБ ХНУ для вивчення харківської медієвістики : (середина 1840-х – перша половина 1880-х рр.) / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – Х., 2009. – Вип. 24. – С. 28–35.

442. Лиман С. І. З історії німецької діаспори в Харкові у ХІХ столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840–1894) / С. І. Лиман // Схід-Захід: іст.-культуролог. зб. – Х., 1999. – Вип. 2. – С. 131–146.
443. Лиман С. І. З історії харківської медієвістики в 60-х - першій половині 80-х рр. ХІХ ст. : професор Андрій Миколайович Стоянов / С. І. Лиман // Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2006. - Вип. 21/22. - С. 39–43.
444. Лиман С. І. Історія Першого Болгарського царства в працях та навчальних курсах дослідників України (ХІХ – початок ХХ ст.) / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 34. – С. 34–44.
445. Лиман С. І. Історія середніх віків в навчальних курсах професора Харківського та Новоросійського (Одеського) університету В. К. Надлера / С. І. Лиман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/3115/1/422-433_Lyman_S.pdf. – Загол. з екрану.
446. Лиман С. І. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента Імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869 - ?) / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2014. – Вип. 42. – С. 24–32.
447. Лиман С. І. Історія середньовічної церкви в навчальних курсах й наукових працях професора Харківського університету Амфіана Степановича Лебедєва (1833–1910 рр.) / С. І. Лиман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdak/2011_32/V32-1-4.pdf. – Загол. з екрану.
448. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (1880–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття вченого

- ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. І. Лиман. – Дніпропетровськ : Б. в., 1994. – 18 с.
449. Лиман С. І. Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: харківський період науково-педагогічної діяльності (1851–1869) / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – Х., 2010. – Вип. 30. – с. 37–47.
450. Лиман С. Проблеми середньовічної Сербії у творчості Марина Стоянова Дринова / С. Лиман / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14247>. – Загол. з екрану.
451. Лиман С. І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню докт. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. І. Лиман. – Х. : Б. в., 2010. – 36 с.
452. Лисейцев Д. В. Посольский приказ в начале XVII века: источниковедческое исследование : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Д. В. Лисейцев. – М. : Б. и., 2000. – 22 с.
453. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария и Древняя Русь (IX – середина XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб. : Алетейя, 2000. – 413 с.
454. Литаврин Г. Г. Вместо предисловия // Византия между Западом и Востоком: опыт исторической характеристики / отв. ред. Г. Г. Литаврин. – СПб., 2001. – С. 5–10.
455. Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Г. Г. Литаврин // ВВ. – 1993. – Т. 54. – С. 81–92.
456. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. / Г. Г. Литаврин // История Византии / отв. ред. С. Д Сказкин. – М., 1967. – С. 226–236.

457. Литаврин Г. Г. Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI вв. / Г. Г. Литаврин // История Византии / отв. ред.. С. Д Сказкин. – М., 1967. – С. 206–227.
458. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 607 с.
459. Літопис руський за Іпатським списком / перекл. Л. Махновця. – К. : Дніпро, 1990. – 592 с.
460. Лозовик Г. Н. Десять лет русской византологии / Г. Н. Лозовик // Историк-марксист. – 1928. – Т. 7. – С. 228–238.
461. Лопарев Х. М. Новейшая литература о св. Георгии Победоносце / Х. М. Лопарев // ВВ. – Т. 20. – Вып. 1. – 1913. – С. 25–50.
462. Лоренц Ф. Руководство к всеобщей истории. Ч. 2 / Ф. Лоренц. – Спб. : Ю. А. Юнгмейстер, 1847. – 700 с.
463. Лупанова М. Е. Греческий проект Екатерины Великой / М. Е. Лупанова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/grecheskiy-proekt-ekateriny-velikoy>. – Загл. с экрана.
464. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 368 с.
465. Макарчук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. Макарчук. – Львів : Світоч, 1999. – 352 с.
466. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // ВВ. – 1995. – Т. 56. – С. 68–91.
467. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // ВВ. – 1997. – Т. 57. – С. 58–87.
468. Мамонтова М. А. Антропологические поиски современной отечественной историографии / М. А. Мамонтова // Мир историка: историографический сборник / под ред. В. П. Корзун, Г. К. Садретдинова. – Омск, 2005. – Вып. 1. – С. 6–21.

469. Мамонтова М. А. Коммуникативное пространство отечественной исторической науки на рубеже XIX–XX веков / М. А. Мамонтова // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории / под. ред. Л. П. Репиной. – М., 2011. – Вып. 36. – С. 267–277.
470. Матвеева Л. Дослідження військової справи в працях Ю. А. Кулаковського / Л. Матвеева // Східний світ. - 2000. - № 1. - С. 53–63.
471. Мацелюх І. А. Розвиток науки церковного права в Україні / І. А. Мацелюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2012_56/01_025.pdf. – Загол. з екрану.
472. Медведев И. П. В. Э. Регель как основатель и редактор «Византийского временника» / И. П. Медведев // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1995. – С. 157–177.
473. Медведев И. П. И. В. Помяловский и его вклад в византиноведение: (по материалам архива ученого) / И. П. Медведев // Мир русской византистики : материалы архивов Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 2004. – С. 207–240.
474. Медведев И. П. Из истории петербургского византиноведения: истоки и становление / И. П. Медведев // ВВ. – 2003. – Т. 62. – С. 97–113.
475. Медведев И. П. Недодуманные мысли. Письма русских антиковедов и византистов как особый жанр историографии: (на примере переписки И. В. Помяловского) / И. П. Медведев // Scripta Gregoriana: сборник в честь семидесятилетия академика Г. М. Бонгард-Левина / под. ред. С. Л. Тихвинского. – М., 2003. – С. 300–310.
476. Медведев И. П. Неопубликованные материалы В. Н. Бенешевича по истории византиноведения / И. П. Медведев // Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 1999. – С. 574–611.

477. Медведев И. П. Петербургское византиноведение: страницы истории / И. П. Медведев. – СПб. : Алетейя, 2006. – 334 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
478. Медведев И. П. По поводу нового издания «Книги Эпарха» / И. П. Медведев // ВВ. – 1993. – Т. 54. – С. 183–187.
479. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод / О. М. Медушевская ; отв. ред. М. Ф. Румянцева. – М. : РГГУ, 1996. – 80 с.
480. Мейер Эд. Экономическое развитие Древнего мира / Эд. Мейер. – Пг. : Прибой, 1923. – 108 с.
481. Мерзлякова С. А. К истории византологии в Новороссийском университете: по фондам Научной библиотеки ОНУ / С. А. Мерзлякова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_bbk/2009/Merzlyakova_14_19_2009.pdf. – Загл. с экрана.
482. Микола Олексійович Лавровський: з плеяди науковців Ніжинської вищої школи : біобібліог покажч. / упоряд. : Л. І. Литвиненко, Л. В. Гранатович ; вступ. ст. Г. В. Самойленко ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, Б-ка ім. акад. М. О. Лаврівського. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 59 с.
483. Милтенова А. «Видение на пророк Исаяя за последните времена» - историко-апокалиптически съчинение от XIII век / А. Милтенова // *Palaeobulgarica*. – 1992. – Т.16, № 2. – С. 77–81.
484. Милтенова А. «Низовата» книжнина през XIII век: сборници, произведения и цикли в българската и в сръбската традиция /А. Милтенова // Сборник радова Византолошког института. – 2009 (46). – С. 365–378.
485. Мир русской византистики: материалы архивов Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 832 с.

486. Митряев А. И. Дринов Марин Стоянов / А. И. Митряев // Славяноведение в дореволюционной России: биобиблиогр. словарь / ред. кол. : В. А. Дьяков и др. – М., 1979. – С. 146–149.
487. Митряев А. И. Медиевистика в Харьковском университете / А. И. Митряев, Ю. А. Голубкин, С. И. Лиман // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357 : Сер. : Историческая наука в Харьковском университете : (к 185-летию ХГУ). – Вып. 24. – С. 69–83.
488. Митряев А. І. До питання про оцінку Марина Дрінова як історика-славіста / А. І. Митряєв, О. М. Сурков // Вісник Харківського університету. – 1978. – № 167 : Сер. : Історія – Вип. 10. – С. 66–73.
489. Михальченко С. И. О школах и направлениях в исторической науке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/konf/70_let/Mikhalchenko.pdf. – Загл. с экрана.
490. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших времен : в 2 т. Т. 2 / Л. Н. Модзалевский ; науч. ред., вступ. ст. М. В. Захарченко. – СПб. : Алетейя, 2000. – 496 с.
491. Моціяка П. П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / П. П. Моціяка. – Ніжин : М. М. Лисенко, 2011. – 334 с.
492. Мутафчиев П. Русско-болгарские отношения при Святославе / П. Мутафчиев / Seminarium Kondakovianum, IV. – Prague, 1931. – P. 77–92.
493. Мягков Г. П. Гуманитарная научная школа как исследовательская проблема / Г. П. Мягков // Наука и власть: научные школы и профессиональные сообщества в историческом измерении : материалы науч. конф. / отв. ред. Л. П. Репина. – М., 2002. – С. 9–11.
494. Мягков Г. П. Историк в «своей» научной школе: проблема «внутришкольной» коммуникации / Г. П. Мягков // Историк на пути к открытому обществу : материалы Всерос. науч. конф. / отв. ред. В. П. Корзун. – Омск, 2002. – С. 115–118.

495. Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы» / Г. П. Мягков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2000. – 298 с.
496. Мягков Г. П. Научное сообщество историков дореволюционной России в свете «старой» и «новой» модели историографического исследования / Г. П. Мягков // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории / Под ред. А. В. Гладышева. - М., 2011. – Вып. 34. - С. 206–214.
497. Наумов С. О. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / С. О. Наумов, С. І. Посохов // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 56–70.
498. Нейхардт А. А. И. И. Толстой: ученый, человек, гражданин: (штрихи к портрету) / А. И. Нейхардт // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – Спб., 1999. – С. 336–375.
499. Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін АН України ; Ін-т історії України , Всеукр. спілка краєзнавців. – К., 1991. –С. 37–55.
500. Никитенко Н. Крещение Руси в свете данных Софии Киевской / Н. Никитенко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3: збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 415–441.
501. Никитенко Н. Собор святых Софии Киевской / Н. Никитенко, В. Корниенко. – К. : Б. и., 2014. – 336 с.
502. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика / Н. Н. Никитенко. – К. : Слово, 2004. – 416 с.
503. Никитин С. А. М. С. Дринов как историк / С. А. Никитин // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1957. - № 21. – С. 3–12.

504. Новиков М. В. Университетский устав 1835 г. / М. В. Новиков, Т. Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2012. - № 3, т. 1 : Гуманитарные науки. – С. 11–20.
505. О двенадцатом присуждении премий императора Петра Великого // ЖМНП. – 1889. - №. 7, отд. 1. – С. 1–32.
506. Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками / С. П. Обнорский // Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку / С. П. Обнорский. – М., 1960. - С. 99–119.
507. Оболенский Д. Византийское содружество наций: шесть византийских портретов / Д. Оболенский. – М. : Янус-К, 1998. – 655 с.
508. Оксфордское руководство по византистике / Ред. Э. Джеффрис, Дж. Хэлдон, Р. Кормак; пер. с англ. В. В. Швец; гл. ред. С. Б. Сорочан; ред. А. Н. Домановский, П. Е. Михалицын, А. Г. Чекаль. – Вып. 1. – Х. : Майдан, 2014. – 516 с. (Нартекс. Byzantina Ucrainensia / Том 3. – 516 с.
509. Острянко А. Источники личного происхождения: историографические наблюдения / А. Острянко // Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин : материалы XXII междунар. науч. конф., Москва, 28-30 янв. 2010 г. / редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. – М., 2010. – С. 311–314.
510. Острянко А. Н. Источниковедение историографии в свете междисциплинарных исследований / А. Н. Острянко // Крыніцознаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. / рэдкал. : С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. - Мінск , 2011. – Вып. 6 - С. 35–40.
511. Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : (07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – Чернігів : Б. в., 2001. – 216 с.
512. Острянко А. Н. Эпистолярный как историографический источник по истории украинской исторической науки второй половины XIX – начала XX в. / А. Н. Острянко // Вспомогательные исторические

- дисциплины – методология истории в системе гуманитарного знания : материалы XX междунар. науч. конф., Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г. : в 2 ч. Ч. 2 / редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. – М., 2008. – С. 506–508.
513. Очерки истории исторической науки в СССР : в 3 т. Т. 1 / под ред. М. Н. Тихомирова ; Ин-т истории АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 692 с.
514. Очерки истории исторической науки в СССР: в 3 т. Т. 2 / редкол. : М. В. Нечкина (гл. ред.) и [др.] ; Ин-т истории АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960 . – 862 с.
515. Очерки истории исторической науки в СССР: в 3 т. Т. 3 / редкол. : М. В. Нечкина (гл. ред.) и [др.] ; Ин-т истории АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 832 с.
516. Очерки истории университетского образования / Т.А. Молокова [и др.] ; под ред. Т.А. Молоковой. – М. : МГСУ, 2011. – 172 с.
517. Павлова О. Г. До питання вивчення історії мистецтв у Харкові : (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Г. Павлова // Харківський історіографічний збірник: проблеми історії та методології історичної науки / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 192–196.
518. Павлова О. Г. Дослідження і викладання історії мистецтва у Харкові (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.06 : «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Г. Павлова. – Д. : Б. в., 1998. – 18 с.
519. Павлова О. Г. Егор Кузьмич Редин - первый искусствовед Харьковского университета / О. Г. Павлова // Сборник статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. – Х., 2003. - С. 3–12;
520. Павлова О. Г. Наукова і педагогічна діяльність Ф. І. Шміта – професора Харківського університету / О. Г. Павлова // Вісник Харківського

- національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526 : Сер. : Історія. – Вип. 33. – С. 260–268.
521. Павлова О. Г. Освітня діяльність Є. К. Редіна у Харкові (1893-1908) / О. Г. Павлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1998/article.html?n=485>. – Загол. з екрану.
522. Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X-XII вв. / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. - М. : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1952. – XVI, 287 с.
523. Паскалева В. Принос към на биографията на Марин Дринов / В. Паскалева // Изследования в чест на Марин С. Дринов / ред. И. Дуйчев. – София, 1960. – С. 9–50.
524. Перковская Г. А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Г. А. Перковская. – Ставрополь : Б. и., 2005. – 258 с.
525. Петрикова В. Т. Академік Ф. І. Шміт в історії інтелігенції в Україні у 20-ті роки XX століття: творча доля вченого в період 1917-1924 рр. / В. Т. Петрикова // Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. - 2013. - Вип. 49. - С. 209–215.
526. Пигулевская Н. В. К вопросу о борьбе демонов в ранней Византии : (критический обзор) / Н. В. Пигулевская // ВВ. – 1952. – Т. 5. – С. 216–222.
527. Пиотровская Е. К. «Христианская Топография» Козьмы Индикоплова» в древнерусской письменной традиции : (на материале дошедших фрагментов) / Е. К. Пиотровская. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 248 с.
528. Побожий С. И. Е. К. Редин / С. И. Побожий // Искусство. – 1989. - № 1. – С. 62–64.
529. Побожий С. И. Из истории украинского искусствознания: феномен Харьковской университетской школы искусствознания / С. И. Побожий // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 86–95.

530. Побожій С. О. І. Білецький як мистецтвознавець / С. Побожій // Образотворче мистецтво. – 1990. - № 3. – С. 60–63.
531. Побожій С. І. Є. К. Редін як засновник Харківської університетської школи мистецтвознавства / С. І. Побожій // IV Сумцовські читання : конф., присвяч. 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна. – Х., 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1998/article.html?n=484>. – Загол. з екрану.
532. Побожій С. І. Є. Редін: “Від своєї подорожі до Путивля я дуже задоволений” / С. І. Побожій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/dspace.uabs.edu.ua%2Fjspui%2Fbitstream%2F12>. – Загол. з екрану.
533. Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства: зб. ст. / С. І. Побожій. – Суми : Університет. книга, 2005. – 164 с.
534. Побожій С. І. З плеяди фундаторів / С. І. Побожій // Образотворче мистецтво. – 1988. - № 2. – С. 30–31.
535. Побожій С. І. Історик мистецтва Є. Редін – знавець візантійської та словобожанської культур / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми, 2005. – С. 39–52.
536. Побожій С. І. Історик мистецтва Єгор Редін / С. І. Побожій // Пам’ятки України: історія та культура. – 2003. - № 3. – С. 1–14.
537. Побожій С. І. Матеріали до вивчення життя та діяльності історика мистецтва: до 150-річчя від дня народження Є. К. Редіна / С. І. Побожій // Сумський історико-архівний журнал. – 2013. - № 21. – С. 69–73.
538. Побожій С. І. Матеріали до покажчика праць Є. К. Редіна та публікацій про нього / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми, 2005. – С. 53–87.
539. Побожій С. І. Олена Нікольська: портрет на тлі тоталітарної доби / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми, 2005. – С. 125–144.

540. Побожій С. І. Розвиток мистецтвознавчих традицій на Слобожанщині / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій . – Суми, 2005. – С. 162–183.
541. Побожій С. І. Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті (1805-1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.04 «Образотворче мистецтво» / С. І. Побожій. – К. : Б. в., 1993. – 18 с.
542. Побожій С. І. Судьба эпистолярного наследия Е. К. Редина / С. І. Побожій // IV Сумцовські читання : конф., присвяч. 135-річчю з дня народження Є. К. Рєдіна. – Х., 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1998/article.html?n=493>. – Загол. з екрану.
543. Побожій С. І. У мріях про Візантію: Олександр і Платон Білецькі як мистецтвознавці / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми, 2005. - С. 88–111.
544. Побожій С. І. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми / С. І. Побожій // Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми, 2005. – С. 5-38.
545. Повесть временных лет [по Ипатьевскому списку] / подг. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1. – XI–XII века / под ред. Д. С. Лихачова, Л. А. Дмитриева и др. – СПб., 1997. – С. 62–115, 487–524.
546. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции по русской истории. Т. 3: Норманнский период / М. П. Погодин. – М. : Имп. общ-во истории и древностей российских, 1846. – 568 с.
547. Погодин П. Д. Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 г. / П. Д. Погодин // ЖМНП. -1883. - № 8. - С. 207–221.
548. Покровська О. А. Торговельна та економічна лексика в сучасних історичних словниках та українських писемних пам'ятках /

- О. А. Покровська // Вестник Международного славянского университета. – 1999. – Т. 2. – № 4. – С. 99–100.
549. Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку / под. ред. Е. Ф. Карского. – М. : Изд-во восточной л-ры, 1962. – 578 с.
550. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись / под. ред. Е. Ф. Карского. – М. : Изд-во восточной л-ры, 1962. – 938 с.
551. Поляковская М. А. Византийский дворцовый церемониал XIV в. : «театр власти» / М. А. Поляковская ; науч. ред. Т. В. Куш. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 348 с.
552. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. / М. А. Поляковская // Византия: кумуляция и трансляция культур : тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений, Екатеринбург, 24-27 августа 1997 г. / Урал. гос ун-т. – Екатеринбург, 1997. – С. 43–45.
553. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. / М. А. Поляковская // Поляковская М. А. Византия, византийцы, византилисты / М. А. Поляковская. – Екатеринбург, 2003. – С. 289–294.
554. Поляковская М. А. Поздневизантийский чин коронования василевса / М. А. Поляковская // ВВ. – 2009. – Т. 68 (93). – С. 5–24.
555. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.
556. Попруженко М. Г. Синодик царя Бориса / М. Г. Попруженко. – Одесса : «Экономическая» тип. и лит., 1899. – 353 с.
557. Посохов С. И. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков / С. И. Посохов // Высшее образование. – М., 2006. – № 1 – С. 370–382.

558. Посохов С. И. Харьков в 70-е гг. XIX – начале XX ст. : (социокультурный контекст творчества Марина Дринова) / С. И. Посохов, С. М. Куделко // Дриновський збірник. – Х.-Софія, 2008. – Т. 2. – С. 265–268.
559. Посохов С. І. Білецький Олександр Іванович / С. І. Посохов // Вихованці Харківського університету: біобібліогр. довідник / авт.-уклад. : Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв та ін. – Х., 2004. – С. 26–27.
560. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
561. Пропп В. Змееборство Георгия в свете фольклора / В. Пропп // Пропп В. Фольклор. Литература. История : (Собрание трудов) / В. Пропп. – М., 2002. – С. 92–114.
562. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность / Б. Н. Путилов ; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — Л. : Наука, 1988. – 223, [2] с.
563. Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: из истории антиковедения и византистики в России / А. А. Пучков. – 2-е изд., перераб., испр. и доп. - СПб. : Алетейя, 2004. -493 с.
564. Пыпин А. И. Русское славяноведение в XIX столетии / А. И. Пыпин // Вестник Европы. – 1889. – Кн. 9. – С. 257–305.
565. Раннефеодальные государства на Балканах: VI–XII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1985. – 366 с.
566. Рансимен С. История Первого Болгарского царства / С. Рансимен ; пер. с англ. Н. В. Ереминой. – СПб. : Евразия, 2009. – 384 с.
567. Репина Л. П. Интеллектуальные сообщества как объект и предмет сравнительно-исторического исследования: проблемы методологии / Л. П. Репина // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе / отв. ред. : Л. П. Репина, Л. А. Фадеева. – М., 2007. – С. 88–91.

568. Репина Л. П. Историко-историографическое исследование в контексте современной интеллектуальной культуры / Л. П. Репина // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков : сб. ст. / под ред. Н. Н. Алеврас, Н. В. Гришиной, Ю. В. Красновой. – Челябинск, 2011. – С. 15–31.
569. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с. – (Образы истории).
570. Рєпіна Л. П. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л. П. Рєпіна // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / гол. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України – К., 2005. – Вип. 1. - С. 89–106.
571. Романенко І. С. Участь наукової громадськості України в роботі загальноросійських археологічних з'їздів / І. С. Романенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N133-134/N133p094-099.pdf. – Загол. з екрану.
572. Романовський В. Дмитро Багалій як учасник археологічних з'їздів / В. Романовський // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2009. – Т. 13. – С. 21–36.
573. Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы : в 2 т. Т. 2 : Византийский город / А. И. Романчук. – Тюмень : Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2008. – 544 с., 79 ил.
574. Романчук А. И. Создание серии «Памятники христианского Херсонеса» / А. И. Романчук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2906/1/adsv-34-27.pdf>. – Загл. с экрана.
575. Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга / под ред. член-корр. РАН И. П. Медведева. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. - 632 с.

576. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б. А. Рыбаков ; [ред. Н. П. Бобрик, Л. С. Кручинина] – М. : Наука, 1982. – 590 с., 4 илл., карт. – (Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян: к 1500-летию Киева).
577. Рыжов А. Н. Из истории становления основных педагогических понятий в России (XI-XVII вв.) / А. Н. Рыжов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vo.hse.ru/arhiv.aspx?catid=252&z=1208&t_no=1209&ob_no=1227. – Загл. с экрана.
578. Савва Владимир Иванович (1865–1918): краткая биографическая справка // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліографічний покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 53-54.
579. Савва Володимир Іванович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2 : Історики: (1905-1920, 1933-2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. - С. 94–96.
580. Савва Володимир Іванович // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліогр. покажчик / авт.-уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 144-145.
581. Савва Володимир Іванович // Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905–2013) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. – Х., 2013. – С. 211–212.
582. Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є. О. Черноусова / О. Самойленко // Сіверянський літопис. - 2010. - № 2-3. - С. 212-216.
583. Самойлов О. Ф. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в Імператорському Новоросійському університеті / О. Ф. Самойлов, Ф. О. Самойлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/842/1/zap_ist_16_358-365.pdf. – Загол. з екрану.

584. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава / А. Н. Сахаров. – М. : Междунар. отношения, 1982. – 240 с.
585. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А. Н. Сахаров. – М. : Мысль, 1980. – 358 с.
586. Сахаров А. Н. Русско-византийский договор 907 г.: реальность или вымысел летописца? /А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 1978. – № 2-3.
587. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов ; под ред. И. П. Шаскольского ; АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленинград. отд-е. - Л. : Наука, 1983. – 237 с.
588. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой половины XIII в. / М. Б. Свердлов. - СПб. : Акад. проект, 2003. – 734 с.
589. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2 : VII- IX вв. Т. 2 : VII- IX вв. / сост. С. А. Иванов [и др.] ; ред. Г. Г. Литаврин. - М. : Восточ. л-ра, 1995. – 590 с.
590. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры: проблемы социально-политической истории / И. П. Сергеев. – Х. : Майдан, 1999. – 212 с.
591. Сергеев Ф. П. Из истории изучения договоров русских с греками X в. / Ф. П. Сергеев // Старобългаристика. – 1985. – Т. 9 (2). – С. 112–116.
592. Сиволап Т. Е. Страницы биографии Ф. И. Шмита по архивным источникам / Т. Е. Сиволап // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 17–36.
593. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI веке: от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина / Н. А. Скабаланович. – СПб. : Тип. Ф. Елконского и К^о, 1884. – 528 с.
594. Скакун О. Ф. Историческая школа права на Украине / О. Ф. Скакун // Проблемы правоведения. – 1988. – Вып. 49. – С. 46–51.

595. Скакун О. Ф. М. О. Максимейко як історик права / О. Ф. Скакун // Проблеми правознавства. – 1972. – Вип. 21. – С. 120–128.
596. Скакун О. Ф. Максимейко М. О. / М. О. Скакун // Український історичний журнал. – 1970. - № 7. – С. 119–121.
597. Скилица. О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия // Лев Диакон. История / Лев Диакон ; пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова ; отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 1988. – С. 121–133.
598. Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові та наукові академічні традиції в Україні / І. М. Скирда // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908 : Сер. : Історія. – Вип. 42. – С. 349–363.
599. Скирда В. В. Профессор Е. К. Редин как археолог / В. В. Скирда // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396 : Сер. : Історія. – Вип. 29. – С. 45–54.
600. Славяноведение в дореволюционной России / В. А. Дьяков [и др.] ; ред. : Д. Ф. Марков, В. А. Дьяков. – М. : Наука, 1988. – 400 с.
601. Смирнов А. И. Очерк педагогической и учено-литературной деятельности Н. А. Лавровского / А. И. Смирнов // Русский филологический вестник – 1890. – Т. 24. – № 3. – С. 18–25.
602. Смирнов В. И. Церковно-учительная литература как источник историко-педагогических знаний о развитии образования и педагогической мысли в средневековой Руси X-XVII вв. / В. И. Смирнов // Историко-педагогический журнал. – Нижний Тагил, 2011. - № 1. – С. 81–97.
603. Соколов И. И. Состояние монашества в Византийской церкви с половины IX до начала XIII в. (842-1204): опыт церковно-исторического исследования / И. И. Соколов. – Казань : Тип. ун-та, 1894. – 575 с.

604. Соловьёв К. А. Проблема власти в Древней и Средневековой Руси, IX – I пол. XV вв.: отечественная историография : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / К. А. Соловьёв. – М. : Б. и., 2003. – 521 с.
605. Сорокина В. Н. Динамика историко-культурного процесса в социологии культуры Ф. И. Шмита / В. Н. Сорокина // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 40–45.
606. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.) : очерки истории и культуры. Ч. 1 / С. Б. Сорочан. – Х. : Майдан, 2005. – 677 с.
607. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена / С. Б. Сорочан. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Х. : Майдан, 2001. – 476 с.
608. Сорочан С. Б. К вопросу о датировке раннего и позднего храма Богоматери Влахернской в византийском Херсоне / С. Б. Сорочан // Laurea: к 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева / гл. ред. С. И. Посохов ; ред. кол. : К. Ю. Бардола, С. В. Дьячков (отв. ред.), А. П. Мартемьянов и др.. Х., 2007. – С. 158–169.
609. Сорочан С. Б. О храмовом декоре византийского Херсона и его эволюции в VI–X вв. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. - Львів, 2011. – Вип. 20 : Actes testanibus : ювіл. зб. на пошану Леонтія Войтовича. – С. 609–613.
610. Сорочан С. Б. Об элементах меркантилизма в тогово-экономической политике Византии VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV–IX вв.) : материалы междунар. конф. / ред. А. И. Айбабин. – Симферополь, 1994. – С. 70–71.
611. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–

- 1908) / відповід. ред. Ю. А. Мисик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – 672 с.
612. Сохань П. До історії україно-болгарських зв'язків IV-XIV ст. / П. Сохань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. 3 : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908) / відповід. ред. Ю. А. Мицик ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – К., 2013. – С. 532–553.
613. Список печатных работ Федора Ивановича Шмита (1877-1941) / сост. П. Ф. Шмит // ВВ. – 1976. – Т. 37 (62). – С. 297–300.
614. Станже-Жировова Н. Народная и книжная традиция почитания Св. Георгия на Руси: опыт историко-этнографического анализа / Н. Станже-Жировова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/slave_0080-2557_1992_num_64_2_6046. – Загл. с экрана.
615. Станкевич А. Тимофей Николаевич Грановский : (биографический очерк) / А. Станкевич. – М. : Тип. Грачева и Ко, 1869. – 306 с.
616. Страхова Н. П. Василий Карлович Надлер: штрихи к портрету историка / Н. П. Страхова // Русские и немцы: от противостояния к взаимодействию : материалы науч.- практ. семинара «Проблемы историографии и источниковедения истории российских немцев», г. Волгоград, 17–19 декабря 2006 г. / отв. ред. и авт. предисл. Н. Э. Вашкау. – Вып. 6. – Волгоград, 2007. – С. 13–22. – (Труды Волгоградского центра германских исторических исследований, вып. 6).
617. Сумцов М. Ф. Лавровский Николай Алексеевич / М. Ф. Сумцов // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 88–95.
618. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца : (профессор Егор Кузьмич Редина) / Н. Ф. Сумцов. — Х. : Печат. дело, 1909. – 63 с.

619. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца : проф. Егор Кузьмич Редин / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества : памяти профессора Егора Кузьмича Редина. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 12–29.
620. Сыченкова Л. Историографический образ Федора Шмита / Л. Сыченкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://old.kpfu.ru/uz_r/bin_files3/154_3_gum_22.pdf. – Загл. с экрана.
621. Сыченкова Л. Федор Иванович Шмит (1877–1941): жизнь и судьба научного наследия / Л. Сыченкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/522/984/1217/04sYx5eENKOWA.pdf>. – Загл. с экрана.
622. Сыченкова Л. А. Мечеть и церковь Кахриэ-Джами: смена облика древнего памятника как пример конфессиональной толерантности / Л. Сыченкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://old.kpfu.ru/f16/bin_files/31.pdf. – Загл. с экрана.
623. Сыченкова Л. А. Судьба, достойная романа: история жизни Ф. И. Шмита (1877–1837) / Л. А. Сыченкова // Шмит Ф. И. Избранное. Искусство: проблемы теории и истории / Ф. И. Шмит. – СПб., 2012. – С. 796–819.
624. Сыченкова Л. А. Федор Иванович Шмит: культурно-историческое прочтение биографии и его теории циклического развития науки / Л. А. Сыченкова // Шмит Ф. И. Избранное. Искусство: проблемы теории и истории / Ф. И. Шмит. – СПб., 2012. – 912 с.
625. Сыченкова Л. А. Федор Шмит: учителя, ученики, последователи / Л. А. Сыченкова // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков : сб. ст. / под ред. Н. Н. Алеврас, Н. В. Гришиной, Ю. В. Красновой. – Челябинск, 2011. – С. 264–275.
626. Сюзюмов М. Я. Политическая борьба вокруг зрелищ в Восточно-Римской империи IV века / М. Я. Сюзюмов // Ученые записки Урал. гос. ун-та. – 1952. – Вып. 11. – С. 84–134.

627. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському університеті Св. Володимира : (до 175 річчя від дня заснування) / О. О. Тарасенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://leadership.kmpu.edu.ua/history_journal/stat/pdf. – Загол. з екрану.
628. Татищев В. Н. История Российская. В 7 т. Т. 2 / В. Н. Татищев ; АН СССР, Ин-т истории, Ленинград. отд-е. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – 352 с.
629. Тихонов В. В. Методы историографии: современное состояние и перспективы / В. В. Тихонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://cliohvit.ru/view_post.php?id=41 . – Загл. с экрана.
630. Томсинов В. А. Подготовка и проведение университетской реформы 1863 года / В. А. Томсинов // Университетская реформа 1863 года в России / сост., авт. вступит. ст. В. А. Томсинов. – М., 2012. – С. 68–117.
631. Троицкий Н. И. Крест Христа - древо жизни: по поводу открытия крестообразного храма в Херсонесе Таврическом в 1902 г. / Н. И. Троицкий. – Тула : Тип. И. Д. Фортунатова, 1904 . – 23 с.
632. Тункина И. В. Академик Н. П. Кондаков: последние годы жизни : (по материалам эпистолярного наследия) / И. В. Тункина // Мир русской византистики: материалы архивов Санкт-Петербурга / под ред. И. П. Медведева. – СПб., 2004. – С. 641–765.
633. Тъпкова-Заимова В. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България / В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. – София : Св. Климент Охридски, 1996. – 360 с.
634. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. / З. В. Удальцова. - М. : Наука, 1969. – 362 с.
635. Ульяновский В. Украинские сюжеты в жизни и творчестве Дмитрия Власевича Айналова // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. : збірка наук. праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 pp.) / В. Ульяновский /

- відповід. ред. П. С. Сохань ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. - К., 2012. – С. 5–34.
636. Умбрашко К. Б. Полемики русских историков XIX в. как коммуникативные события / К. Б. Умбрашко // Мир историка: идеалы, традиции, творчество : к 50-летию В. П. Корзун : [межвуз. сб. науч. тр.] / Под ред. В.Г.Рыженко. – Омск, 1999. – С. 21–43.
637. Успенский Ф. И. Значение походов Святослава в Болгарию: внутренняя политика Фоки / Ф. И. Успенский // История Византийской империи. Т. 3 : Период Македонской династии (867–1057) / Ф. И. Успенский ; сост. Л. В. Литвинова. – М., 1997. – С. 554–581.
638. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России : (Византийская модель и ее русское переосмысление) / Б. А. Успенский. – М. : Языки рус. к-ры, 1998. – 680 с.
639. Успенский Ф. И. Из истории византиноведения в России / Ф. И. Успенский // Анналы. – 1922. – Т. 1. – С. 110–126.
640. Успенский Ф. И. Константинопольский эпарх / Ф. И. Успенский // Известия Русского археологического института в Константинополе. – 1899. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 79–104.
641. Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства / Ф. И. Успенский // Записки Императорского Новороссийского Университета. – Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1879. – С. 97–416.
642. Успенский Ф. И. Партии цирка и димы в Константинополе / Ф. И. Успенский // ВВ. – 1894. – Т. 1. – С. 1–16.
643. Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 г. : в 2-х ч. / Н. Г. Устрялов ; вступ. ст. и примеч. В. Г. Баданова. - Петрозаводск : Фолиум, 1997. – 957 с.
644. Фабрак Т. Науково-викладацька діяльність М. Лавровського у вищих навчальних закладах України (1852–1882) / Т. Фабрак [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1086/1/Farbak.pdf>. – Загол. з екрану.

645. Файда О. В. Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819-1919 рр. : дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Файда. – Львів : Б. в, 2005. – 230 с.
646. Филиппенко Р. И. Е. К. Редин – историк византийского искусства / Р. И. Филиппенко // Дриновський збірник / [ред. кол. : С. Ю. Страшнюк (гол. ред.) та ін.]. – Софія, 2012. – Т. 5. – С. 240–245.
647. Филиппенко Р. И. Е. К. Редин – член Харьковского историко-филологического общества / Р. И. Филиппенко // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 38–41.
648. Филиппенко Р. И. Е. К. Редин: жизнь, общественная деятельность и научно-историческое наследие : (к 140-летию со дня рождения) / Р. И. Филиппенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 594 : Сер. : Історія. – Вип. 35. – С. 333–340.
649. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства: А. И. Кирпичников / Р. И. Филиппенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.terrahumana.ru/arhiv/12_04/12_04_14.pdf. – Загл. с экрана.
650. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства: Е. К. Редин / Р. И. Филиппенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/1787>. – Загл. с экрана.
651. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства: Е. К. Редин / Р. И. Филиппенко // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2010. – №. 1. – С. 120–124.
652. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – дослідник фрескових і мозаїчних прикрас Софіївського собору та інших храмів Києва / Р. І. Філіппенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. – № 633 : Сер. : Історія. – Вип. 36. – С. 43–50.

653. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – професор Харківського університету / Р. І. Філіппенко, С. М. Куделко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 228 с.
654. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – секретар Харківського історико-філологічного товариства / Р. І. Філіппенко // Багаліївські читання в НУА. III [читання] / Ред. В. І. Астахова. – Х., 2000. – С. 107–109.
655. Філіппенко Р. І. Життя, громадська діяльність і науково-історична спадщина професора Харківського університету Є. К. Редіна (1863-1908 рр.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. І. Філіппенко. – К. : Б. в., 2004. – 18 с.
656. Філіппенко Р. І. Редін Є. К. – історик-мистецтвознавець : (історіографія питання) / Р. І. Філіппенко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія". – 2004. – Вип. 14. – С. 155–161.
657. Флайер М. С. Образ государя в московском обряде Вербного воскресенья / М. С. Флайер [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hierotopy.ru/contents/SpatialIcons_19_Flier_ImageOfTsarPalmSundayRitual_2011_Rus.pdf/. – Загл. с экрана.
658. Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество : (1877-1919) / В. З. Фрадкин // История и историки (1979) : историографический ежегодник. – М., 1982. – С. 223–248.
659. Фрадкін В. З. Науково-освітня діяльність Харківського історико-філологічного товариства : 1877-1919 / В. З. Фрадкін, В. М. Шейко // Вісник Харківського університету. – 1979. – № 182 : Серія : Історія. – Вип. 11. – С. 55–65.
660. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: историографические очерки / Э. Д. Фролов. - СПб.: Гуманитар. академия, 2006. – 608 с. – («Studia classica»).

661. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI-X вв.) / И. Я. Фроянов. – СПб. : Изд-во ун-та, 1996. – 512 с.
662. Хамматов Ш. С. Византиноведение в высших учебных заведениях Казани (XIX – начало XX вв.) / Ш. С. Хамматов // Античность: политика и культура / Казан. гос. ун-т. – 1998. - С. 111–117.
663. Хамматов Ш. С. Изучение и преподавание медиевистики в учебных заведениях Казани (XIX – начало XX вв.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Ш. С. Хамматов. – Казань : Б. и., 2003. – 20 с.
664. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / [гол. ред. В. С. Бакіров ; авт. кол. : В. В. Кравченко, С. І. Посохов, В. І. Кадєєв та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
665. Харківський університет – рідному місту / під ред. С. І. Посохова, Є. П. Пугача. – Х. : НМЦ «СД», 2004. – 200 с.
666. Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией / Р. Л. Хачатуров. – М. : Юрид. л-ра, 1988. – 136 с.
667. Хачатуров Р. Л. Становление права: (на материале Киевской Руси) / Р. Л. Хачатуров ; [ред. А. А. Шевченко]. – Тбилиси : ТбилГУ. - 1988. – 262 с.
668. Хрущева Э. Н. Концепция византийского государства в русской византистике последней четверти XIX – XX вв. : автореф. дис на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Э. Н. Хрущева. – Екатеринбург : Б. и., 2003. – 28 с.
669. Цамутали А. Н. Петербургская школа византиноведения / А. Н. Цамутали // Вспомогательные исторические дисциплины : XVIII Междунар. конгресс византистов, г. Москва, 8–15 авг. 1991 г. / отв. ред. В. А. Шишкин – СПб, 1991. – Т. 23. – С. 5–19.

670. Цыпин В. А. Церковное право / В. А. Цыпин. – М. : МФТИ, 1994. – 295 с.
671. Чекалова А. А. К вопросу о димах в ранней Византии / А. А. Чекалова / Византийские очерки : труды советских. ученых к XVI Междунар. конгрессу византинистов / [отв. ред. З. В. Удальцова]. – М., 1982. – С. 37–53.
672. Чекалова А. А. Константинополь в VI веке : восстание Ника / А. А. Чекалова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Алетейя, 1997. – 332 с.
673. Чеканов В.Ю. До проблеми розвитку візантиністики в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX століття / В. Ю. Чеканов // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 43 : Історія. – С. 62–66.
674. Чеканов В. Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: «недорозвинена школа» чи «окремий варіант розвитку»? / В. Чеканов // Історіографічні дослідження в Україні / гол. ред. кол. В. А. Смолій ; відп. ред.. О. А. Удод. – Київ, 2011. – Вип. 21. – С. 46–55.
675. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Ю. Чеканов. – К. : Б. в., 2009. – 18 с.
676. Чельшев Е. П. Отделение литературы и языка РАН : истоки и традиции / Е. П. Чельшев // Пространство и время. – 2011. - № 2(4). – С. 95–102.
677. Черкасов О. В. Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні: (II пол. XIX – поч. XX ст.) / О. В. Черкасов, Л. П. Вовк, О. С. Падалка. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 99 с.

678. Черкасов О. В. Історіографія освіти Київської Русі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / О. В. Черкасов // Початкова школа. – 2002. – № 2. – С. 55–57.
679. Черноусов Евгений Александрович (1869 – ?) // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920 : біобібліогр. покажч. / авт.-уклад. Л. В. Гранатович / Ніжин. держ. пед. університет ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. – Ніжин, 1998. – С. 188–189.
680. Черноусов Евгений Александрович (род. 1869) // История исторической науки в СССР: (доокт. период): библиогр. / сост. : Э. А. Вайсболд, К. И. Голиков, Б. А. Каменецкий и др. – М. : Наука, 1965. – С. 570.
681. Черноусов Євген Олександрович (13.12.1869 – ?) // Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905–2013) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2013. – С. 253–254.
682. Черноусов Євген Олександрович (1869 – ?) // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2: Історики: (1905–1920, 1933–2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова [та ін.]. – Х., 2001. – С. 113–115.
683. Чесноков В. И. О некоторых сторонах опыта подготовки историков в российских университетах ХІХ – начала ХХ вв. / В. И. Чесноков // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.) / уклад. В. Г. Сарбей. – Х., 1995. – С. 204–209.
684. Чесноков В. И. Движение за «разделение» историко-филологического факультета и начало специализации университетского исторического образования в 50-70-х годах ХІХ в. / В. И. Чесноков // Российские университеты в ХІХ – начале ХХ века: сб. статей / редкол. : В. И. Чесноков (отв. ред.) и др. – Воронеж, 1993. – Т. 2. – С. 70–88.
685. Чесноков В. И. К вопросу о подготовке кадров профессоров истории в университетах России ХІХ – начала ХХ вв. / В. И. Чесноков,

- И. В. Чесноков // Історія та теорія історичної науки та освіти: Харк. історіогр. зб. / ред. В. К. Міхєєв. – Х., 1995. – Вып. 1 – С. 73–85.
686. Чеснокова М. Проблемы музейной экспозиции: актуальность идей Ф. И. Шмита / М. Чеснокова // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб, 2006. – С. 55–64.
687. Чистотина С. Федор Иванович Шмит / С. Чистотина. – М. : Дело, 1994. – 208 с.
688. Чорній В. Історія Болгарії / В. Чорній. – Львів : ПАІС, 2007. – 404 с.
689. Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря / А. А. Шахматов // Записки Неофилологического общества Санкт-Петербургского университета. – 1914. – Вып. 8. – С. 415–422.
690. Шиканов В. Н. Византия. Орел и лев: болгаро-византийские войны VII-XIV вв. / В. Н. Шиканов. – СПб. : Шатон, 2006. – 156 с.
691. Шляхтина Л. М. Становление и развитие музееведческой мысли в трудах Ф. И. Шмита / Л. М. Шляхтина, Е. Н. Мастеница // Собор лиц : сб. ст. / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 32–39.
692. Шмелева Л. М. Изучение и преподавание истории Византии в Казанском университете в кон. XIX – нач. XX в. / Л. М. Шмелева // Российское византиноведение: традиции и перспективы : тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов / С. П. Карпов (ред.) ; Нац. ком. византинистов РФ. – М., 2011. – С. 228–231.
693. Штанько М. А. Компаративный анализ как междисциплинарный метод исследований в современной западной историографии / М. А. Шанько [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gramota.net/materials/3/2012/9-2/52.html>. – Загл. с экрана.
694. Щербань Т. О. З історії візантинознавства в Україні / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5–17.

695. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / И. Ф. Г. фон Эверс ; пер. с нем. И. Платонова. –СПб. : Тип. Штаба Отд. корп. вн. стражи, 1835. – 447 с.
696. Этингоф О. Е. Неизвестные фотографии миниатюр Смирнского Физиолога из архива Н. П. Кондакова в Санкт-Петербурге / О. Е. Этингоф // Мир Кондакова: Публикации. Статьи. Каталог выставки / сост. И. Л. Кызласова. – М., 2004. – С. 263–270.
697. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко. – К. : Шлях, 2004. – 44 с.
698. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х. : САГА, 2007. – 32, VIII, 310, 10 с. портр., 12.
699. Ярошик В. Бібліографічна діяльність Є. К. Редіна (1863-1908) / В. Ярошик // Вісник книжкової палати. – 1998. - № 7. – С. 35–36.
700. Ярошик В. О. Є. К. Редін – бібліограф / В. О. Ярошик // IV Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 140-річчю з дня народж. Є. К. Редіна, Харків, 18 квіт. 1998 р. / Харк. іст. музей. – 1999. – С. 18–20.
701. Bibikov M. V. [Review]: Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki: Vaniyas, 1994. – 118 pp. / M. V. Bibikov // Byzantinoslavica. – 1994. – Т. 55. – F. 2. – P. 377–379.
702. Constantini Porphyrogeniti imperatoris : de ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine. Vol. 1 : (Corpus scriptorum historiae byzantinae) / ed. I. I. Reiske. – Bonnae : E. Weber, 1829. – 808 p.
703. Constantini Porphyrogeniti imperatoris : de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo: graece et latine. Vol. 2 : (Corpus scriptorum historiae byzantinae) / ed. J. J. Reiske, I. Bekker. - Bonnae : E. Weber, 1830. – 887 p.
704. Černousov E. Etudes sur Malala: époque d'Anastase Dicoros / E. Černousov // Byzantion. – 1927. – Т. 3. – P. 65–72.

705. Černousov E. Des Euagrios Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle für die Zeit Anastasios' I. Dikoros / E. Černousov // *Byzantinische Zeitschrift*. – 1927. – Bd. 27. – S. 29–34.
706. Finlay G. History of the Byzantine and Greek Empires from 1057 to 1453 / G. Finlay. – London : Wiliam Blackwod and Sons, 1854. – XII, 668 p.
707. Georgius Cedrenus. Ioannis Scylitzae ope (Historiarum compendium) / Georgius Cedrenus ; [ab. I. Bekkero suppletus et emendatus] // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. – Bonnae, 1839. – Vol. 2. – 802 p.
708. Hellman M. Die Handelsverträge des 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz / M. Hellman // *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. – Göttingen, 1987. – Teil. 4. – P. 656, 663.
709. Malalas I. Ioannis Malala "Chronographia" : accedunt Chilmeadi Hodiique annotationes et Ric. Bentleii epistola ad Io. Millio / I. Maiaias ; ex recensione Ludovici Dindorfii. - Bonn : Weber, 1831. - LXXVIII, 796 p.
710. Karlin-Hayter P. Factions, notes and acclamations / P. Karlin-Hayter // *Karlin-Hayter P. Studies in Byzantine Political History : Sources and Controversies* / P. Karlin-Hayter. – London, 1981. – P. 1–10.
711. Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem / ed. C. B. Hase. – Bonn : Impensis Ed. Weberi, 1828. – 624 p.
712. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jbds. aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki : Vantias, 1994. – 118 p.
713. Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch / J. Malingoudi // *Byzantinoslavica*. – 1997. – T. 58. – Fasc. 2. – P. 233–250.
714. Meyer E. Stöckle Römische und byzantinische Zünfte / E. Meyer // *Byzantinische Zeitschrift*. – 1912. – Bd. 21. – S. 531–535.
715. Miller D. A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500-1025 / D. A. Miller // *Byzantinoslavica*. – 1971. – T. 32. – F. 1.

716. Moravcsik G. Byzantinologie, Byzantiologie oder Byzantologie / G. Moravcsik // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. – 1957. – Bd. 6. – S. 1–4.
717. Photii Sanctissimi Patriarchae Constantinopolitani Epistolae / [per Richardum Montacutum latine redditae et notis subiande illustratae]. – Lugduni : Roger Daniel, 1661. – 8, 393, 10 p.
718. Pétridès S. Jean Apokaukos, lettres et autres documents inedits / S. Pétridès // ИРАИК. – 1909. - Т. 14. - Вып. 2-3. - С. 1–32.
719. Schmidt W. A. Der Aufstand in Konstantinopel unter Kaiser Justinian / W. A. Schmidt – Zürich : Ohne Verl., 1854. – 294 s.
720. Simeon Polockij. Vertograd mnogocvĕtnyj. Vol. 1: «Aaron» - «Dĕtem blagoslovenie» / Simeon Polockij ; ed. by A. Hippisley and L. I. Sazonova ; foreword by D. S. Lichačev Lichačev. – Köln, Weimar, Wien : Böhlaus Verlag, 1996. — LX + 356 s.
721. Simeon Polockij. Vertograd mnogocvĕtnyj. Vol. 3. «Prav nikto zhe» – «Epitafion» Simeonu / Simeon Polockij ; ed. by A. Hippisley and L. I. Sazonova ; foreword by D. S. Foreword by Dmitrij S. Lichačev. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2000. — LIV+ 764 S.
722. Simeon Polockij. Vertograd mnogocvĕtnyj. Vol. 2. «Emmanuil» - «Pocitanie» / Simeon Polockij ; ed. by A. Hippisley and L. I. Sazonova ; foreword by D. S. Foreword by Dmitrij S. Lichačev. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1999. – 657 s.
723. Stokes A. D. The background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich / A. D. Stokes // The Slavonic and East European review. Vol. 4. – № 4. - London, 1962. – P. 44-57.
724. Stöckle A. Spätrömische und byzantinische Zünfte / A. Stöckle. – Leipzig : Dieterichsche Verl., 1911. – X, 180 s.
725. Uspenski F. Notes sur l'histoire des etudes byzantines en Russie / F. Uspenski. – Byzantion. – T. 2 (1925), 1926. - P. 1–53.

Додаток 1

**Публікації вчених-візантиністів університетів Російської імперії
у виданні «Византийский временник»***

Університет, персоналії	Критика, бі- бліографія	Статті, матеріали	Наукова хроніка, некрологи, ювілейні замітки	Загалом
Санкт-Петербурзький				
Айналов Д. В. (1904–1922)	11	1		12
Безобразов П. В. (1913–1918)	14	2	1	17
Бенешевич В. М.				
Васильєв О. О. (1892–1902; 1912–1922)	87	7	10	104
Васильєв О. О. (1876–1953)				
Васильєвський В. Г. (1870–1899)	2	8	1	11
Жебелев С. О. (1904–1927)	4	1	4	9
Ільїнський Г. А. (1904–1907)	7	1	3	11
Лавров П. О. (1900–1917)	3			3
Латишев В. В. (1884–1903)		4		4
Регель В. Є. (1888–1910)	2	6	7	15
Сирку П. А. (1883–1905)	18	2	2	22
Соболевський О. І. (1888–1908)	2		2	4
Московський				
Безобразов П. В. (1888–	7	2	2	11

* У таблиці подана кількість публікацій вчених-візантиністів, що викладали в університетах Російської імперії, у часописах «Византийский временник» та «Византийское обозрение». Поза межами нашого дослідження є візантиністичні студії, що належать співробітникам академічних установ, середніх, вищих спеціалізованих навчальних закладів, а також духовних академій. У дужках подані дати, що відповідають періоду викладання особи в університеті. Якщо професор змінював вищий навчальний заклад, то публікації, видані впродовж перерви у викладанні, відносяться до останнього місця роботи. Додаток складений за: [Довідково-інформаційна база «Библиография русского византиноведения» журналу «Византийский временник» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vremennik.biz/opus/BB/1/SS.>].

1895; 1905–1908)				
Гідулянов П. В. (1903–1917)	7		3	10
Кирпичніков О. І. (1898–1903)	3			3
Павлов О. С. (1858–1898)	1	10	2	13
Суворов М. С. (1899–1909)	2	3	1	6
Успенський К. М. (1910–1917)		3		3
Юр'ївський				
Васильєв О. О. (1904–1912)	15	5	4	24
Крашенинніков М. Н. (–1918	4	7		11
Красножен М. Є. (1893–1918)	4	2	2	8
Регель В. Є. (1913–1918)	2	6	7	15
Казанський				
Айналов Д. В. (1890–1903)	9	5		14
Беляєв Д. Ф. (1877–1897)	2	4		6
Шестаков Д. П. (1911–1918)	3			3
Шестаков С. П. (1892–1918)	19	12		31
Київський				
Кулаковський Ю. А. (1884–1919)	2	13		15
Харківський				
Дринов М. С. (1873–1906)		2		
Льїнський Г. А. (1907–1909)	1		1	2
Редін Є. К. (1893–1908)	19	8	10	37
Черноусов Є. О. (1910–1918)	2			
Шміт Ф. І. (1912–1920)	11	1		12
Новоросійський				
Істрін В. М. (1897–1907)		4	1	5
Кирпичніков О. І. (1885–1898)	7			7

Кондаков Н. П. (1877–1888)	1			1
Красносельцев М. Ф. (1889–1898)	7			7
Лавров П. О. (1898–1900)	2	2		4
Пападимитріу С. Д. (1892–1917)		2		2
Попруженко М. Г. (1891–1919)	1			1
Сокольський В. В. (1885–1901)		1		1
Успенський Ф. І. (1874–1894)	2	10	4	16

**Публікації вчених-візантиністів університетів Російської імперії
у виданні «Византийское обозрение» (1915-1916)**

Університет, пер- соналії	Критика, бі- бліографія	Статті, матеріали	Наукова хроніка, не- крологи, ювілейні за- мітки	Загалом
Петербурзький				
Безобразов П. В.	5	4	1	10
Юр'ївський				
Крашенинніков М. Н.	1		1	2
Київський				
Сонні А. І.		2		2
Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька				
Ільїнський Г. А.	6	1	7	14
Харківський				
Черноусов Є. О.	2	1		2

Додаток 2

**Візантинознавчі дослідження та навчальні курси
науковців Харківського університету
(середина XIX – поч. XX ст.)**

Автори (в дужках: роки викладання у Харківському університеті)	Монографії	статті	Рецензії, бібліографічні огляди	Науково- інформаційні на- риси, ювілейні статті, некрологи	Навчальні курси
Зернін О. П. (1847–1863)	3				3
Лавровський М. О. (1852–1875)	2	1			
Лавровський П. О. (1852–1869)	1	2	1		2
Петров М. Н. (1860–1886)	1				1
Дринов М. С. (1873–1906)	2	5	1		4
Кирпичников О. І. (1873–1884)	2	2			2
Надлер В. К. (1864–1891)	1				5
Лебедєв А. С. (1869–1910)		2			7
Остроумов М. А. (1887–1920)	1				1
Редін Є. К. (1893–1908)	2	50	51	45	3
Савва В. І. (1895–1905, 1909–1919)	2	3			1
Білецький О. І. (1917–1920)	1	1			
Шміт Ф. І. (1912–1920)	1	10	15		3
Черноусов Є. О. (1909–1918)		6	1		2
Загалом	20	82	67	45	31

Додаток 3

Кількісна динаміка візантинознавчих наукових студій

та навчальних курсів

у Харківському університеті (середина XIX – поч. XX ст.)

	Кінець 40-х – кінець 60-х рр. XIX ст.	Початок 70-х – кінець 80-х рр. XIX ст.	Початок 90-х рр. XIX – початок XX ст.
Монографії	7	6	6
Статті	3	9	73
Рецензії, біобібліографічні огляди	1	1	67
Науково- інформаційні нарисы, некрологи			45
Навчальні курси	6	19	21